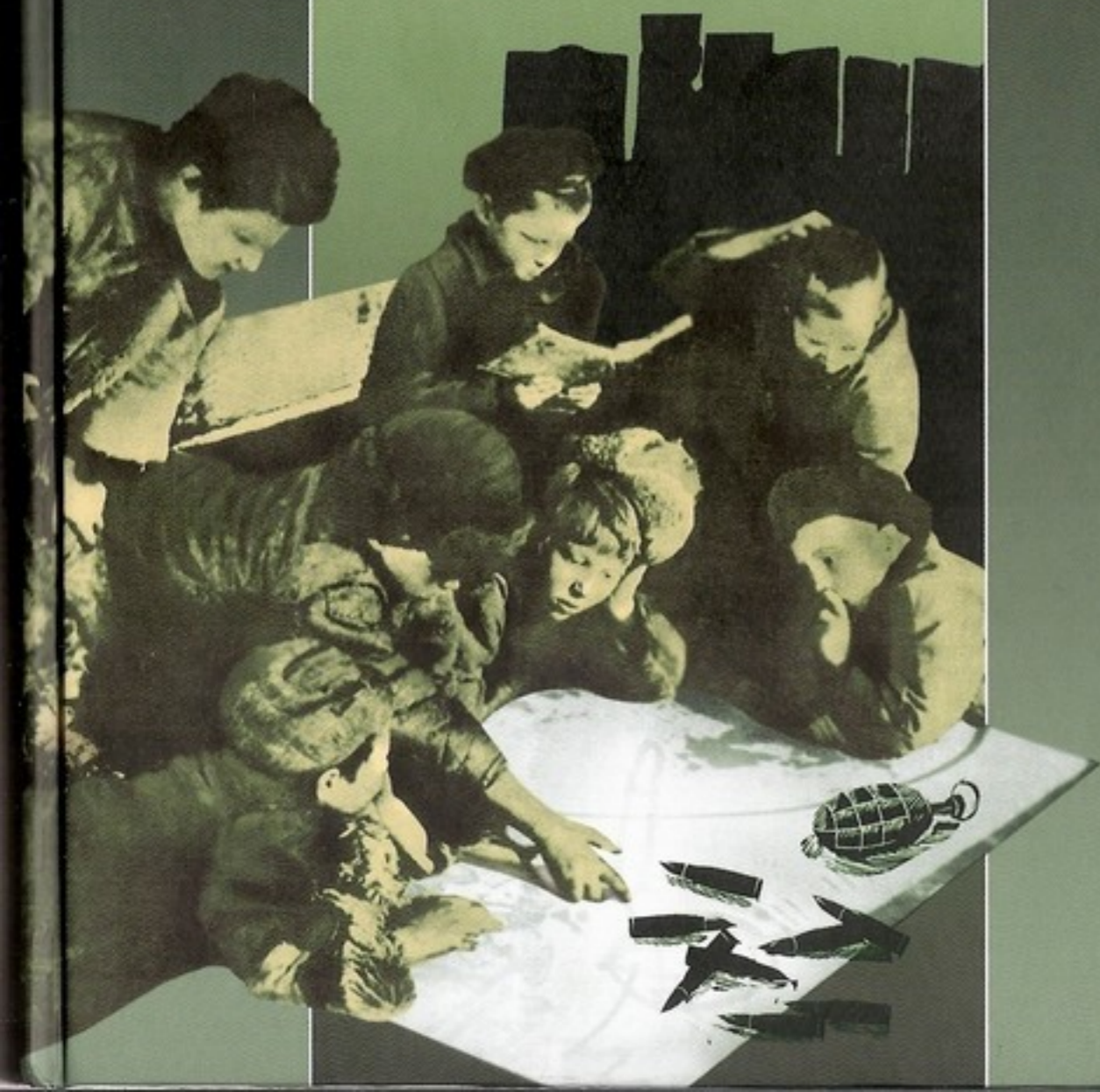

Юрій ЧИКИРИСОВ

**ШПАНА
З ЄВБАЗУ
КОМУНАЛКА**

Юрій
ЧИКИРИСОВ

**ШПАНА
З ЄВБАЗУ
КОМУНАЛКА**

Повісті

УДК 821.161.2-31
ББК 84(4 Укр)6-44
Ч-60

Чикирисов Юрій

Ч-60 Шпана з Євбазу. Комуналка: Повісті. — К.: «АДЕФ-Україна»,
2011.—276 с.

Це книга про покоління дітей війни. Перша повість розповідає про «шпану з Євбазу» в окупованому німецькими загарбниками Києві 1941-1943 років. У «Комуналці» автор змальовує подальше життя своїх однолітків у повоєнній столиці.

Літературно-художнє видання
ЧИКИРИСОВ Юрій Семенович

Шпана з Євбазу
Комуналка
Повісті

В авторській редакції
Художник Віктор Кузьменко

Підписано до друку: 24.03.2011 р. Зам. № 77

Виготовлення: видавничий дім «АДЕФ-Україна»
01030, Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40а
тел.: (044) 284-08-60, факс: (044) 284-08-50
www.adef.com.ua

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 334 від 09.02.2001

©Ю.Чикирисов, 2011

ШПАНА З ЄВБАЗУ

Розповіді
про окупований Київ
1941-1943 років

*Там, де матуся -
Марія Олександрівна*

1. Погорільці

Вересень видався сонячний, по-літньому теплий. Бездонне синє небо мирно зависало над містом, наче скрізь на землі панували спокій і злагода. Ще буяла зелень, але де-не-де на каштанах проступало жухле листя, нагадуючи про те, що літо вже догоряє.

Ми з братом були вдома самі. Вітько з головою поринув у роботу — ось уже кілька місяців він складав детекторний приймач. Ще навесні виміняв у Пасажі старенький навушник, віддавши за нього значок «Ворошиловський стрелок», що його подарував нашій сестрі Любці її залицяльник Марат. З цього приводу, звичайно, вибухнув скандал, Любка тиждень не розмовляла з братом, та це було ще в довоєнні дні. Про ті давні сварки вже ніхто не згадував. Тим паче, що Любка втекла з дому, рушила разом з діючою армією, яка залишала Київ, і про неї ми не мали жодної звістки. Де вона і що з нею?

До навушника потрібен був детектор. Вітько місяцями виготовляв на кухні якусь суміш, варив щось на примусі, сподіваючись одержати кристал. Потім майстрував дротяну антену, заземлював прилад до металевого ліжка, годинами чаклував над тим кристалом, а звуку все не було.

На другий день війни в місті вивісили наказ: населенню здати радіоприймачі усіх видів. Їх збирали на спеціальних пунктах. Так само від населення вимагали здавати півлітрові пляшки — потім їх наповнювали самозапальною рідиною (робили так званий «коктейль Молотова») й використовували як гранати проти німецьких танків. Перелякана мати гримала на Вітька, щоб і він одніс туди свій «детектор», однак наш всезнаючий двірник Гречка пояснив їй, що це не той прилад — радіоприймач на нашому поверсі мав тільки наш заможний сусід Ягнетинський, і його у нього одразу ж вилучили

Довіривши мені навушник, Вітько крутив детектор, раз у раз перепитуючи:
— Ну що, чути?

Як я не прислухався, з навушника не долиняло ані звуку — мертва тиша. Раптом з вулиці пролунав різкий свист.

— Це Кайло, — сказав Вітько й притьмом кинувся до вікна.

І справді, надворі стояв Миколка Кайло. Останнім часом вони з братом

стали нерозлийводою. Миколка належав до «потойбічних» — він мешкав на протилежному боці Хрещатика, аж на Малій Підвальній. Вітько познайомився з ним на «товчку» в Пасажі, куди Миколка приходив торгувати. Він вимінював за безцінь браковані значки — з відірваними штирями, ланцюжками абошо, батько-слюсар ремонтував їх і відтак пронирилий Кайло перепродував значки, заробляючи в такий спосіб кишенькові гроші.

— Чого ви там сидите? — прокричав з вулиці Миколка. — Гайда сюди, подивитесь на німців!

За хвилину ми були вже на Хрещатику.

Проїжджа частина вулиці наче вимерла: ні тобі трамвая, ні машини. На тротуарі зграйками юрмилися люди. Навпроти Пасажу вишикувалась, мов на трибуні, купка святково вдягнених чоловіків і жінок — декотрі у вишиванках, а хто при краватках, у чорних костюмах і капелюхах. Кілька жінок тримали в руках букетики квітів.

Аж ось вулицею пролетів притишений гомін. Хрещатиком рухалась колона нових хазяїв міста. Попереду на вгодованому білому в яблука коні гарцював офіцер, певно, високого чину: в сіро-зеленій уніформі, з орденами на грудях і в кашкеті з кокардою. Коли він порівнявся з будинком на розі Прорізної, де стояла ошатно вдягнена публіка, до нього підбігла жіночка з квітами. Німець нахилився, хвацько підхопив її на руки й посадовив поперед себе на коня. За ним крокували солдати в зелених мундирах. Незвично було бачити чужих вояків з погонами на плечах і з автоматами на грудях. «Наші» тоді носили петлиці на комірах гімнастеров і були озброєні виключно гвинтівками...

Відчувалося, що німці — велика сила, подолати яку навряд чи вдасться так швидко, як сподівалися. Рідкий натовп, в якому ми стояли, зустрів окупантів мовчаням. Здавалося, в пам'яті людей ще не стерлися спогади про недавній Першотравень: завітчані багатолюдні колони демонстрантів з портретами Леніна, Сталіна та інших керівників партії і уряду, з оглушливими маршами оркестрів і гучними вигуками здравиць.

Наче нічого й не змінилося: колони рухались у тому ж напрямку, тільки в них ішли чужинці, по бруківці цокали підковані чоботи завойовників.

Наступного дня поширилися чутки, буцімто німці оточили за Дніпром нашу армію і полонених женуть до Києва. Мати підхопила мене за руку й вибігла з дому. На розі Хрещатика й Прорізної майорів прапор із свастикою. Тут розмістилася німецька комендатура. На прийом до нової влади вишикувалась довжелезна черга. Хвіст її піднімався по Прорізній далеко вгору. Люди в черзі виглядали дещо незвично, вони мало чим нагадували звичайних киян, яких ми бачили щодня на вулицях міста. Похмурі, зосереджені обличчя, підозріливі погляди... Здебільшого це були чоловіки похилого віку й панночки в старовинних капелюшках.

Мати й собі зайняла чергу. Ми простояли майже годину, та не просунулися вперед ні на крок. Прислухаючись до розмов, мати щодалі похмурнішала. Люди з черги мали зовсім інші клопоти. Якийсь дідок у пенсне скаржився на те, що в нього більшовики конфіскували крамницю, й сподівався, що нова влада поверне її йому.

— А в мене на Куренівці було власне господарство. Вісім корівок. Все забрали в колгосп, щоб вони поздохали. Ще й чоловіка загнали в Сибір. Як ви гадаєте, німці мені щось відшкодують? Адже ми постраждали...

— Мій син служив у гетьмана Скоропадського, маю про це посвідку, — хрипів огрядний дід з ціпком. Він ледве тримався на ногах і стояв, обіпершись на стіну будинку.

— А у вас що? — поцікавилась у мами бабусенія в чорній сукні й лискучому капелюшку з квіткою на боці.

— В мене доня, ще зовсім дитя, подалася воювати. Кажуть, пригнали багато полонених. Може, про неї щось дізнаюсь.

Розмови довкола стихли. Всі ніяково дивились на маму. Важко сказати, чого було більше в їхніх поглядах — презирства чи здивування.

Звідкілясь вигулькнув малопримітний чоловічок і смикнув маму за руку.

— На хвилинку...

Мати вийшла з черги.

— Вам тут нема чого робити, — проказав він напівголосно. — Ви ж бачите, що це за публіка. Ідіть звідси. А доньку свою пошукайте в Дарниці, там влаштували табір для військовополонених. Перепусток туди не треба. Пройдіть уздовж дроту й погукайте. Якщо вона там, то озветься. А тут не затримуйтеся. Забирайте свого малого й тікайте.

Мати так і зробила. Мене відвела додому, а сама подалася в Дарницю.

За годину по тому пролунав оглушливий вибух. Будинок, де містилася німецька комендатура, злетів у повітря, поховавши під своїми уламками майже всю ту чергу. Слідом за ним стали підриватися й інші споруди. В місті зайнялася пожежа. Горів Хрещатик, почалася паніка...

Наш будинок не мав би згоріти, хоч його теж замінували: двірник Мефодій Гречка в перший же день окупації провів німців у підвал, показав, де закладено вибухівку, й вони знешкодили її. Мабуть, за це Гречку невдовзі призначили кербудом, і він одразу змінився, вдяг смугастий костюм зі стрічкою замість краватки й допотопний капелюх, що, либонь, зберігся ще з непівських часів. Однак наш дім зусібіч оточували інші споруди, тож коли вони, мов за командою, почали підриватися, полум'я пожежі перекинулося і на нас.

Мешканців у будинку залишилося небагато — всі, хто міг, евакуювалися або виїхали до родичів у село. Та коли люди повибігали з квартир, тягнучи з собою своє майно, утворився чималий натовп. Вуличка обабіч

була перекрита барикадами – стіною лантухів з піском. Вузькі проходи між ними дозволяли рухатись по одному в ряд. Тож виникла пробка. Бабуся з першого поверху повантажила свій скарб у велику круглу балию, прив'язала до неї віжки й, впрягшись у них, тягла свій багаж. У проході балия застряла, перегородивши рух. Позаду тиснув натовп, балия трохи просунулась уперед і, зачепившись краями за лантухи з піском, перетворилася на нездоланий бар'єр. Зчинився гвалт. Люди намагалися прорвати барикаду з мішків, дерлися вгору, та лантухи було складено у два ряди, мішкова тріскалась і під ноги сипалися стрімкі потічки піску. Як гірке глузування над людьми сприймалися величезні гасла, почеплені колись над цими барикадами, що закликали киян боронити від ворога кожен вулицю, кожен будинок...

Нарешті з криками й прокльонами чоловіки проштовхнули бабину балию, і натовп біля стіни потроху розсмоктався.

У нас були дуже скромні пожитки, все вмістилося в дитячій оцинкованій ванночці: блаженка одежина, посуд, вузлики з їжею. Найголовнішим скарбом була перша вітчизняна швейна машинка «Госшвеймашина», якою наділили маму в загсі, коли вона народила мого старшого брата Вітька. В кінці двадцятих років породіллі одержували від держави подарунки.

Мати ніколи не розлучалася з цією машинкою, у скрутні часи потроху шила на ній і цим утримувала сім'ю. Хто міг подумати, що цей чорний, аж лискучий металевий механізм, розцяцькований золотавими п'ятикутними зірками, стане єдиним нашим годинником!

Вітько тягнув ванночку, мама несла машинку, а мені доручили сумки з сухарями, їх заготовляли заздалегідь, знаючи, що колись вони згодяться. І цей час настав.

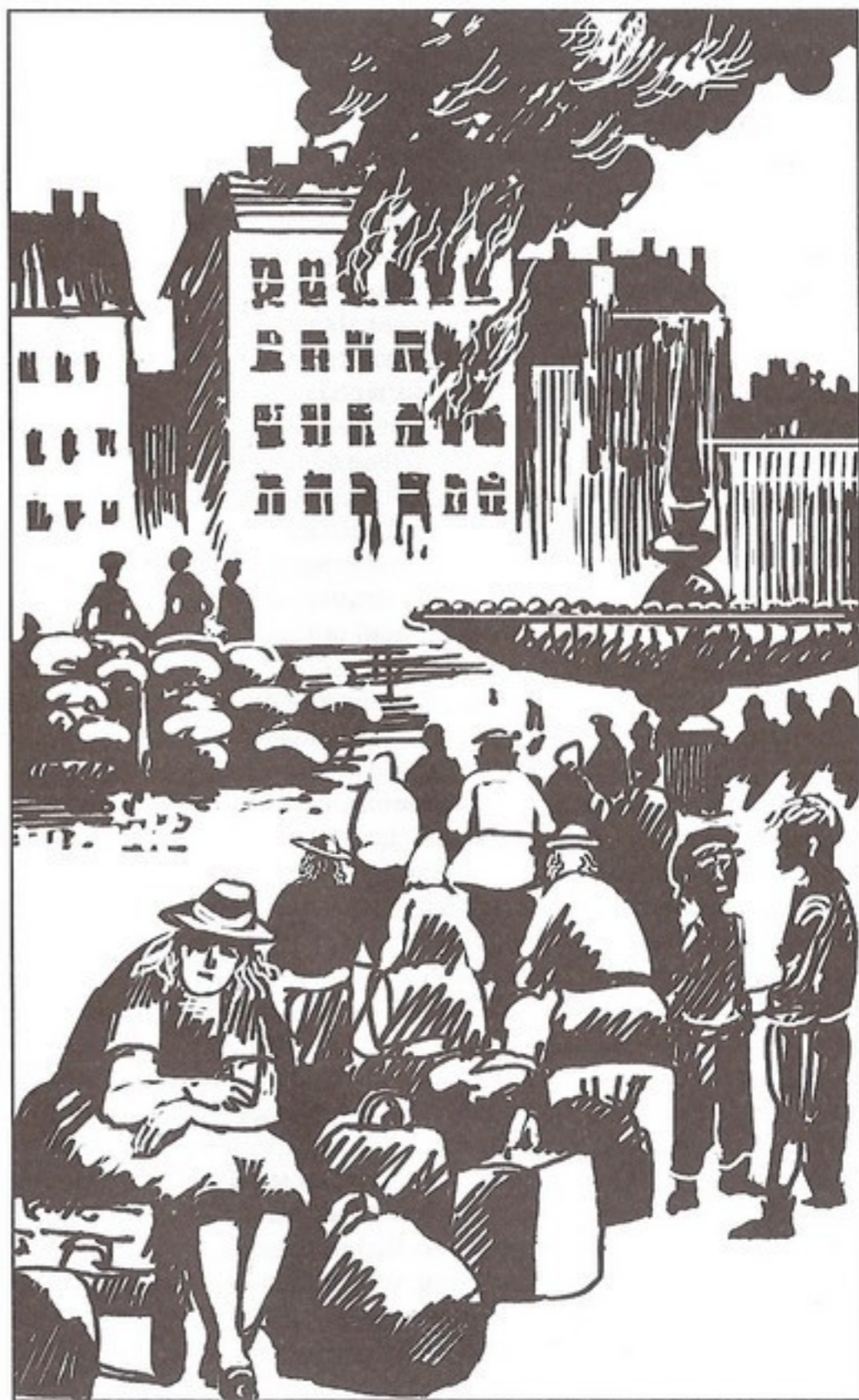
Розмістившись на майдані біля драмтеатру імені Івана Франка, ми з болем у серці споглядали, як горить будинок, в якому прожито не один рік. Лускались, розсипалися на друзки віконні шибки, спалахували, мов свічки, меблі в кімнатах, падали на землю головешки від рам і дверей. Дорослі не стримували сліз, дітлахи перелякано озирались, малеча ридала разом з батьками. Панували розпач і страх. Найгірше, коли не знаєш, що на тебе чекає.

Раптом з гучномовця долинув жіночий голос. Чистою українською мовою нас запросили взяти свої речі й пройти до зали театру.

Знову штовханина біля входу, крики, гвалт...

Театр був заповнений менш як наполовину. Люди юрмилися в партері, займали ложі, ті, в кого речей було багато, товклися в коридорах і фойє.

Ми залишили ванночку з пожитками у проході партеру, всілися в крісла й задрімали. Народ шушукався, висловлювались припущення про те, що буде далі. Кажали, що німці виселять усіх за межі Києва – місто горить, клубами диму вкрився Хрещатик. Мовляв, де ж людям жити? Інші запевняли,

ніби будинки заміновано тільки в центрі, навіть на Печерську, в Липках, пожежі немає, не кажучи вже про околиці. Розповідали про жертви від вибуху будинку німецької комендатури, про стрілянину на вулицях.

Але толком ніхто нічого не знав.

Пізно ввечері на сцені глядацької зали з'явилася жінка й проголосила:

— Увага, увага! Всім негайно залишити приміщення театру! Речей з собою не брати! В залі перебуває жидівка-диверсантка з пекельною машинкою! Щохвилини може статися вибух! Мерщій звільніть приміщення театру! Речей не виносити, щоб не утворювати товчії.

Погорільців наче вітром здуло. Люди тікали, втративши голову. Збуджені обличчя, перелякані очі. Рятували найцінніше — власне життя і дітей.

Зовні театр був оточений німецькими солдатами.

— Шнель, шнель, шнель! — відганяли вони нас подалі від приміщення.

І знову люди купувалися навколо фонтана у скверику навпроти театру. Лави позаймали діти й старики. Зойки, сльози, голосіння. На безпорадних обличчях одне запитання: що ж буде далі?

Настала ніч. Над містом зависло багряне небо. Горіли будинки. Час від часу блискавками спалахували заграви, чулися вибухи, постріли. Подихи вітру доносили різкі запахи диму. Стомлені погорільці куняли, прилаштувавшись у скверику хто де зміг...

Десь під ранок знайомий жіночий голос у гучномовці сповістив:

— Диверсантку з пекельною машинкою ліквідовано. Можна повернутися по свої речі.

Натовп посунув до театру. Електрики не було. На стінах зали сліпо блимали гасниці, хтось запалив свічки. Здавалось, наче ми в церкві. Тихий гомін раптом вибухнув гучними скриками, квилінням. Виявилось, що всі речі розкидані, валізи розкриті, мішки розірвані... Невже у наших злидених пожитках шукали ту сатанинську пекельну машинку? За час, поки ми пережидали в Соловцовському скверику навпроти, хтось тут добре похазяйнував — перетрусив вузли й валізи, забрав коштовності й цінні речі. Народ обурений, в розпачі, та кому скаржитись? Нова влада — нові порядки. Нас обдурили: ніякої жидівки-диверсантки не було, просто хтось вирішив збагатитися за рахунок погорільців. Недарма приміщення театру весь час було оточене кордоном молодиків з автоматами.

Наша ванночка стояла на тому ж місці, де ми її залишили. Ніхто не позаздрився на клунки з благим збіжжям, тим паче на сумку з сухарями. Головне — не забрали нашу годівницю «Госшвеймашину».

На світанку чергове повідомлення: усім покинути центр міста. Дозволено знаходитись не ближче, ніж за два кілометри від Хрещатика.

Ми рушили на Печерськ і отаборилися над Дніпром у Маріїнському парку.

Три дні горів Хрещатик. На четвертий день, як тільки зняли кордони,

ми з Вітьком прорвалися до свого будинку. Жахлива картина постала перед нами. Тут, де ще донедавна височіли знайомі з дитинства споруди, тепер лежали руїни. Наш дім не підривали, він згорів, залишилися закіптюжені стіни коробки. Перекриття між поверхами осіли, стирчали тільки рейки балок. Обгорілі провалля вікон — наче чорні западини на черепі мерця. На другому поверсі, де раніше містилася наша квартира, зависла спинка металевого ліжка, єдине, що залишилося від колишнього затишку. До нікельованих кульок на спинці цього ліжка Вітько заземлював свій детектор...

Сумно дивитися на зруйновану домівку, де пройшло твоє дитинство, хай навіть воно було оповите гіркими злиднями, але ж траплялися й хвилини світлої радості. Мала батьківщина, тепле гніздечко, куди вже ніколи не повернешся. Скінчилися безтурботні дні, починалися жорстокі випробування, складні іспити на виживання.

На згарищі вже побували до нас. Про це свідчив напис на стіні: «Одинців шукайте у Кріпосному провулку, 5».

Дивна це була сім'я, Одинці! Родом з Чернігівщини, там неподалік Остра, їхній дід, відомий громадський діяч Гаврило Одинець утворив першу сільськогосподарську комуну. Ім'я Гаврила Матвійовича знали далеко за межами України. Ще до революції його дев'ять разів заарештовували. Згодом він став делегатом з'їзду Рад, де проголосили про утворення СРСР, керував комісією незаможних селян, зустрічався з Леніним.

Забезпечену старість дідусь Гаврило збирався скоротати в оточенні дітей і онуків. Жили вони гуртом по сусідству з нами. До знатного революціонера часто приїздили гості з рідної Чернігівщини. Дідусь бавився віршиками, деякі з них навіть друкував, та здебільшого писав для своїх онуків. В одному з таких сімейних віршиків фігурували й мої старші брат і сестра.

Приїхали гості,

Спали на помості.

Привезли пампушок сани

Любі, Віті та Оксані.

Однак чорний 37-й рік не обминув і діда Гаврила. Його забрали невдовзі після нашого тата. Важко було уявити собі «ворогом народу» симпатичного, завжди всміхненого дідуса з сивою пухнастою борідкою, йому більше б пасував ярлик друга дітлахів. Донька й син не вірили в те, що їхній батько, від народження український селянин-бідар, був у чомусь винний, і чекали його повернення. Тому донька Уляна, перебравшись до брата, й залишила на руїнах будинку свою нову адресу на випадок, якщо об'явиться дідусь...

Ми з Вітьком, не змовляючись, підійшли до вцілілої стіни, й він видряпав крайцем цеглини: «Любко, ми в Маріїнському парку».

Згодом ту стіну прикрасили десятки інших написів. Люди повідомляли про себе, сподіваючись, що хтось із родичів шукатиме й знайде їх. Такі

«довідкові бюро» з об'явами можна було побачити на кожному згарищі. З часом написи блякли, вигорали на сонці, але деякі, зроблені фарбою або вирізьблені ножом чи гострим цвяхом, зберігалися аж до визволення Києва, так само не згасала в серцях людей надія.

Наше нове пристановище нагадувало циганський табір. На алеях парку вирости дерев'яні халабуди. Будували їх просто: зсували до купи дві паркові лави, зверху натягували ковдру чи якийсь ганчір'я, а щоб під «дахом» не гуляв вітер, стіни оббивали фанерою або картоном. Вітько прихопив з собою «робочий інструмент», тож ми забивали гвіздки молотком, а не цеглинами, як це робили самотні жінки. На будівельний матеріал ішли довокільні кіоски, ятки, парканчики.

Дні стояли погожі, вдень пригрівало сонце, а ночі вже були прохолодні. Ми влягалися всі разом, притискалися одне до одного, щоб було тепліше, і так коротали до світанку. На зорі розкладали спільні багаття, на них пекли картоплю, готували їжу з того, хто що мав. На паливо розбирали паркани, ламали гілля дерев, перила й сходи. У кого був газ, ті користувалися примусами.

Гірше стало, як зачастили осінні дощі. В такі ночі ми з братом відігрівалися під німецькими вантажівками. Вітько в школі вивчав німецьку мову й швидко встановив контакти з мадярами, які обслуговували величезні машини з зеленими будками. Що то були за автомобілі, для чого вони призначалися, ми не знали. Головне — двигуни в них працювали майже цілу ніч і під машинами було тепло.

2. Спогад про дитинство

Дитячі літа чомусь завжди постають у пам'яті в рожевому світлі... Пам'ятаю останній передвоєнний Першотравень. Безмежна голубизна неба, в якій пливуть різнокольорові повітряні кульки. Все довкола сповнене радістю. На обличчях людей — усмішки. Гучні голоси. Співи.

Мене не випускають на вулицю — провинився чи застудився, вже забулося. Стою самотньо на довгому балконі комунальної кухні, що виходить у внутрішній двір будинку, і мені так прикро. Десь там гуляють мої однолітки — катають барвисті обручі, стрибають у класики. В руках у них червоні прапорці й кульки, а я наче й не відчуваю свята. Звідкись лине бадьяра мелодія «Кипучая, могучая, никем не победимая...». А поруч із вікна сусідів чути модну платівку: «Налей-ка рюмку, Роза, мне с мороза, ведь за столом сегодня ты да я...».

Повернулася з демонстрації старша сестра Любка. На ній синя футболка, зашнурована на грудях мотузочкою, білі спідничка, шкарпетки й балетки з синіми перетинками на гудзиках, з гумовою підошвою. Сестра закінчує дев'ятий клас, сьогодні їй випало крокувати в колоні фізкультурників, і вона аж пашіє від гордоців. Щось запально розповідає, перевдягаючись, — квапиться на побачення. Любка невисока на зріст, але пухкенька, добре розвинута фізично. Навколо неї весь час в'ються двоє залицяльників: десятикласник Толя-Квасоля й студент-першокурсник медичного інституту Марат.

Як на мене, Марат — достойніший претендент. Він високий, спортивної статури, легко підхоплює мене на руки, а, бува, й підкидає вгору, і я верещу з переляку. Я вигадав йому, мені здавалося, дотепне прізвисько — Комарик. У нього довгі руки й такі ж довгі ноги. Щораз, побачивши його, я кричу: «Марик - Комарик!». А він у відповідь: «Привіт, Чапай!».

Чапай — це моя вулична дражнилка. Дали мені її, либонь, через те, що змалку я співав десь почуту сумну пісеньку про вихованця чапаєвського загону, хлопчика-сиротину, в якого не було ні батьків, ні рідної домівки:

Командир герой, герой Чапаєв

Был все время впереди...

Розповідають, коли я вперше почув цю скорботну пісню, то гірко розплакався, а потім полюбив її і завжди натхненно співав.

От і сьогодні, почувши з вулиці умовний посвист Марата, я першим кидаюсь до вікна й звично кричу:

– Марик – Комарик!

За спиною в мене вигулькує сестра Любка й кидає йому:

– Зараз вийду.

Сцену цю спостерігав з вулиці Маратів суперник Толя-Квасоля. Його прозвали так, певно, тому, що ніс у нього був складений з двох квасолин, – довгий, із западинкою на кінчику. Толя-Квасоля навчався з Любкою в одній школі, тільки на клас старше, до того ж був нашим сусідом – жив на долішньому поверсі, прямо під нами. Тим-то, мабуть, вважав, що має на Любку більше прав, ніж Марат, будинок якого аж по той бік вулиці.

Толя - Квасоля стояв на ганку, що пролягав місточком до тротуару. Почувши Любчину розмову з Маратом, він чи то з ревності, а може, щоб похизуватися перед Маратом, вирішив прямо з ганку дістатися до прочищеного вікна своєї кімнати. Зістрибнув, та невдало – зачепив ногою електричні дроти, що тяглися вздовж будинку, і мало не впав у бетонований рів під вікнами. Це викликало веселий регіт гурту святково прибраних людей, що стояли неподалік. Серед них було чимало мешканців нашого й сусідніх будинків.

– От я тобі!.. Бешкетник! – посварився на нього наш двірник, завжди похмурий і мовчазний дядько Мефодій з досить кумедним прізвиськом – Гречка. Жбурнув недокурену цигарку й подався шукати драбину. Дядько Мефодій був водночас і двірником, і слюсарем, і електриком. Толя-Квасоля таки обірвав дріт, – тож не залишати людей на свято без світла, певно, подумав дядько Мефодій і взявся лагодити проводку.

Мої старші брат і сестра готувалися до шкільних іспитів, а мене відправили в літній табір у Пущі-Водиці.

Прокинувся я серед ночі від гучних вибухів. По чорній гладіні неба ковзали тонкі промені прожекторів. Натужно ревли літаки, продираючись до Києва крізь ненадійний кордон зенітних пострілів. Десь у далечині чулися глухі відлуння розриву бомб. Згодом ці події відтворили в пісні, що стала народною:

*22-го юня, ровно в четыре утра
Киев бомбили, нам объявили,
Что началась война...*

На світанку нас посадовили в полуторки й відвезли до міста. Мене вразили будинки: майже всі шибки на них були заклеєні хрест навхрест вузькими білими смугами паперу. Біля нашого парадного на ганку стояла моя мама – в хусточці, з зеленою сумкою протигазу й червоною пов'язкою на руці. Вона скидалася на малюнок жінки з найдешевшої поштової марки тих часів.

Отже, почалася війна.

Тепер Київ бомбардували щоночі. Вечорами вулиці міста обходили вповноважені – перевіряли, щоб усі вікна будинків були щільно запнуті, тих, хто порушував порядок, суворо карали. Молодь і осовіахімівці чергували ночами на горищах будинків, аби в разі попадання запалювальних бомб, гасити пожежу. Ранком очевидці переповідали, куди влучили бомби. Німці атакували переважно промислові об'єкти в Святошині й Дарниці, мости й залізницю. Поширювались чутки про численних шпигунів і диверсантів, які нібито з'являються посеред ночі біля заводів і фабрик і випускають в небо ракети або подають літакам сигнали кишеньковими ліхтариками.

В місті знялася паніка. Всі прагнули виїхати з Києва на схід. До вокзалу було не протовпитися. Квитки на поїзди продавали в Ботанічному саду біля університету. Народу там юрбилося сила-силенна: кияни й ті, кому пощастило дібратися до столиці з окупованих гітлерівцями західних областей України. Люди таборилися, ночували на лавах, очікуючи своєї черги. Не кожен міг витримати такі випробування, як це сталося з нашим сусідом.

Веніамін Соломонович Ягнетинський працював у київському журналі, друкував там інформації про культурне життя столиці. Це був приземкуватий огрядний чоловічок, уже добряче підтоптаний, і здаля скидався на великий футбольний м'яч. Забачивши його, дітлахи з нашого двору, всміхаючись, підбігали до нього й завжди зустрічали одною й тією ж фразою:

– Дядько Веніаміне, пригостіть вітаміном!

На що той відповідав:

– Їш картоплю – все мине!..

Мешкав він на нашому поверсі разом із дружиною – красунею Рузею. Дітей у них не було, тому він, мабуть, так симпатизував малечі – не пам'ятаю жодного випадку, коли б дядько Веніамін не пригостив нас цукерками. Дружина в нього була вродлива: струнка, худорлява, з великими чорними очима. Взимку вона вдягала коштовну шубу й білосніжну шовкову шаль з довгими китицями. Маленький кругленький дядько Веніамін з текою під пахвою виглядав поруч із Рузею як прислужник при пані.

Рузя була душевнохворою. Колись, ще в роки громадянської війни, на поїзд, в якому вона поверталася від батьків до Києва, напали бандити. В той час на півдні України гасало степами безліч військ усяких «отаманів». Озброєні бандюги, звичайно ж, покляли око на молоду красуню – її не тільки пограбували, а й зсадили з поїзда й грубо наругалися з неї. Відтоді у Рузі час від часу траплялися психічні приступи. Забачивши мужчину, вона раптом зухвало підводила голову й ні з того ні з сього починала повільно роздягатися. В такі дні чоловік замикав її в кімнаті й нікуди не випускав. А що приступ міг повторитися в будь-який час, Веніамін Соломонович на-

магався не залишати її саму. Але ж йому треба було працювати! З цього становища він виходив дуже просто. Одержавши завдання написати рецензію на чергову виставу київського театру, Веніамін Соломонович віддавав квиток своїй сестрі Любці з умовою: уважно подивитися спектакль і обов'язково принести програмку з прізвищами виконавців ролей. Сестра детально переповідала йому зміст п'єси, ділилася враженнями про гру акторів, посилаючись на реакцію глядачів, — кого з виконавців скільки разів викликали на сцену, кому влаштовували найбільшу овацію й дарували найбільше квітів. Так народжувалися рецензії на театральні прем'єри за підписом журналіста В. Ягнетинського.

На третій день після оголошення війни Веніамін Соломонович надував евакуюватися з Києва. Він прийшов у Ботанічний сад, побачив там на товп збожеволілих людей, тисячні черги за квитками і, вражений усім цим, як присів на лавку, то вже й не підвівся з неї. Прогулянка до Ботанічного саду виявилась для нього останньою. Далось взнаки давнє захворювання — грудна жаба. Серце зупинилося назавжди.

Сусіди спробували розповісти про горе, що скоїлося, його дружині Рузі. Та де там! До неї не можна було підступитися.

— Ідіоти! — відповіла вона своєю найулюбленішою лайкою. — Ненормальні! Мій Веня виїхав у відрядження. От повернеться і стругане про вас фейлетон! — погрозувала Рузя.

Вирішили поховати Ягнетинського без неї. Хто зна, як вона поведеться, побачивши в труні труп свого чоловіка...

Лінія фронту несподівано швидко наближалась до Києва. Поспішно евакуювалися на схід підприємства і установи. В липні місяці в нашому будинку не залишилося й третини мешканців. Місто збезлюднювало, та життя в ньому не припинялося. День і ніч ішла підготовка до оборони Києва. Про те, щоб віддати його ворогові, ніхто не міг і подумати. Це вважалося панікерством, а за панікерство у воєнний час розстрілювали.

Киян, які ще zostалися, мобілізували копати шанці на околицях міста, вантажити «їжаки» і лантухи з піском. Вулиці на перехрестях перетиналися протитанковими загорожами — «їжаками», залишалися тільки вузькі проходи для транспорту. На тротуарах біля будинків зводили з наповнених піском лантухів високі барикади. Така стіна виросла й на розі нашого будинку. Над нею майорів червоний прапор і висіло велике гасло: «Не віддамо німцям рідне місто! Битимемося за кожний будинок, за кожний метр землі!»

Мати не мала й гадки про те, щоб кудись евакуюватися. Вона працювала в такій установі, яку ніхто не збирався нікуди вивозити, — в картонажній майстерні, де клеїли коробочки для ліків. І до всього ще ми вважалися сім'єю «ворога народу».

3. Сестра

Наприкінці липня надійшла звістка про загибель Марика-Комарика. В перший же день війни він подався у військкомат і попросився добровольцем на фронт. Через кілька днів його проводжали в армію. Напередодні вони з Любкою до ночі простояли біля парадного, ніби кидали виклик палкому охоронцеві моральності Вітькові, цілувалися на вулиці, не знаючи, що це їхнє останнє побачення.

Похоронку одержали Маратові батьки, які мешкали навпроти, у так званому Будинку лікарів, і ще не встигли виїхати в евакуацію. Через годину про це знала вже й моя сестра. З Любкою сталася істерика. Вона гасала по кімнаті, гамселила кулаками по стінах, а потім безсило звалилася на ліжку й ридма ридала аж до півночі. Марно намагалася заспокоїти її мама, казала, що війни не буває без жертв, але від цих слів Любчине голосіння ставало ще дужчим, його було чути на всю вулицю. Хто знає, що то було: туга за першим коханням чи ширий жаль загубленого молодого життя?

На ранок вона категорично заявила матері:

— Я теж піду на фронт. Відомщу за Марата.

Мама знала, що в Любки тверда натура. Характером вона пішла в батька. Недарма була його улюбленицею. Він дуже хотів мати доньку, і першою дитиною стала дівчинка. У вільні години батько грався з нею, балував її. Так з раннього дитинства вони й потоваришували. Тато пишався тим, що його доню взяли до школи з шести років. Спочатку батьки сприйняли це як жарт: хай посидить за партою, побачить, що таке школа, а потім, як їй виповниться сім років, легше буде звикати. Однак дівчинка виявилась здібною: хоч була найменшою у класі, навчалась на відмінно, засвоювала предмети під час уроків, «на ходу», й повторювати матеріал удома їй було не треба.

Згодом, коли батько серйозно зайнявся самоосвітою — про це писала навіть республіканська газета: «Робітник удосконалює знання», вони разом вивчали німецьку мову, багато читали. Вітько, на відміну од сестри, не дуже любив книжки, його більше цікавила техніка, до того ж він був молодший майже на два роки, тому з Любкою батько знаходив більше спільного, й вона відповідала на його почуття широю любов'ю.

Мати пам'ятала, яку наполегливість виявила Любка, коли раптом серед ночі забрали батька. Казали, ніби його відвезли до Лук'янівської в'язниці, тож назавтра там була вже Любка. З дванадцятирічною дівчиною не стали навіть розмовляти. Наступного дня вона знайшла слідчого, який вів батькову справу, й добилась до нього на прийом.

— Відпустіть мого тата! — наполягала дівчина в кабінеті слідчого. — Відпустіть, чуєте! Він чесний комуніст, учасник громадянської війни! Якщо ж не відпустите...

Слідчий виявився порядною людиною. Він заспокоїв дівчинку, посадовив її поруч себе й сказав:

— Іди додому. Справою твого тата займаються знаючі люди, вони розберуться.

А через тиждень той слідчий застрелився в своєму кабінеті...

Як мати й сподівалася, Любку на фронт не взяли, але у військкоматі вона прочитала оголошення про курси сандружинниць і записалася туди. Відтоді в неї знову не було вільного часу. Вдень чергувала у шпиталях, а вечорами об'єктом Любчиних вправ ставав я. Вона тренувалася на мені, як бинтувати поранених, робити штучне дихання, вправляти суглоби. Я категорично протестував, та зрештою погоджувався, знаючи, що одержу за це винагороду — щось із солодощів: цукерку «ракова шийка», пряник або ж ложку патоки...

Минав час. Любка закінчувала навчання на курсах, та ніхто й не думав, що її можуть мобілізувати. Шістнадцять років, вчорашня школярка, яка від неї користь армії? Ходить на курси — і гаразд, гадала мати. Це краще, ніж байдикувати. З практики в лікарні Любка принесла перші зароблені нею гроші. Мати раділа, а балачки про фронт не сприймала серйозно.

І раптом одного вересневого дня сестра забігла додому попрощатися. Наші війська залишали Київ, і разом з ними вирушала Любка в складі добровільного комсомольського батальйону.

Матері вдома не було — вона подалася за місто копати картоплю на покинутих городах, так робило багато киян — інакше чим годуватися! На Любці була військова форма: добре підігнана гімнастерка болотного кольору, синій берет і така ж спідниця.

Любка поспішала, прямо надворі цьомкнула нас із братом у щічку, наче бігла на побачення, але потім усе ж таки піднялася в кімнату й написала мамі записку:

«Мамуню рідна, не сердися. Не можу сидіти вдома у такий важкий для Батьківщини час. Відбуваю на фронт. Цілую. Твоя доня — комсомолка. 18 вересня 1941 року».

Вийшла з дому, подивилась на сірий будинок навпроти, де жив Марат. Немає вже ні Марата, ні його батьків. Не стало й інших Любчиних зали-

цяльників. Толика-Квасолю вбило в неї на очах. Стояли разом на сусідній вулиці, якраз на перехресті, спостерігали повітряний бій у київському небі: німецький літак з чорними хрестами й наш винищувач з червоними зірками. Раптом вибухнув снаряд і осколок влучив Толикові в потилицю. Поруч були й інші люди, однак більше ніхто не постраждав. Толя-Квасоля впав мертвим. Раптова смерть. Мабуть, так йому судилося...

Дивилася на Будинок лікарів і згадувала... Любка пам'ятала, коли на цьому місці ще височіла гора, помережана норами-печерами, в яких жили вуркагани. То були страшні часи — початок тридцятих років: на селі провадилася поголівна колективізація, за нею наступав голодомор. Ночами на горі палали вогнища, було чути голоси, співи, «блатні» пісні. Безпритульні раз по раз влаштовували побойща — проти них була безсила навіть міліція, дуже вже багато розвелось вуркаганів.

Батьки переїхали в цей район у 1931 році. Якось узимку Любка вийшла погуляти, каталася з гірки на санчатах, аж тут обступили її вуркагани, зняли з неї хутровий козушок та ще й відлупцювали...

Потім цю гору почали забудовувати. Спочатку вирішили спорудити цегельний завод. Звели дві величезні труби-димарі, викопали глибокі траншеї, та несподівано припинили будівництво. Подейкували, ніби головний інженер будівництва виявився «ворогом народу» — був членом промпартії і збирався підірвати економіку країни! Його заарештували, а будівництво законсервували. Ото вже настало роздолля для дітей! Днями пропадали вони в тих траншеях, ховалися в них від батьків, гралися в «козаків-розбійників». А згодом тут звели Будинок лікарів. Коли в нього переселилася родина Марата, Любка вже навчалась у четвертому класі...

Площа Спартака, школа, театр імені Івана Франка, а навпроти — Соловцовський скверик, де вона няньчила свого меншого братика, коли він ще лежав у колясці... Рідний куточок Києва, де минуло її дитинство. Чи повернеться вона сюди знову?..

4. Брат Вітько

Він якраз закінчив сьомий клас. Спочатку навчався в одній школі з сестрою. То був неприємний час для Любки. Після того, як не стало батька, брат вирішив, що всі обов'язки з виховання в сім'ї тепер перейшли до нього, і передусім узявся за сестру, хоч вона була й старша від нього. Любка саме видівилася, почала зустрічатися з хлопцями. Вітько пильно стежив за всіма її залицальниками й щовечора доповідав мамі:

— А сьогодні Любка знову їла морозиво з тим довгим Маратом.

Або:

— Мамо, Любку проводжав зі школи Льонька Чорнуха з десятого «А».

Вечорами Вітько допізна затримувався на вулиці, виглядав, коли повернеться з кінотеатру Любка, хто її супроводжуватиме додому й чи цілуватиметься вона в під'їзді, щоб знову ж таки проінформувати про все маму.

— Ябедник-донощик! — дражнила його сестра.

— А ти мусиш мене слухатись, бо тепер я тут за мужчину! — наполягав Вітько.

З полегшенням зітхнула Любка, коли брата перевели до іншої школи, хоч це сталося певною мірою з її вини.

Любка тоді зустрічалася з Льонькою Чорнухою. Він був старший від сестри — навчався в десятому класі. Вітько вистежив, як вони прогулювалися у парку, й роздзвонив про це всій вулиці. Дітлахи підняли Льоньку на сміх, адже він був «чужак», жив поруч, у Пасажі, й часто проходив повз наш дім. Забачивши його, діти тицькали в нього пальцями й кричали:

— Любчин жених! Любчин жених!

Льонька був хлопець запальний, подразливий, і на все реагував гостро. Ганявся за малюками, які дражнили його, ловив їх і обдаровував болючими щигликами, чим ще більше настроював їх проти себе. Тепер вони вже хором гукали йому вслід на всю вулицю:

— Любчин жених!..

Хитрий Льонька вирішив відплатити Вітькові за таку свою «популярність». У шкільному гардеробі він викрав чийсь шкіряний шолом і, підкликавши простодушного Вітька, порадив йому:

— Ось тобі шолом, який батько привіз мені з Іспанії, обміняй його на футбольний м'яч, і ми гратимемо з тобою в футбол.

Пограти в футбол із самим Льонькою, який виступає за шкільну команду! Хто з хлопців не мріяв про таке! І Вітько зголосився.

У прохідному дворі Пасажу по суботах збиралися юні ділки з довколишніх вулиць — обмінювались марками, підручниками, нумізмати вихвалялися рідкісними монетами, тут же можна було дещо продати й купити. Це був своєрідний «чорний» ринок: у підворітті тинялись підозрілі типи, які торгували краденими речами. На цьому «товчку» й застукали Вітька із тим злопам'ятним шоломом. А шолом таки був чудовий — темно-коричневий, на теплій підкладці, зі шкіряними навушниками на металевих кнопках-гудзиках, справжнє льотчицьке вбрання!

У школі вибухнув скандал. На Вітькове щастя, знайшлися свідки, котрі бачили, як Льонька передавав йому цей триклятий шолом, а Льоньчин батько на той час обіймав високу посаду, тож скандал пригасили. Льонька, звичайно, не постраждав, а Вітька перевели в іншу школу.

Любка трохи заспокоїлась, та не надовго: Вітько й надалі стежив за нею.

За характером Вітько був дуже спокійний. Такий собі флегматик, усе робив мляво, наче знехотя, складалося враження, ніби він ходив завжди напівсонний. Бувало, ще в дитинстві, веде його мати за ручку вулицею і раптом чує:

— Жіночко, ваш хлопчик заснув...

І справді: Вітько на ходу спить.

Якось він напросився в кіно. В той час демонструвалися виключно радянсько-патріотичні фільми: «Чапаєв», «Нащадок Чингіс-хана», «Цирк»... Пішли вони з батьком на «Чапаєва». Почалася картина, аж батько чує: хтось поруч хропе. Це заснув Вітько. Батько будить його:

— Що ж це ти, синку? Сам напросився в кіно й заснув!

А Вітько спроквола відповідає:

— Все одно целвоні пелемозуть...

Була у брата ще одна пристрасть: з дитинства любив він майструвати. Подарують сестрі ляльку, а на завтра вона вже розламана. Любка — в сльози. Вітько ж кліпає довгими віями й виправдовується:

— Я ж хотів лише подивитися, що у неї в селедині!

Так само вдома ніколи не можна було дізнатися, котра година. Старенький будильник, єдина батькова річ, яку не забрали під час обшуку енкавеєсівці, вічно ремонтувався. Вітько тільки й знав, що замінював у ньому якісь гвинтики, коліщатка, пружинки... Сестра бігла на уроки, коли вже лунав перший дзвінок, слава Богу, школа містилася через дорогу. Ну, а мати здавна звикла прокидатися вдосвіта: їй спізнюватись було не можна, в довоєнний час діяли суворі закони: за спізнення на роботу віддавали під суд.

За все це Вітька ми жартома прозвали «майстер-комерсант». Згодом схильність до «комерції» в ньому виявлялась дедалі помітніше. Коли в Ки-

єві панувало безвладдя — наші вже відступили, а німці ще не прийшли, в місті почалися пограбування. Люди трошили магазини, склади і тягли додому все, що бачили, хоч грабувати, власне, було вже нічого: більшість цінностей і продуктів устигли вивезти. Ми з братом також узяли участь у цій вакханалії. Мені дісталася в Пасажі дитяча рушниця, щоправда, без пістонів, і я бігав по вулиці, клацаючи порожнім курком. Вітькові пощастило більше. Він заліз у кіоск «ТЕЖЕ» й витяг звідти флакон одеколону й пачку мила. Мило йому потім вдалося обміняти на артилерійський порох. Як зараз бачу ті акуратненькі білі мішечки з довжелезними шпичками, схожими на макарони. Криючись від матері, ми ховали свої боєзапаси аж під стелю — на верх високої печі з білої кахлі, що стояла в кутку кімнати навпроти вікна.

Коли загорівся Хрещатик, а потім почалася пожежа на нашій вулиці, ми з братом, дивлячись на охопленій полум'ям будинок, не зводили очей зі свого поверху. Ось язика ненажерливого вогню дісталися до вікон, шибки не витримали високої температури й тріснули, розтроцилися, і десь усередині спалахнув барвистий феєрверк. Вітько загадково штовхнув мене під бік і прошепотів:

— Чапай, то горить наш склад з боєзапасами!

5. Примусний майстер

Перед приходом німців на нашому кутку пішов поголос: «Повісився дідусь Піня!». Цього старенького знав увесь район. Він жив на першому поверсі в будиночку навпроти Клубу харчовиків і тримав там же невеличку майстерню з ремонту примусів.

У довоєнний час примус був головним атрибутом кухні. На ньому варили й смажили, кип'ятили чай. Пливу розпалювали не частіше, як раз на тиждень, тільки коли прали. На конфорки встановлювали великі казани, балії, гріли в них воду й виварювали білизну. А в будні хазяйки обмежувались примусами. Вийдеш на кухню, а там шиплять, гудуть примуси, нічого не чути.

Розпалювати примус дозволялось тільки дорослим. З цікавістю споглядали ми за цим непростим процесом. Примус працював на гасі. Спочатку в ємність із палим накачували насосом повітря, потім напускали трохи гасу в спеціальну шийку під горілкою й підносили до неї запалений сірник. Вихоплювалось високе червоне полум'я, вогонь зігрівав палик і лише після цього відкривали форсунку. Поступово полум'я зменшувалось, набуваючи синього кольору, починалось шипіння, розбризкувач рівномірно розподіляв вогонь по всій площині дна посуду, що стояв на примусі.

За примусом треба було постійно стежити, прочищати спеціальною голкою форсунку, коли несподівано припинялась подача пального, а також час від часу підкачувати насосом повітря, підтримуючи в ємності сталій тиск.

Старі примуси часто виходили з ладу й ремонтувати їх несли до дідуся Піні. Він прочищав форсунки, виготовляв до них голки, замінював насоси. Згорблений дідусь із скуйовдженим сивим волоссям зсовував на лоб окуляри в металевій оправі й, уважно дивлячись на відвідувача, запитував, наче лікар:

— Розкажіть, на що скаржитесь?

А очі його всміхалися.

Повне ім'я примусного майстра було Пінхус Абрамович, але так офіційно до нього звертався лише Веніамін Соломонович Ягнетинський, коли зустрічав його, прогулюючись із Рузею. Для всіх інших це був просто дідусь Піня.

Щодня він порався в своїй майстерні у засмальцьованому фартусі, пропахлий до кісток гасом. Зате в суботу дідуся Піню було не впізнати. Він одягав чорний костюм, взував лискучі чорні черевики з гетрами на гудзиках і, спираючись на довгий ціпок-парасолою, вирушав до синагоги.

В перерві між роботою дідуся Піня виходив на подвір'я біля майстерні, і його враз оточували діти. Він любив нас, мабуть, тому що не мав ні сім'ї, ні рідних, жив самотою.

— А тепер я розповім вам одну історію, — казав дідуся Піня, сідаючи на складаний стільчик, якого виносив з собою. І починалася захоплююча розповідь. Історії його завжди були теплі, життєрадісні. Переважно про незвичайних тварин. То про те, як у дитинстві в нього начебто жила мишка, котра розуміла людську мову. Покладуть їй шматочок сала і кличуть «Пуся, Пуся!». Мишка виповзає зі своєї нірки й пищить: «І-і». Це так вона дякувала за смачну їжу.

Розповідав він і про розумного павучка, що колись поселився в його майстерні. Звив собі гойдалочку біля віконця і, коли світило сонечко, зависав на ній, розгойдуючись, аж поки вдосталь накатається.

Час від часу дідуся хитро примружував свої ласкаві очі й мудро, з усмішкою дивився на нас, ніби перевіряючи, віримо ми йому чи ні.

Іншим разом, бувало, пригощав нас цукерками. Як правило, це були дешеві льодяники «китайська суміш».

І ось дідуся Піня пішов з життя. І зробив це так зненацька. Наклав на себе руки. Казали, повісився прямо в майстерні. Перед тим чисто виголився, надяг білу сорочку і свій вихідний чорний костюм.

Мабуть, старий вчинив це з відчаю: евакуюватися йому було нікуди, та й звик уже до насидженого місця. А може, здогадувався, яка жахлива доля чекає його одноплемінників з приходом до Києва фашистських катів.

6. Йоселе

Це був на диво симпатичний хлопчина. Густе руде волосся і великі сині очі. В них завжди грали задиристі бісики, — ніхто не міг передбачити, що вступне цей зірвіголова через хвилину. А навесні його щоки вкривалися рясним ластовинням, і він ставав схожим на квітучий соняшник. Тітонька Ліза була від нього в захваті: що не кажіть, а єдине дитя! Лікарі категорично заборонили їй народжувати далі й тому весь запал своїх почуттів віддавала вона цьому шибеникові. А його енергія не мала меж.

Мешкали вони неподалік від нас — у домі Гінзбурга, відомого до революції київського комерсанта. Це була найвища споруда, якщо дивитися з Хрещатика, з виходами на дві вулиці. Від нашого кутка до неї було рукою подати — один квартал. Та самостійно подолати перехрестя й довжелезні металеві переходи, що провисали до дверей того будинку, ми, малеча, не наважувались. І Йоселе — так звали цього непосидливого рудоголового хлопчика — з'являвся в нашому дворі, коли тітонька Ліза приходила з ним до нас у гості. Тоді тільки й чути було її надривний голос:

— Йоселе, ой, що ж він робить, мій Йоселе!

— Йоселе, припини негайно!

— Йоселе, ходи до мене!..

А хлопець, наче пташка, яка нарешті вирвалася із золотої клітки, гасав по подвір'ю, вилазив на дерева, зависав на віттях униз головою.

Якось перехожий зробив йому зауваження:

— Хіба ж так можна?! Ти чому не слухаєшся мами?!

На що Йоселе йому одразу ж відповів:

— Слухати треба тільки товариша Сталіна!

Перехожий ніяково звів плечима й швиденько зник. Отакій був рудий Йоселе. Тітонька Ліза мучилася з ним, марно підвищувала голос, а сама на всі його витівки усміхалася краєчками губів. Що б він не скоїв, — усе її тишило. Бо тільки в Йоселе вона знаходила відраду. З боку могло здатися, ніби життя в неї щасливе. Гарна квартира в центрі міста, в домі бракує хіба що тільки пташиного молока. Працювати їй чоловік не дозволяв, жила на його утриманні й займалася лише вихованням сина. Але в сім'ї ладу не було. Чоловік її — веселий, дотепний жартівник Самуїл Борисович, служив постачальником

у торгівлі й часто виїздив у відрядження. А що був небайдужий до жінок, то майже кожне таке відрядження закінчувалося новим романом. Одно слово, тітонька Ліза майже не бачила свого Сьому. А коли він вряди-годи нарешті з'являвся, в домі починалося справжнє свято. Господарка пекла смачні тістечка, готувала інші ласощі. Й іноді запрошувала до себе в гості нас із мамою.

Не можна сказати, що наші сім'ї дружили. Самуїл Борисович здавна знав мого тата, навіть колись десь із ним працював і не раз згадував, як батько відстояв його під час чергової чистки в партії, коли на зборах один тип виступив і розповів про підозрілі зв'язки Жмеринського з буфетницею. Відтоді Самуїл Борисович зберіг вдячність до батька. Після того, як ми стали сім'єю «ворога народу», більшість батькових друзів сторонилися матері, зустрічаючи її, робили вигляд, ніби не помічають, а то й переходили на другий бік вулиці. Один родич навіть змінив букву в прізвищі, боячись за свою кар'єру. На відміну від інших, Жмеринський не міняв свого ставлення до нашої родини. Навпаки, намагався чим міг полегшити наше жебрацьке існування. У свою чергу, мати допомагала тітоньці Лізі з господарства — прибирала квартиру, прала білизну. Вони не були подругами, однак тітонька Ліза приходила вечорами до мами й довго затримувалась у нас, скаржачись на свого чоловіка. Коли Жмеринський повертався з відрядження, ми, прийшовши до них у гості, їли холодний буряковий борщ, рибу по-єврейськи, форшмак, птицю. Особливо смачними здавались мені домашні тістечка й саморобне морозиво.

Дядько Сьома, невисокий, кругленький чоловік з кучерявим волоссям, починав кожне речення словами: «А я вам скажу...». І його подовбане цяточками обличчя (він у дитинстві перехворів на віспу) розпливалось у привітній усмішці. Жмеринський був учасником громадянської війни, в бою під Херсоном його поранило в руку й долоня правих на все життя залишилася ввігнутою, наче спеціально для того, щоб вибивати з пляшки корок. Сівши за стіл, він брав чвертку горілки, натренованим жестом стукав у денце скаліченою долонею, а пальцями лівої руки звично ловив картонний корок, що вилітав з шийки разом із сургучем.

— А я вам скажу... горілочка під форшмачок — це непогано...

Поївши, ми з Йоселе одразу просилися «погуляти». Йоселе боготворив мене, в усьому слухався, й тітонька Ліза радо відпускала його зі мною. Просторий двір дому Гінзбурга здавався нам надзвичайно цікавим — там була безліч металевих драбин, всіляких підвалів, балконів, переходів, — необмежений простір для дитячої фантазії. І ми з Йоселе заводили цікаві ігри, з вигуками «ура!» бігали по балконах, стрибали зі сходинок, ховалися в темних підвалах... Так тривало допізна, поки в кухні прочинялося вікно й тітонька Ліза гукала:

— Хлопчики! Де ви там, Йоселе? А йдіть-но покуштуйте морозива!..

Коли почалася війна, дядька Сьоми, як завжди, не було в Києві. Того разу він подався на Кавказ. Злі язика базікали, ніби підхопив із собою ще й

«молоденьку Сару з Бердичева...». Хто зна, як воно там було, тільки тітонька Ліза знов залишилася сама.

Восени на вулицях Києва з'явилися незвичні оголошення: «всім жидам» було наказано зібратися в Бабиному Яру з пожитками й особистими речами. Пішов поголос, ніби євреїв вивозитимуть кудись на поселення.

— А чого б це нам жити разом із вами, дурнями! Німці як не як нам рідніші, у нас із ними більше спільного: інтелігентні нації, схожі мови, — відгукнулася на цю подію Рузя Ягнетинська.

Останнім часом вона стала сама не своя: очі блищали, щоки рум'янилися. Кожному німцеві Рузя по-дурному всміхалася, підморгуючи чорними очима. З такого стану вона вже не виходила. Звичайно, її треба було б ізолювати від людей і лікувати. Однак кому тепер було до неї? Вірного лицаря, її чоловіка вже давно поховали, навіть Рузя перестала згадувати про те, що от скоро він повернеться з відрядження й «стругне фейлетончик».

Саме Рузя й стала першою жертвою гітлерівського геноциду. Вона пішла найматися до німців на роботу. Хотіла допомогти новій владі — адже трохи знала їхню мову, вміла друкувати на машинці. Німці примусили її мити підлогу. Рузя, звісно, закомизилась.

— Дайте мені якусь інтелігентну роботу! — наполягала вона.

Люди бачили, як Рузя впала на гранітні сходи будинку на Печерську, як цебеніла кров з розбитої голови. Потім тіло відтягли за ноги у двір і відтоді Рузю вже ніхто не зустрічав...

Тітонька Ліза готувалась до від'їзду. Мати допомагала їй в'язати вузли з одягом, білизною, пакувати речі домашнього вжитку — посуд, кришталь, срібло.

— Шкода, що не дозволяють брати меблі, — бідкалася тітонька Ліза. — Доведеться на новому місці обзаводитись господарством...

Незважаючи на сімейні незгоди, Жмеринські жили заможливо. Сьома, як зразковий чоловік і батько, все ніс додому. В них було чимало коштовностей — тітонька Ліза успадкувала від померлих батьків багатий посаг.

У день від'їзду мати замовила для неї підводу з візником. Простора площадка була доверху забита білими вузлами. Серед них, мов снігуронька, врочисто сиділа тітонька Ліза в червоній хустині на голові, поруч неї — ніколи не сумуючий Йоселе. Ластовиння на його схудлому обличчі вже давно звітрилось, руде волосся було коротко підстрижене, тільки веселі бісики в очах, як і раніше, сяяли, виглядаючи, що б таке утнути. Він був збуджений і веселий.

Підвода повільно сунула вулицею у довжелезній валці таких самих возів. Ми з мамою ішли слідом за підводою. Жінки щось між собою гомоніли, а ми з Йоселе пустували. Він виймав з бляшаної коробки камінчики цукерок «Кеті-бос» і вистрілював ними в людей, що юрмилися обабіч вулиці. «Хай думають, ніби цукерки падають з неба!» — шепотів мені.

Нарешті ми дісталися Сінного базару. Раптом тітонька Ліза схопила маленький білий вузлик, що лежав у неї на колінах, і тицьнула мамі:

— Ось, Марусю, візьми. Тут трохи золота. У тебе ж троє дітей... А в мене є ще. Нам з Йоселе вистачить...

— Та що ви, Лізо! — обурилась мати. — Ми залишаємось удома, якось та переб'ємося. А вам їхати бозна-куди. Ні, я не візьму, вам самим згодиться...

Вози ледве посувалися. На перехрестях у колону вливалися все нові й нові люди, тягнучи за собою коляски з майном, несучи на руках маленьких дітей, торби, валізи... Стояв нестерпний гвалт. Щоб почути одне одного, доводилось кричати.

Біля Лук'янівського ринку рух пожвавішав. Візник замахнувся бато-гом, і мерини ліниво пришвидшили ходу. Ми з мамою відстали од підводи й шойно зібралися наздоганяти її, як з тротуару вибігла якась жінка й схопила маму за плече, заступивши шлях.

— Марусю, а ти ж куди? Хіба ти єврейка?

— Що ти верзеш! — здивувалась мама. — Яка ж я єврейка? Проводжаю сусідку... Така гарна людина... от від'їздить. Побіжу хоч попрощаюся з нею!

— Стій тут, кажу тобі! — підвищила голос жінка. — Там далі охорона, звідти вже нікого не випускають. Не зважають, євреї чи не євреї. А в тебе ж дитина! — Пильно подивилась на мене й рішуче відтягла маму в натовп на тротуарі.

Це була тітка Варка. Мама познайомилася з нею у перший день оку-пації, коли бігала по таборах для військовополонених у пошуках Любки. Хтось сказав, ніби «наших» зігнали в Дарницю, де влаштували табір, і мати майнула туди. Там і зустрілася з Варкою. У тої ще на початку війни мобілі-зували чоловіка й відтоді од нього не було жодної звістки. От і шукала його серед полонених. Ще й малу дитину взяла з собою — раптом німці зжальть-ся й відпустять чоловіка, адже багатьох відпускали, якщо об'являлися роди-чі. Та Варці не пощастило — її чоловіка в Дарниці не було.

Жінки стояли й балакали, коли раптом над вулицею завис відчайдушний крик:

— Йосе-е-е-ле! Ой, куди ж ти, Йоселе?!!

Колона рухалась далі, уносячи з собою безнадійне ридання тітоньки Лізи.

А за хвилину біля нас з людської юрми винирнув сяючий Йоселе. Він таки вступнув номер — утік від матері!

— Я з тобою, Чапай! — радісно прошепотів він мені.

— А як же... як же... — отетеріла моя мати, не знаходячи потрібних слів.

— Тихіше, Марусю, — заспокоїла її тітка Варка. — Бери дітей і мерщій звідси! Хай хоч хлопчика врятуєш. Бо тій жінці тепер нічим не допоможеш...

Танув теплий вересневий ранок. Людський натовп з клунками, вуз-лами, валізами рухався вулицею, а в прозорому повітрі над усіма луною котився відчайдушний крик:

— Йо-се-ле!..

7. Новосілля

Ми прожили в Маріїнському парку два тижні, потім наш «табір» почав розпадатися. Квартирної проблеми в Києві не існувало — майже половина будинків у центрі стояла порожня, отож пого-рільці поступово заселяли квартири тих, що встигли евакуюватися.

В місті почала діяти нова влада. Переіменовувалися вулиці, їм повертали дореволюційні назви: Столипінська, Фундуклеївська, Трьохсвятительська, Миколаївська, Безаківська... Призначались кербуди й двірники. Щоб одержати квартиру, треба було звернутися до кербуда, і він виписував направлення для заселення в будинок.

Мати не могла йти до «свого» кербуда — ним став колишній двірник Мефодій Гречка, який знав склад нашої сім'ї, зустрічав, певно, й тітоньку Лізу, котра частенько приходила до нас, і, безсумнівно, чув її надривний голос, коли вона гукала сина: «Йоселе!». Отже, показувати пану Гречці малого Йоселе було небезпечно.

Вихід із становища знайшовся зовсім несподівано. Вітько зустрів на вулиці Миколку Кайла й розповів йому про все.

Наступного дня у парк до нашої халабуди завітала Миколчина мати. Це була невисока тендітна жінка з гострими карими очима. З них немов випромінювалось тепло. Вона дивилась на вас тривалим поглядом, і ви ніби відчували доброту цієї жінки. Бувають такі люди, котрі відразу ж викликають до себе симпатію. Ім'я її для мене звучало дещо незвично: Емілія Генріхівна. Згодом я дізнався, що вона полька, а для зручності довколишні звали її Милею Григорівною.

Миля Григорівна швидко знайшла спільну мову з нашою мамою. Жінки роззнайомилися, посиділи в халупі, поскаржились на свою гірку долю й потім Миля Григорівна наказовим тоном, що ніяк не личив її вигляду, проказала:

— А тепер збирайтесь, зараз же переїздимо до нас!

Ми, звісно, не заперечували.

Дім, в якому мешкала Миля Григорівна, не потерпів від пожежі, — це була висока споруда на Малій Підвальной вулиці. В цьому величезному будинку хазяйнувала тільки Миколчина мати. Жила вона з сином і старшою дочкою красунею Вандою, чоловік, Петро Іванович, був за фахом робітником-слюсарем і тримав невеличку майстерню, що містилася поруч, на

Малій Житомирській. В тій майстерні він днював і ночував.

Порадившись, жінки вирішили, що переберемося ми до Петра Івановича, тим часом Миля Григорівна зустрінеться з кербудом і домовиться про наше поселення десь поблизу.

Майстерня Петра Івановича займала перший поверх чотириповерхового будинку. Вхід до слюсарні прикрашала оригінальна реклама: таз і низка навісних замків та всіляких ключів. Стіни невеличкої робітні були захаращені ящиками з залізяччям і дротом, тут же стояв верстат з набором лещат. Звідси вели двері у внутрішнє приміщення, де знаходилась комірчина й допоміжна кімната. В ній ми всі четверо й розташувалися: мама, Вітько, Йоселе і я.

Дядько Петро зустрів гостей похмуро. Він був пряма протилежність своїй дружині — мовчазний, намурмосений, непривітний. Густі довгі вуса й глибокі залисини робили його на вигляд набагато старшим за Милу Григорівну. Він байдуже зиркнув на нас і заходився далі пиляти ножівкою водопровідну трубу.

Згодом ми з ним подружилися. виявилось, він зовсім не злий, просто в нього такий характер. Працював дядько Петро багато: паяв, лудив, клепає, але робив свою справу мовчки, рідко, коли в нього щось не виходило, міг напівголосно вилаятися. І ще: у нього в роті завжди стирчала цигарка, заслинений «бичок» самокрутки. В хвилину відпочинку він сідав на замашений ослінчик, знімав з себе фартух, поважно виймав з кишені засмальцьованих штанів кресало, вибивав іскру і з задоволенням припалював недокурки від тліючого гнота.

У дядька Петра ми затримались ненадовго. Вже наступного дня Миля Григорівна все уладила: кербуд погодився надати нам квартиру, доручивши цю справу двірникові. На сімейній раді вирішили так: переселяємося своєю сім'єю — мама, Вітько і я, а Йоселе поки що залишається в майстерні. На те були вагомі причини. По-перше, в місті розпочалося справжнє полювання на євреїв. Німці влаштовували обшуки, облави, вивісили попередження про те, що кожний, хто переховує євреїв або ж допомагає їм укриватися, буде розстріляний. Поки ми жили в «таборі», Йоселе днями не вилазив з халабуди. Він уже знав, що сталося з його матір'ю, — три ночі над притихлим Києвом лунали стогони недобитих німцями жертв Бабиного Яру, — ходив переляканий і озлоблений, наче вовчєня. Потрібен час, щоб він одійшов, заспокоївся, призвичаївся до обставин. Крім того — і це найголовніше, — в нас не було чого їсти. А дядько Петро щодня заробляв свіжу копійку: люди приходили до нього полагодити замок, виточити ключ, запаяти каструлю... Ми ж з мамою жили надголодь — всі запаси давно вичерпалися, навіть минулорічні сухарі.

До того ж, за словами Милі Григорівни, двірникові довіряти не можна.

— Будьте з ним обережні, — попередила вона. — Як кажуть: бережіть вуха, бо вкусить муха.

Двірник і справді не викликав довіри. Його зовнішність ніби відповідала прізвищу — Слимак: маленька голівка, слизькі, обережні рухи. Слухаючи співрозмовника, Слимак нахилив голову вбік, хоч мав чудовий слух. Робив це за звичкою, аби заощадити час продумати й оцінити почуте.

— То, значить, погорільці з Хрещатика... Еге, еге... І сім'я невелика. Так, так... Про що ви, прошу?.. Двоє хлопчаків... Еге, еге... Ну, гаразд, ходімо...

Він завів нас у двір, де стояв високий сірий будинок. Масивні входні двері, просторий вестибюль, широкі мармурові сходи.

Квартира складалася з чотирьох великих кімнат і кухні з антресолями. Оббиті бляхою двері виводили з кухні на «чорні» сходи, ними можна було потрапити на горище і у нижній, внутрішній двір.

Ми облюбували собі кімнатку з вікном у двір, над під'їздом. З нього було видно підворіття і шматочок вулиці. Вибір наш пояснювався просто: це було найменше і найтепліше приміщення з єдиним на всю квартиру заскленим вікном. В решті кімнат і на кухні шибки потріскались чи повипадали, певно, від недавніх бомбардувань Києва німецькими літаками.

Судячи з усього, до війни в цій квартирі мешкала інтелігентна сім'я — про це свідчила велика бібліотека — три американські книжкові шафи. Житло було зі смаком вмебльовано, в просторій вітальні — обідній гарнітур і чорний рояль, у спальні — високі ліжка з нікельованими спинками, кілька двостулкових гардеробів. Одна з кімнат, мабуть, призначалась для дітей — в ній стояв триколісний дитячий велосипед з м'яким сидінням, отороченим шовковою бахромою. Я ніколи не мав велосипеда, тому одразу ж вибрався на нього і прокладав маршрути довжелезним коридором.

У новій квартирі перед нами гостро постали дві серйозні проблеми: холод і голод.

Стояла пізня осінь, ночі вже траплялися зимні. На наше щастя, колишні мешканці залишили з десяток подушок і одну товсту перину. Ватяну ковдру ми принесли з собою, отже, вкритися на ніч було чим. А в приміщенні гуляв вітер.

Вітько, озброївшись молотком і обценьками, взявся склити вікна. Цілої шибки ніде не було, тому порожні рами кухні й великих кімнат він забивав фанерою, розстроївши для цього шафи. Скалічені меблі й книжки з бібліотеки згодилися в перші дні для опалення, ними топили простору плити з конфорками на кухні. Та вона швидко охолоджувалась, до того ж кухня була завелика, вікно з неї виглядало у внутрішній двір, майже впираючись в стіну бокового корпусу нашого ж будинку, й сюди ніколи не зазірало сонце.

Наступного дня до нас завітав Петро Іванович, хазяйським оком оглянув приміщення і, схваливши наш вибір кімнати для проживання, порадив установити в ній «буржуйку». Споруджували її всі гуртом. Вітько з Миколкою Кайлом одірвали з даху сусіднього будиночка кілька листів бляхи,

Петро Іванович у себе в майстерні виготовив з них труби й виділив нам із своїх «запасів» чавунну грубку. Все це ми повантажили на двоколісну тачку з голоблями, що зберігалася в сарайчику Петра Івановича, дружно впряглися в неї і доставили на місце.

Установити грубку в кімнаті — то ціла наука. Спочатку треба застелити під нею бляхою паркет для запобігання пожежі, потім підвісити труби димоходу так, щоб вони якнайкраще обігрівали. Аби труби швидко не обгоряли, Петро Іванович з'єднував їх не гострими колінами, а виготовив напівкруглі перехідники. Дехто використовував для димоходу дошові труби — їх висіло достатньо на довколишніх будинках. Але ж вони надто широкі, отже, неекономні, та й фарбовані — мало того, що не зберігатимуть тепла, то ще й смердітимуть, коли в них гулятимуть язика полум'я.

Петро Іванович скрутив вузькі оцинковані трубки, діаметром, як у самоварі, підвісив їх від грубки до кватирки і аж тоді гострим колінцем одвів уго-ру від вікна, прикривши кінчик конусним дашком, щоб у трубу не потрапляли ні дощ, ні сніг. Зі стелі звисали два довгі дротики, що тримали згини димоходу.

Щоб тепло від «буржуйки» довше зберігалось, димокід перекривався аж двома засувками: одна — біля кватирки, на виході тепла, і друга — внутрішня, біля грубки.

Однак установити піч — то ще півсправи. Треба мати, чим її топити. А зима обіцяла бути суворою. Отже, необхідно застатися паливом бодай на кілька місяців.

Меблів і книжок вистачило на тиждень. Бо доводилось не тільки обігрівати житлову кімнату, а й топити плиту на кухні — на ній мати готувала їжу. Можна було б спробувати розжитися меблями на дрова в інших квартирах порожнього будинку, та вони були замкнені, а двірник категорично заборонив ламати чужі двері. Тому брат вирішив не наживати собі ворога в особі Слимака й розробив операцію «дах».

На «чорні» сходи виводили двері з кухні, які були надійно замкнені зсередини на два засуви, великий гачок і міцний ланцюг. Цими дверима майже не користувалися. Для більшої гарантії Вітько притуляв до них дерев'яну драбину, що стояла біля антресолей, і клав поруч сокиру.

— На випадок, якщо добиватимуться злодії, — пояснював він.

Справді, кілька разів удень у двері «чорного» ходу хтось до нас стукався, та ми, зачавшись, не відчиняли. Не відомо, хто то був, може, зловмисник?

Однак вечорами, коли до нас забігав Миколка Кайло, вони з Вітьком про щось загадково переморгувались, виходили на вузькі «чорні» сходи й скрадалися на горище, залишаючи мене біля дверей чекати на них. Відкрити двері я мав тільки на умовний сигнал — три короткі удари.

Затамувавши віддих, стояв я біля оббитих бляхою дверей. Поруч — нікого, мовчки зблискував вогонь під конфорками плити, я тримав у руці

важку сокиру й уважно прислухався до найменшого шереху. Нарешті десь далеко вгорі чути легеньке човгання пилки – то хлопці підпилюють бантину.

Одного разу Вітько дозволив і мені піднятися з ним на горище. Ми вийшли з квартири центральними сходами, завернули у внутрішній двір і «чорним» ходом дісталися на останній поверх. На горище вели дерев'яні двері з металевою клямкою, на якій висів замок. Вітько клацнув язиком, витяг з кишені зігнутий чотиригранний цвях і легко відімкнув ним замок. Рипнули заіржавілі петлі на дверях, і ми опинились у задушному приміщенні. Під ногами хрумтів шлак, по закутках зависало густе павутиння, де-не-де між дерев'яними колодами простягалися запилені мотузки, – до війни тут сушили білизну.

Я підійшов до дахового віконця. Шибки на маленькій округлій рамі не було. Звідси відкривалася мальовнича панорама: бані Софіївського собору, Володимирська вулиця, Гончарна гірка, Андріївська церква...

Вітько показав мені складені одна на одну колоди. Вони з Миколкою Кайлом заготовляли дрова з розумом: пиляли не всі підряд бантини, а через одну, аби не завалився дах. Тепер належало перенести ці колоди в квартиру, розпилити їх, поколотити й скласти в кімнаті.

Невдовзі ми з Вітьком виконали цю роботу. Пиляли дрова на кухні, колотити їх виходили на сходи. Бруски легко розчіплювалися на рівенькі полінця. Колотити дрова на мрамурових приступках – одне задоволення. Лякала тільки гучна луна, що котилася сходами аж під прозоре склепіння над шахтою ліфта. Електрики в будинку не було й ліфт, ясна річ, не працював.

Якось опівдні Вітько прибіг додому захеканий і одразу ж до мене:

– Ану, пане Чапай, швиденько збирайся, підеш зі мною... До речі, де наші мішки?

З приходом німців у місті запровадили нове звертання до офіційних осіб. Замість колишнього «товариш», тепер казали «пан» – пан кербуд, пан Слимак (це до нашого двірника). Вітько жартома став називати й мене «паном Чапаєм».

Ми взяли під пахву два великі лантухи – на них розжилися ще на старій квартирі, розбираючи «барикади», – дві сокири й рушили в дорогу.

Йшли ми до колишнього будинку обкому партії біля фунікулера. Вітько дізнався від своїх вуличних друзів про те, що там ось уже другий день люди зривають з підлоги паркет. А паркет той – дубовий, та ще й на смолі. Про такі дрова на зиму можна тільки мріяти.

Цей дім німецькі влади не чіпали, – мабуть, боялись, що він замінюваний. Навіть на портику фасаду зберігся барельєф з прапорами, серпом і молотом. Для годиться біля входу походжав озброєний гвинтівкою поліцай, однак з середини долинали цокання сокир, і він на це не зважав.

Ми обійшли дім з боку фунікулера й проникли в нього ззаду. Вітько першим стрибнув у вікно, потім подав руку мені. Звичайно ж, ми спізни-

лися: перші два поверхи було вже пограбовано – ані паркету, ані дверей. Довелося підніматися вище.

Роботи нам вистачило на три дні. Ми розрубували міцні паркетини, зривали їх з підлоги разом із шаром чорної смоли, складали в мішки й тягли додому. Згодом процес доставки удосконалили. Хоч як шкода було, та я розстався з триколісним велосипедом: брат змайстрував з нього візок, і ми вже не надривалися, несучи на плечах навантажені паркетинами мішки, – значно легше було їх везти.

Залишили ми сірий будинок лише тоді, як його вщент очистили. На прощання брат познімав з дверей кабінетів великі мідні ручки, і добре зробив: згодом він обмінював їх на Євбазі мадярам на мило, а мило – на харчі. І виходив непоганий «навар», як висловлювався Миколка Кайло.

Так було розв'язано проблему з опаленням. Під дров'яний склад відвели найбільшу і найхолоднішу кімнату з балконом і роялем. Він так самотньо й стояв посередині, а вздовж стін височіли складені «колодязями» полінця дров.

Значно складніше було з харчами.

Спочатку мати ходила копати, а точніше сказати, докопувати картоплю на Борщагівці. Через день приносила по півмішка з того, що залишилося на полі. Іноді їй щастило підібрати сотню колосків – незібраний хліб давно висипався, тільки окремі колоски ще були з зерном. В такі дні я рушав до Петра Івановича – в його майстерні, крім усього іншого, був ще й саморобний млинок-крупорушка, разом з Йоселе ми на ньому намелювали трохи крупи. Оце була і вся наша їжа, в додаток до «золотого» хліба, який видавався по картках новою владою.

Як тільки ми переселилися в будинок у Михайлівському провулку, двірник пан Слимак вручив матері повістку розчищати від цегли зруйнованих будівель проїжджу частину Хрещатика й видав за це хлібні картки – на неї і двох утриманців. По хліб зголосився ходити я. Магазин був недалеко, щоправда, біля нього завжди стояла черга, однак я з цього мав «навар». Тітонька, яка важила належні нам грами хліба, звичаєм клала на ваги півхлібинки й доважок з одного або й двох маленьких шматочків. І я їх з'їдав дорогою додому.

Хліб той в народі одразу ж назвали «золотим» – він блищав на сонці, мов золото, бо виготовляли його з каштанів, гнилої картоплі й просяних висівок. Твердий і гіркий, він здавався мені найсмачнішим у світі. Особливо верхня скоринка.

Якийсь час я ходив до української школи. Клас у нас був невеликий, збиралося душ дванадцять хлопчиків і дівчаток віком од шести й до дванадцяти років. Разом зі старенькою вчителькою ми розучували й співали народні пісні, танцювали «подоляночку», повторювали абетку, писали окремі слова. Але в приміщенні сиділи рідко – бракувало зошитів, підруч-

ників, олівців. Погравшись і поспівавши на подвір'ї школи, ми рушали у сквери збирати опалі каштани. Вони і йшли на випікання «золотого» хліба.

Провчилися тижнів зо два. Пам'ятаю, мені було соромно перед однокласниками за те, що я був одягнений у латані штани і взутий у різні черевики — один з рубцем підошви назовні, другий — всередину, — іншого взуття не знайшлося.

Коли запаси картоплі вдома скінчилися й на борщагівському полі її теж не стало, бо таких копачів, як наша мати, було чимало, ми раптом згадали про свою нову родичку — дядькову дружину.

У мами було троє менших братів. Наймолодший жив із бабою в селі, а середульші Федір і Семен переїхали до Києва. Мати забрала їх до себе під час голодомору, в тридцять третьому році. Тоді наш тато працював на залізниці й мав можливість прогодувати маминих братів. Потім Федір подався на край світу — будувати Комсомольськ-на-Амурі, він з дитинства був романтик, а менший Семен вивчився на зв'язківця. За кілька років до війни його призвали в армію, і він служив у Броварах, під Києвом. Згодом познайомився з сільською дівчиною і побрався з нею. Мати довідалась про це вже як почалася війна. Коли Семенів полк вирушав з Києва, він прийшов до нас прощатися і привів з собою вагітну дружину.

— Приглянь за нею, Марусю. Вона в мене ще така молоденька, а вже скоро народить.

З тим і пішов, а Віра — так звали його дружину — залишилась у нас.

Вона пробула в місті недовго. Німці страшенно бомбардували Київ. Ночами, коли, мов шуліки, налітали ворожі літаки й звідусіль лунали вибухи, Віра вискакувала з квартири, бігала, наче божевільна, навколо будинку й голосила. Одного разу під час такої істерики вона прямо в парадному й народила хлопчика.

Потім бомбардування припинилися — оборонці залишили місто. Слідом за ними повернулася до себе в село й Віра, про всяк випадок надряпавши на папірці кривулястими літерами свою адресу.

В скрутний час мати й вирішила провідати новоспечену невістку. Жила Віра у двадцяти кілометрах від Києва разом із сім'єю свого старшого брата, інваліда від народження. Мати дісталася пішки до села, розшукала їхню хату, заночувала там, а на завтра повернулася додому з сумкою картоплі й буряків, шматком сала, торбинкою борошна й великим гарбузом! Ото вже був бенкет! Наїлися досхочу, згадуючи добрим словом дядька Семена і його щедру дружину...

8. Полювання на «бички»

У нашої мами була якась незбагненна внутрішня енергія. Вона ніколи не занепадала духом. Як би скрутно не доводилось, твердо знала одне: на її утриманні діти, й відповідальність за їхню долю лежить на ній. Коли у тридцять сьомому році виводили з квартири заарештованого тата, він проказав їй єдину фразу:

— Бережи дітей!.. Це найцінніше, що ми нажили з тобою.

І мати запевнила його:

— Зроблю все, що зможу...

Тоді в неї було троє дітей. Тепер нас лишилося двоє...

Мозок її працював день і ніч в одному напрямку: чим нас нагодувати? Вона щось вигадувала, комбінувала, прораховувала можливі варіанти. Її напружена нервова система не знала спочинку навіть уві сні.

Коли ми перебралися в будинок у Михайлівському провулку, становище склалося трагічне: мати лягала спати, не знаючи, що дасть нам завтра поїсти. І раптом їй привиділось, ніби до кімнати ввійшов якийсь дивний чоловік у білому вбранні, погладив її по голові й мовив:

«Не журися, Марусю, ходімо-но зі мною».

Мати пройшла з ним на кухню, піднялася драбиною на антресолі, там у кутку серед іншого збіжжя чоловік той відшукав дерев'яну скриню й подав її матері:

«Завтра відкриєш, у ній лежить відріз матерії, пошиєш з неї дитячі платтячка і однесеш їх на ринок».

Збудившись зі сну, мати побігла на кухню і — важко повірити! — виявила на антресолях дерев'яну скриню з відрізом голубої матерії. Що то було: диво Господнє чи вияв хворобливої фантазії?

І знову скористалася «Госшвеймашиною». Зшила дитячі сукні й виміняла за них на Бессарабці якісь харчі...

Щось подібне сталося з нею й цього разу. Щойно прокинувшись уранці, мати заявила:

— Снівся мені брат Семен. Наче ходить він навколо руїн нашого будинку й кличе мене: «Марусю, я не можу вас відшукати!..» Треба бігти. Чує моє серце: він десь поруч.

Повернулася мати вдень, ведучи з собою дядька Семена. Він повідав нам свою сумну пригоду. Неподалік Києва, по той бік Дніпра, наше військо наразилось на німців. Вийшло так, що ворог затиснув його в міцне кільце. Вирватися з оточення не вдалося, і дядько Семен потрапив у полон. Після обшуку й допиту солдатів відправили в Дарницький табір.

Минула ніч, друга... Якось він стояв біля огорожі з колючого дроту, думаючи про свою подальшу долю, коли до нього підбігає сільська жінка і обнімає за шию.

«Ось він, знайшовся! — вигукує й шепоче Семенові на вухо: — Як тебе звуть і звідки ти?»

Семен так само пошепки розповів їй про себе. Жінка привела німецького офіцера, пояснила йому, ніби Семен — її чоловік, і його випустили на волю. Так невідома сільська жінка визволила дядька Семена з полону.

Першим ділом він пішов шукати сестру, на яку залишив свою вагітну дружину, але на місці будинку побачив згарище. Там його й надибала мати.

Посиділи, пожурилися Мати почастивала дядька Семена рештками того, що ще залишилося од Вірчиних харчів, і він подався в село до дружини. Худючий, неголений, обідраний і завошивлений, — на нього гірко було дивитися. Такими поверталися з полону колишні захисники Києва...

Того ж дня ми з Вітьком знову пішли на руїни колишнього будинку й великими літерами вивели на стіні вуглиною свою нову адресу. На випадок, якщо нас шукатиме сестра Любка...

Вітько почав палити. Я першим почув від нього запах тютюну і сказав йому про це. Брат не став заперечувати, справді, вони з Миколкою Кайлом курять, і курять уже давно — так менше відчувається голод, — пояснив він.

Завів я з ним цю розмову на свою голову. З тих пір мусив забезпечувати його куривом — підбирати на вулиці недопалки, або як ми їх іще називали, «бички».

Легко наказати — підбери «бичок», наче він лежить і на тебе чекає. Щоб роздобути недопалок, треба було провести цілу операцію.

Як правило, ми полювали на «бички» вдвох із Йоселе. Він потроху оклигав від свого потрясіння і звикав до нового життя: допомагав Петру Івановичу в майстерні, подавав йому інструменти, опановував професію слюсаря: заточував напилком дірки на каструлях, готуючи їх до лудіння, свердлив метал тощо. У другій половині дня ми виходили на прогулянку. Попереду, мов півники, чинно ступали Вітько з Миколкою Кайлом, виглядаючи «об'єкт». Забачивши курця — здебільшого це були німці, — подавали нам умовний сигнал, тихенько свистіли. Ми наздоганяли німця, повільно супроводжували його, стежачи за найменшим порухом. Як тільки «об'єкт» робив останню затяжку й жбурляв недопалок, ми тут же підхоплювали свою

здобич і ховали в кишеню. До вечора назбирували до десятка «бичків», віддавали їх «батькам» — так між собою називали ми старших, ті витрушували тютюн у металеву коробочку, що правила їм за портсигар, і, влаштувавшись на лаві, скручували цигарки, слиючи папір, як це робив Петро Іванович. З папером теж було сутужно — газети не знайдеш удень з вогнем, тому доводилось користуватися смужками об'яв і оголошень, — їх на вулицях не бракувало: нова влада майже щодня вивішувала нові накази.

Поступово втяглися в куріння і ми з Йоселе. Спочатку задихалися від міцного тютюнового диму, кашляли, однак нікотин, мабуть, таки вгамовував голод, принаймні, зробиш одну-дві затяжки й не хочеться їсти.

Якось ми з Йоселе пасли очима двох німецьких солдатів, котрі заманливо попихкували запашними сигаретами. Німці піднялися Софіївською вулицею й повернули праворуч по Володимирській. Ми нетерпляче чекали, коли вони нарешті докурять, і не помітили, як небезпечно наблизились до них. Раптом німці різко повернулися, і той, що був на вигляд старший, в окулярах, спрямував на нас автомат.

— Ду біст юден? — запитав він, обмацуючи очима то Йоселе, то мене.

— Нікс, нікс, — запевняв його я.

Йоселе заляк на місці — він ненавидів німців і водночас боявся їх.

Солдат посміхнувся й показав нам автоматом відійти трохи назад, у скверик. Ми підкорилися.

Тоді другий солдат, молодший за віком, щось суворо крикнув німецькою мовою. Ми не зрозуміли, що він хоче від нас.

Вони перемовились кількома фразами, старший наблизився до мене й смикнув за мотузок, що висів через плече замість шлейки, — на ньому трималися штанці. Мотузок обірвався й штани впали на землю.

Я ніяково кліпав очима: що їм треба?

Йоселе також примусили спустити штани. Відтак німці схвально кивнули головами — гут, гут! — зареготали й подалися собі геть.

Вітько з Миколкою Кайлом спостерігали за цією сценою з протилежного боку вулиці. Коли німці віддалилися, вони посвистом покликали нас.

— Що воно таке? — не міг второпати Йоселе того, що сталося.

— Вони перевіряли, чи ви не євреї, — пояснив Миколка Кайло. — Добре, Йоселе, що ти радянський єврей. Це врятувало тобі життя.

Йоселе й досі нічого не розумів.

— Мій тато був більшовик, — проказав він, і на очі йому навернулися сльози. — Він воював з біляками, був поранений...

— От і гаразд, — заспокоїв його Миколка Кайло. — Сказав нам про це — і забудь. Викинь з голови назавжди. — І додав, нагороджуючи Йоселе легеньким щигликом: — Якщо хочеш жити...

9. Повернення Любки

Пізно ввечері у двері постукали. Ми сиділи в обжитій кімнатці, що була розташована якраз навпроти центрального входу, тому відразу ж почули цей стукіт. Усі нашорошилися. Вітько про всяк випадок прокрався на кухню і озброївся сокирою. Мати підійшла до дверей і перелякано запитала:

— Хто там?

— Ой, матусю, відчини...

То був Любчин голос. Наше «довідкове бюро» на стіні згорілого будинку нарешті спрацювало: Любка нас знайшла...

Прочинилися двері, й ми остовпіли. Чи це справді Любка? Аж не вірилось. Пам'ятали її пухленькою школяркою, яку прозвали «Любка-пончик», а перед нами стояло дівчисько, худе, мов тріска.

Любка переступила поріг і одразу ж розридалася. Мати обійняла її і теж заплакала. Так і стояли в коридорі, поклавши голови одна одній на плече...

... Біій догоряв. З вигуками «ура!» бійці просувались уперед, зазнаючи великих втрат. Короткими перебіжками Любка долала відстань, наздоганяючи своїх. Стогнали поранені, благали хриплими голосами:

— Сестричко, допоможи!.. Ось візьми годинник, візьми все, тільки врятуй!..

А санітарів немає. Дівчата-сандружинниці розбіглися хто куди. Вибухають снаряди, свистять кулі, кидаються з боку в бік перелякані коні, горять пошкоджені вози... Біля села на горбі церква, там на дзвіниці засів німецький кулеметник і косить наших бійців, мов литовкою траву.

Знову голос:

— Сестричко, мила!..

Зупинилася, прислухалась і метнулася до пораненого. Схилилась над ним, вийняла з сумки бинти, заходилась перев'язувати. Потім розстелила шинелю, перекотила його на неї і поповзла. В цю мить пролунав вибух, зовсім поруч розірвався снаряд. Встигла тільки скрикнути й знепритомніло впала.

Якийсь час перебувала в забутті, згодом повернулась свідомість. Лежала, відчуваючи, що жива, але не може поворухнути ні рукою, ні ногою. «Мабуть, контузило», — зринула здогадка. А перед очима, мов у калейдоскопі, проносились картини з недовгого життя.

... Сонячний ранок. Ласкаві промені у вікні збудили її. Вона виходить з кімнати на кухню. Там сидить за столом батько, переглядає свіжу газету й снідає — їсть свою найулюбленішу страву: смажену картоплю з ковбасою...

Картина змінюється. Тепер Любка бачить себе з братом Вітьком біля одноповерхового дерев'яного будиночка в Рудниці. Батько тоді працював там на залізниці... Паркий день. Спека така, що не хочеться жити. Єдина розрада — зануритись у теплу воду ставка. На другій половині будинку мешкали сусіди, теж залізничники, в них було маленьке пухнасте собаченя Мушка. Собаченя теж страждає від жару, не може знайти собі місця.

— А давай-но його пострижемо! — пропонує Вітько.

Любка погоджується. Приносять ножиці, гребінець і влаштовують на зеленому подвір'ї перукарню.

Мушка пручається, крутить голівкою, намагається визволитись, та Любка наполегливо продовжує свою справу, стриже, аж випадково чіпляє ножицями краєчок вушка. Собаченя скиглить, нарешті виривається з Вітькових рук і біжить по траві, з порізаного вушка падають краплини крові...

Скільки часу пробула вона в такому стані, не пам'ятає. Коли опритомніла, на небосхилі вже сідало сонце. Страшенно боліла нога. Нарешті зрозуміла, що їй зачепило стегно. Перев'язала рану, а підвестися не може. Тоді вирішила повзти. Боєць, котрий лежав поруч неї, не дихав — його добило осколками снаряда. Трохи далі, на тому місці, куди влучив снаряд, утворилася глибока вирва. Вийшло так, що поранений своїм тілом прикрив Любку, захистивши її від смерті.

Під високою сосною на узліссі Любка вигребла в піщаному ґрунті ямку й закопала свій комсомольський квиток.

Пізно вночі дісталася до села. Обережно постукала у двері крайньої хати. З сіней вийшла старенька бабуся. Побачивши поранену дівчину у військовій гімнастерці, швиденько затягла її у світлицю. Любка все розповіла господині й попросила поїсти.

— Зараз, дитино моя, — заходилась поратися біля печі старенька. — Це ж, може, так само десь лежить і мій синок... Забрали його на фронт, а вдома залишилася жінка з двома дітоньками... Їхня хата он там, через город... Ой, Господи, Господи, і звідки взялася на нашу голову ця клята війна...

Майже місяць пробула Любка у тієї бабусі. Виміняла в неї за свій військовий одяг блаженку кофтину, селянську спідницю й фартух. Загорнулась у хустину, щоб не було видно обличчя, і, спираючись на палицю, пошкунтильгала далі.

Скрадалася путівцями нічної пори, аби не наразитись на патруль, — у цьому краю вже господарювали німці. Це тільки здавалось, що до Дніпра як рукою подати. Насправді ж дорога виявилась далекою — добиралася до річки аж три доби. Довелося ще раз завертати до селища, — їжі, що збрала їй привітна бабуся, не вистачило.

Нарешті в далечині заблищала річка. Любка зраділа: таки дійшла! Та як переправитись на правий берег? Останній міст підірвали, коли відходили з Києва. Навіть, якщо б він і зберігся, всі стратегічні об'єкти охороняються німцями. Що ж робити? Де знайти човняра, який згодився б перевезти її, і чим з ним розраховуватися: Любка ж гола, як церковна миша. Коли б не нога, слово честі, кинулася б у хвилі й перепливла, адже з дитинства не боялась води, і тепер не злякалася б, хоч уже не літо, надворі листопад.

Ішла вздовж берега, роззираючись довкола. Здавалося, дорога завела її в тупик. Не вірилося, що властяться подолати цей водяний рубіж. Простувала за течією, і з кожним кроком згасала надія на порятунок.

На нічліг влаштувалася у верболозі. Нарвала оберемок трави, вимостила гніздечко, сіла, притулившись спиною до стовбура верби, і так перекуняла до ранку.

До схід сонця вибралася на берег і рушила у зворотному напрямку. Йшла хутко, щоб зігрітися. Хотілось їсти, від голоду бурчало в животі, в кишнях не лишилося ані маківки. Хоч сідай і плач.

Раптом погляд ніби за щось зачепився. Добре пам'ятала: вчора цього тут не було. Наблизилась до кущів і мало не скрикнула від несподіванки: у заростях лежав човен! Прихований, щоб його не помітило стороннє око, навіть притрушений гіллям. Думка сукалась, наче нитка. Отже, хтось уночі притяг його сюди. А якщо так, то збирається пливти. Куди звідси можна дістатися? Скоріш за все, на протилежний берег. Такий маршрут влаштував Любку.

Вирішила сховатися поблизу й стежити за човном.

... Сутеніло. Швидко впав на землю холодний осінній вечір. Небо було прозоре, але без місяця. Тьмяно миготіли далекі зорі... Аж ось зачулися кроки. Дві постаті наблизились до перевернутого човна, підхопили його спереду і ззаду й мовчки понесли на прибережний пісок.

– Нарви трави, щоб зручніше лежати! – наказала довга постать.

– Зараз, – відповів нижчий на зріст, і Любці почулися в його голосі знайомі нотки.

Кого він нагадував?

Минув ще якийсь час; менший хлопець повернувся, несучи великий оберемок сіна. Він ходив аж на луг, де стрімла скирта.

На тлі синього неба промайнув профіль з приплюснутим носом. Так, це був Льонька Чорнуха! Як же вона зразу не впізнала його! Льонька ще школярем захоплювався боксом, виступав на першості міста й під час одного бою його покалічили – перебили носовий хрящ. Відтоді так і залишився зі сплюсненим носом. З боксом покінчив і перекваліфікувався на футболіста. Льонька навчався з Любкою, був на рік старший і колись навіть залицявся до неї. Це через нього брата Вітька перевели до іншої школи. Коли почалася війна, Любка

зустріла Льоньку у військкоматі, потім бачила у зведеному комсомольському загоні добровольців. Разом відступали з Києва, і ось знову зустріч.

– Льоню! – напівголосно гукнула вона, не виходячи зі свого укриття.

Постать завмерла. Довгаль теж нашорошився, сягнув рукою до кишені, певно, він був озброєний, отже, тут не до жартів.

– Не впізнаєш? Це я, Любка...

І вийшла з кущів.

– О, Любка-пончик! – зрадів Чорнуха. – Значить, і ти вирвалася з того пекла! Додому? То сідай, підвеземо! – теревенів Льонька, потроху звільняючись від переляку.

Довгаль неприязно зиркнув на Любку. Йому не подобалась ця кульгава пасажирка. Але промовчав.

Спустили човен на воду, і довгастий пробурчав, звертаючись до дівчини:

– Лягай поруч Льоньки на дно, щоб, бува, не пристрелили... А я веслуватиму на кормі...

Течія поволі зносила човен, за бортом хлюпала хвиля. Довгаль сидів на кормі, рулюючи, замість весла, довгою дошкою. Любка лежала горілиць на запашному сіні й дивилась на нічні зорі. Голод минув, серце поступово сповнювалось надією.

«І все-таки я щаслива, – думалось їй. – Ще тоді шофер сказав мені: «Ми з тобою, дівчино, народились у сорочках»...

Це сталося того дня, коли вони залишали Київ. Шістнадцятеро дівчат-сандружинниць і двоє червоноармійців, що супроводжували їх, розмістилися в кузові полуторки, Любці ж, яка була маленька й пухкенька, водій запропонував:

– А ти, малеча, навіть у кузов сама не виберешся, то краще сідай до мене в кабіну.

Виїхали на міст через Дніпро, коли раптом налетіли німецькі бомбардувальники. Вибухнула бомба, і кузов машини наче відрізало, всі, хто був у ньому, загинули, вціліла тільки кабіна. Шофера поранило в руку, Любку ж навіть не зачепило. То була її перша зустріч із смертю...

Човен прибило до берега далеко за містом. Ще півдня пробиралися до Києва, ховаючись у придорожніх чагарниках. У селищі Корчуватому довгаль розпрощався з ними – їхні шляхи розходились. Любка з Чорнухою дісталися до зруйнованого Хрещатика, побачили згарище. На місці нашого будинку стояла обгоріла коробка, в палісадничку перед ним – сплюснута дитяча ванночка, в якій колись купали дітей.

Гіркий клубок підкотився до горла.

– Ну, що ж, прощай, – розвів руками Чорнуха. – Іди до своїх, тобі залишили адресу, отже, чекають... А в мене – нікого. Спробую пробитися до тітки, в Тетіїв...

Так Любка дошкутьгала додому, на одному ентузіазмі. А втім, молодий організм витривалий. Рани на стегні трохи зарубцювалися, але в тілі залишилися осколки! Щовечора мати гріла воду, парила їй ногу, приклада-ла до ран листя подорожника. А зранку починалась найнеприємніша процедура — виколупування голкою осколків — маленькі чорні цяточки, схожі на колючих їжачків. Любка дарувала їх мені. Невдовзі я вже мав сім таких сувенірів. Мати видобула тільки ті з них, що були на поверхні, восьмий занурився аж надто глибоко, дійшов майже до кістки. Там і прилаштувався на все життя, нагадуючи Любці про її буремну молодість, про перші дні війни й перші серйозні випробування.

10. Батистові хустинки

Петро Іванович надумав змінити профіль своєї діяльності. Жити з кожним днем ставало дедалі складніше, число клієнтів помітно зменшувалось — замовить хтось відро або прийде полагодити замок, — багато на цьому не заробиш. Та й навіщо лудити каструлю, якщо нема чого в ній варити!

Тож Петро Іванович вирішив перекваліфікуватися: почав виготовляти запальнички. Товар цей був ходовий, за діючу запальничку можна було виміняти буханку справжнього «німецького» хліба чи продати її за сто українських марок. А зробити цей прилад не так уже і складно: просвердлив денце гільзи, припаяв до неї мідну рурочку з коліщатком угорі — і запальничка готова. Заправити кремінець з пружинкою й підігнати гвинтики — то вже справа другорядна. З цим міг впоратися й «Ворошиловський стрілець», як тепер казав на Йоселе Петро Іванович.

Він прозвав його так з тих пір, як Йоселе поселився у нього в майстерні. Перші дні хлопчик боявся сам ночувати, і дядько Петро залишався з ним. Десь на другу чи третю ніч Йоселе приспичило по малій нужді. Туалету в майстерні, звісно, не було, тому на ніч посеред кімнати Петро Іванович виставляв відро. Напівсонний хлопчик підвівся зі свого лежачка й попрямував туди, де мало б стояти відро. Однак у темряві нічого не було видно, він намацав ногою щось кругле й справив туди нужду. Тим «круглим» виявилась халява дядькового чобота. Зранку Петро Іванович за звичкою намотав онучу й засунув ногу в чобіт. Усередині щось чвакнуло, та він не звернув на це уваги. Лише вийшовши у двір, відчув, що в правому чоботі мокро. Повернувся до майстерні, роззувся і все зрозумів. Відтоді й дражнив Йоселе «Ворошиловським стрільцем» — був до війни такий значок, ним нагороджували найкращих стрільців з дрібнокаліберної гвинтівки...

Вітько напросився в долю до Петра Івановича. Той неохоче зголосився, поставивши вимогу: постачати його корпусами для запальничок, тобто гільзами від гвинтівок. Що й казати, завдання не просте. Де збирати ті гільзи? Звичайно, там, де стріляли, де точилися бої.

Лінія оборони Києва проходила далеко від центру міста: Голосієво — Деміївка — Совки... Місця ті незнайомі, тому йти туди небезпечно — в кожному

районі орудувала своя шпана, яка непривітно зустрічала чужаків. Але ж не дарма мого братаху з дитинства прозвали комерсантом. Голова в нього була конденсатором найнеймовірніших ідей. Він згадав про «Арсенал». Чому йому спав на думку саме цей завод, не знаю. Тішило те, що він потяг туди і мене з собою.

Вирушили ми наступного дня. Уперше від початку окупації я подорожував містом. Довго петляли завулками, поки перетнули зруйнований Хрещатик. Незвично було бачити обгорілі коробки будинків, руїни Пасажу, Миколаївської, Мерінгівської... Постраждав тільки Хрещатик і довколишні вулиці, на Липках же, як і в мирний час, стояли чепурненькі сірі будівлі, сюди пожежа не дійшла. Вціліли й цехи «Арсеналу», хоч казали, що в перші дні його найбільше бомбардували. Подряпані кулями жовті стіни центрального корпусу, навпроти, на постаменті, — гармата. Розповідали, начебто німці хотіли зняти її, та хтось уночі начепив табличку «Заміновано», і вони не наважились чіпати. Так було насправді чи ні, але гармата вистояла на своєму місці до кінця окупації.

Ми обійшли навколо «Арсеналу», та гільз я ніде не помітив. «І чого мене привів сюди Вітько?» — не міг второпати я, слухняно ступаючи слідом за ним. Обігнули довгий мур і опинились позазд заводу, біля казарм. Далі починалася горезвісна Собачка, — яруги, що збігали до Бессарабки.

— Десь тут мають бути склади, — прошепотів мені на вухо брат, — а в них — боезапаси.

Я дивився навсібіч — де ж вони? Нарешті побачив довгу приземкувату будівлю, її можна було сприйняти за суцільний мур, коли б не вузькі загратовані віконця, що визирали з-під землі.

Вітько не поспішаючи пройшовся вздовж складів, наче прогулювався, непомітно роззираючись. Довкола нікого не було. Тоді він зупинився біля віконця з розламаними ґратами.

— Постій на шухері. Як побачиш кого, свисни!

Соромно признатись, але я не вмів свистіти, хоч як намагався мене навчити старший брат. Закладав у рот два пальці, натужно дув, але безрезультатно. Міг тільки тихенько насвистувати губами. Вітько, мабуть, згадав про це й уточнив:

— Краще заспіваєш щось веселеньке, тільки не горлань.

І пірнув у діру в мурі.

Чекав я на нього довго. Походжав уздовж стіни туди-сюди, тримаючи під прицілом очей вузький провулок і стежину, що вела на Собачку.

Десь за півгодини в отворі стіни з'явилась Вітькова голова. Він кликав мене. Я підбіг.

— Ну що, все тихо? — запитав Вітько.

— Еге, — підтвердив я.

— Тоді тримай.

Витяг купу перев'язаних паперів і кинув мені.

Гільз ми не знайшли, зате принесли додому два пакунки паперів. Коли розмотали їх, виявилось, що це креслення. Прочитати їх ніхто з нас не міг, та й навряд чи вони становили якусь цінність. Завод «Арсенал» евакуювали на схід разом з обладнанням і ці креслення, певно, залишились як непотріб. Проте, пильніше роздивившись їх, ми зробили несподіване відкриття: креслення зроблені на матерії! Мати поклала кілька сувоїв у таз з водою, туш і лиснюча плівка з них одійшли й на ранок у воді лежали шматки білого батисту.

Мати дуже зраділа: адже з батисту можна шити й сорочки, й жіночі хустини, і навіть блузки! Тепер ми з Вітьком ходили на Печерськ, спорожняючи склади від загадкових креслень. А мати від ранку й до вечора строжила на «Госшвеймашині».

— А може, ми приносимо користь Батьківщині? — висловив припущення Вітько. — Звідки знати, чи це не секретні креслення?

Коли це було так, то ми посприяли збереженню державної таємниці. За два тижні в підвалі не залишилося жодного пакунка.

Під час нашої останньої подорожі на Печерськ брат дозволив і мені спуститися в підвал. Я опинився у вузькому запиленому коридорі з вологими стінами. Цього разу Вітько захопив з собою відмичку, і ми легко зняли з петель внутрішні двері. Комірки обабіч були відкриті, певно, з них усе повиносили ще до окупації Києва. Лише в крайній кімнаті валявся на підлозі комбінезон незрозумілого призначення: з цупкого жовтого матеріалу, схожого на брезент, а поруч — сумка з протигазом. Певно, обмундирування осовіахімівця на випадок газової атаки. Оскільки більше не лишалося чого взяти зі складу, ми скрутили в рулон цей дивний костюм. Я гордовито ніс через плече сумку з протигазом, з неї виглядала схожа на слонячий хобот гумова трубка, що з'єднувала маску й бляшану банку з фільтром.

Біля Маріїнського парку ми зупинилися.

Вулицею крокували поліцаї, співаючи знайому пісню. Раз у раз здійсмалися вгору руки — чорні рукави з сірими відворотами, бруківку товкли важкі чоботи в такт мелодії, переробленої на марш:

Маруся, раз, два, три, калина,

Чорнявая дівчина

В саду ягоди рвала...

Чомусь здалося, що ця лірична пісня звучить по-чужинському, навіть вороже. І враз пригадалося: під крислатою грушею надворі сидять Гаврило Матвійович, його брат Іван, донька Уляна, інші селяни, і в літньому надвечір'ї лине задерикуватий спів:

Розпрягайте, хлопці, коней

Та й лягайте спочивать...

Брат нашого сусіда по будинку Одинця, дядько Іван, збудував нову хату, він жив на Чернігівщині, поблизу Остра. Толокували сусіди, родичі, майже вся вулиця. Потім Уляна білила стіни, її брат прибирав подвір'я, а ввечері толока гуртом засіла в садочку вечеряти. Співали голосно, запально, Уляна, взявши на себе роль диригента, ще й розмахувала руками.

Гаврило Матвійович привіз із собою в село онучку Оксану, а також Любку й Вітька. Вони вперше потрапили на таке свято, вперше бачили сільську толоку, і все їм здавалося таким цікавим...

Було це зовсім недавно, та водночас і дуже давно, ще «до війни»...

Вітько колись розповідав мені про ту свою далеку подорож і тепер знову згадав, дивлячись на колону поліцаїв.

11. Міняйли

Непомітно підкралася зима і відразу ж заявила про себе різкою зміною погоди. Випав сніг, а за ним ударили люті морози. Старожили не пам'ятали такої холоднечі. Одного дня Вітько прибіг додому, несучи в руці горобця. Пташка не витримала крижаного вітру і впала на землю. Ми відігріли її у долонях, горобчик цвірінкнув, задріботів крильцями й пурхнув під високу стелю.

З настанням морозів ми перебрались на кухню. Вона виявилась найзатишнішою – в інших приміщеннях гуляв вітер. Навіть чавунна грубка в обжитій кімнатці не могла прогріти зимне повітря, велике вікно з тріснутими шибками й висока стеля швидко пожирали кволе тепло від неї. До того ж кипа заготовлених нами з братом дров з кожним днем помітно танула. На кухні було зручніше, а головне – тепліше. Хоч і там не панував рай. Якось сидів я в куточку біля стіни на плиті, де ще тліли головешки, і раптом відчув, що в мене віднімається нога. Вона замерзла! Тільки завдяки негайному втручання сестри не сталося лиха – Любка заходилася робити масаж, розтирати задубілу ногу.

Крім матері, на вулицю ніхто не виходив. Хіба що Вітько, коли в нього виникали чергові ідеї про можливий «навар». Любка ж узагалі перебувала на нелегальному становищі. Двірник нічого не знав про неї, якщо б владі стало відомо, що вона у нас переховується, її відразу забрали б на примусові роботи до Німеччини. А вона ще й досі не відійшла від поранення – кульгала, пересувалася по кімнаті з паличкою. Було домовлено: як тільки постукають у двері, вона тут же піднімається на антресолі, де для неї була влаштована криївка. Ця обставина також змушувала нас більшу частину часу проводити в кухні.

Єдиною нашою годівницею залишалася мати. Що вона лише не вигадувала, аби не дати нам померти з голоду! Влаштувалася чорноробом на кухню до німецької їдальні. Колола дрова, чистила картоплю, але виносити звідти харчі не дозволялось: якщо побачать – пристрелять на місці, із злодіями німці поводитись жорстоко. І мати чистила смітники, приносила додому недоїдки – то скоринки хліба, то шкурки від сала, то картопляне лушпиння. З нього готувала нам «картопляники» – протирала лушпиння, ліпила щось на зразок млинців і кидала цю суміш просто на плиту, без жиру, без нічого. Ми стояли поруч, не зводячи очей з пічки; як тільки «млинець»

рум'янівся, хтось одразу ж хапав його і кидав собі в рот. Причому, всі пильно стежили, аби комусь не дісталось більше, ніж іншим. Якось Любка взяла зайвий «картопляник», Вітько негайно зреагував на це лайкою:

— Дармоїдка! — кричав він. — Сидиш на нашій шиї, нічого не робиш!..

Любка — в сльози. Слідом за нею заплакала мати. І ось уже ми всі вчотирьох ридма ридаємо на підлозі. Недарма кажуть, що від голоду люди звіріють.

Мати розуміла це й шукала виходу із становища. Одного дня зустріла на вулиці Варку, оту Варку, котра витягла нас із мамою з колони, що рухалась у Бабин Яр. Варка порадила їй:

— А чому б тобі, Марусю, не податися в міняйли? Збери якісь пристойні речі — виделки, ложки, ножі, може, знайдеш щось з одєжі — і гайда з нами по селах. А там буде видно...

У буфеті колишніх хазяїв квартири, де ми тепер мешкали, збереглися столові прибори, склянки, тарілки, навіть кришталеві чарки. Все це мати й взяла у перший похід.

Маршрути міняйлів були різноманітні. Вони ходили в ближні й далекі села — Бишів, Макарів, у Білгородку й навіть під Житомир. Бувало, мати зникла з дому на два-три дні. Ми сиділи в холодній кухні й виглядали її.

Зате поверталася вона завжди з харчами. На селі в перший рік окупації не знали голоду. Земля вродила щедро, ніби відчуваючи, що невдовзі обагриться людською кров'ю. Зібрати врожай колгоспи не встигли, все лишилося в полі, й селяни самотужки рятували хліб, заготували хто скільки міг. Так само рятували й громадську худобу, — порозбирали череду по хатах. Тож їсти взимку мали що, а от з промисловими товарами було суцужно. Цим і скористалися міські міняйли.

— Мам, хочу їсти...

— Потерпи, синку, ще трохи потерпи...

Ланцюжком витяглась уздовж дороги вервечка жінок. Ідуть протоптаною стежиною попід лісом одна за одною. Позакутувались від морозу хто хустиною, хто ковдрою, а хто звичайним мішком — вигнула його кутом у середину й натягла на голову: все ж тепліше та й не так дме вітер у спину. Кожна тягне за собою санчата, а в них — вузлик з міським начинням.

Це вирушили в села городяни. Міняйли. Їсти нема чого, пухнуть з голоду вдома діти, от і сунуть навалою в село в надії розжитися на харчі.

Цього разу мати взяла з собою й мене. «У санаторій», — жартував Вітько, проводжаючи нас. Минулого тижня він першим пішов з мамою міняти — допомагав їй тягти санчата з провізією. Похід був вдалий — привезли борошна, сала, картоплі. Тільки ж чи надовго вистачить цього добра на чотири роти! А ще половину продуктів іде на повторний обмін, треба виконати замовлення селян: кому привезти сковорідку, кому олівці, кому свічки й ікони... Тому більш як на тиждень не запасешся, а тоді — знову в дорогу.

Вітькові пощастило: натрапили на щедрю господиню, яка нагодувала їх до сходу, ще й з собою дала. А тепер мати вирішила оздоровити мене: дуже схуд, зовсім знесилився, ледве на ногах стою. Та й нарешті розжилися для мене на взуття. Раніше не було в чому вийти на вулицю, у блаженських сандалях далеко не добіжиш по морозу! Виручив, як уже не раз бувало, Петро Іванович. Виконав таки свою обіцянку — пошив мені чоботи. Правда, одна тільки назва що чоботи. Підшва — гумова, з того осовіахімівського костюма, що його ми з Вітьком знайшли на «арсенальських» складах. З того ж таки загадкового, схожого на брезент матеріалу скроєні й халяви. Вони не гріють ноги, зате не пропускають ані вологи, ані повітря. Якась така взуванка. Що поробиш, коли із шкірою кепсько, нема де взяти її, а купити на базарі — не наберешся грошей.

Ледве переставляю ноги за санчатами. Жінки бредуть кожна по собі, тільки мати взяла з собою ще й дитину.

— Мам, хочу їсти...

— Що ж я тобі дам, синку? Потерпи ще трохи... А хочеш — попиј водиці, вона притамує голод...

Виймає з-під лейбика пляшечку з кип'яченою водою, подає мені.

П'ю воду, але голод не минає.

Ще через якийсь час:

— Мам, хочу по малій нужді...

— Відійди в кушки, я почекаю.

— Соромно. Он скільки жінок!

— А ти сховайся за деревце й верши свою справу.

Послухався, став за стовбур. Та хіба ж сховаєшся! Жінки минають повз мене, жартують.

— Що, козаче, спорожняєшся, аби легше йти?

— А де ж це ти, хлопчику, роздобув такі чоботи? Наче той клоун на арені! Я аж почервонів од сорому: все на виду.

Знову стаємо в ланцюжок і рушаємо далі. Вийшли ми з дому вдосвіта. Мати збудила мене серед ночі, довго збирались, і я не виспався. Ідемо вже кілька годин. Гудуть ноги, хилить на сон...

— Мам!..

— Ну що, горе моє?

— Дай мені ще водички... Бурчить у животі.

— Ой, гляди, щоб не обпився, бо часто зупинятися не можна.

Терпів, скільки міг, і не витримав, замочився. Свистить вітер по стовпах, тріщить мороз. Штани враз покрилися кіркою, несила переставляти ноги. Крижані шви, наче скло, ріжуть пах, колють гострими шпичками в тіло. Ще кілька кроків — і впаду.

— Мам, я вмочився... не можу йти, — кажу, і сльози котяться з очей, замерзаючи на щоках.

— Що ж мені з тобою робити? Взяла на свою голову... — бурчить мама. — Ну, сідай на санчата, якось доїдемо, вже недалеко.

У хаті першим ділом розтерли снігом мені щоки — вони побіліли від морозу. Змусили зняти штани, господарка як поглянула, скрикнула:

— Ой, лишенько! Та він пороздирав собі ноги аж до крові! Куди ж тепер ви із ним — не дійде. Залишіть хлопчика у нас, хоч наїсться дитина. А за тиждень повернетесь — він і видужає...

Я пробув «на курорті» цілий тиждень. Молода хазяйка, тітка Килина, жила з матір'ю і чоловіком. Дивний у неї був чоловік, дядько Іван. Першого ж вечора, коли жінки пішли по хатах міняти міські речі, він вирішив перевірити, скільки може з'їсти голодна дитина.

Такий суп я вже і не пам'ятав, коли їв. А може, взагалі ніколи не куштував: жирний, з протертим горохом. Спорожняв уже сьомий полумисок, як повернулася до хати стара хазяйка, тітки Килини мати, та як закричить:

— Що ж ти робиш з дитиною, дурний Іване! Хіба ж можна стільки одразу! В нього станеться заворот кишок. Пам'ятаю, у тридцять третьому році під час голодомору в нашому селі так помер один байстрюк. Дали йому півбуханки хліба, він її умолов і тут же впав...

Я лежав на теплій печі, мліючи від щастя. Ох, і живуть же люди! Наче й не було тих семи полумисок супу, бо зранку знову їсти захотілося...

Назавтра мати вирушила назад до Києва, залишивши мене видужувати. Дядько Іван замовив їй олійні фарби й полотна: виявляється, він ще й малював. Уся світлиця була обвішана барвистими картинами — двоє закоханих у човні, а навколо них янголятка; дикі лебеді несуть хлопчика, якого викрала баба Яга; сидить на лаві в садочку кучерявий парубок у червоній сорочці й грає на гармошці... Теплі, веселі малюнки. І молода хазяйка тітка Килина така ж тепла, привітлива молодичка.

Вдень вони з чоловіком відлучилися з хати в господарських справах — були в них і корова, і свині, і птиця... Зосталися ми вдвох із старою. Бабуся довго розпитувала мене про сім'ю, де і з ким живемо. Співчутливо хитала головою, а потім повідала про свою доньку.

Килина сама вибрала собі чоловіка, привела в приїми. Гнали німці селом військовополонених, було це ще восени. Йшли вони довгою колоною, худі, обірвані, і в очах у них було стільки туги. Один з них і приглянувся Килині, довгий і стрункий, мов стеблина. А очі в нього сині, як весняне небо. Дивиться на неї, мовчить і тільки кліпає повіками. Сам весь білявий, аж не видно вій... Підбігла Килина до німця, який супроводжував полонених, і розридалася, киваючи на того хлопця.

— Камраде, відпустіть його, то мій чоловік!

Солдат щось пробелькотів, покликав офіцера. Той перепитав:

— А документ є?

— Я, я, єсть!

Килина згадала кілька німецьких слів, що запам'яталися ще зі школи, й пояснила: мовляв, вони вінчані в церкві, а в сільраді не розписувались.

Німець просіяв.

— Зер гут!

І відпустив хлопця, повіривши Килині. А вона, щоб віддячити, винесла з хати десяток яєць.

Так Килина виміняла собі чоловіка.

Хлопця звали Іваном, був він родом з Рязанщини. Іван швидко роздобрів на українських харчах і залишився у Килини. Згодом вони таки обвінчалися й жили щасливо.

Іван був веселун. Споглядаючи, як я поїдаю усе підряд, що мені дають, жартував:

— А у нас в Рязані гриби є глазами, их едят, а они глядят...

Завдяки старанням старої хазяйки рани мої загоювались. Щодня вона змащувала їх баранячим жиром, напувала мене гарячим молоком із медом. Я настільки змінився, що через тиждень мати не впізнала мене.

Повертались ми до Києва в гарному настрої. Мороз трохи відпустив, під ногами весело рипів свіжий сніжок. Поночіло, і ми прискорили крок, щоб устигнути додому до настання комендантської години. Минули Святошин, Євбаз, залишилося йти вже зовсім недалеко. Вирішили піднятися Столипінською вулицею — обминути Сінний базар. Аж тут з-за рогу вишло двоє поліцаїв. Молодший, ще зовсім юнак, заступив матері дорогу.

— Що у тебе в мішках?

Везли ми багато продуктів. Крім картоплі, борошна й сала, нас наділили ще й пляшкою олії та фунтом топленого масла. Таких делікатесів ми, звичайно, не вживали. Все це було дано під замовлення. Дядько Іван зажадав, аби мати дістала йому великий самовар. «Щоб чаювати, як у нас на Рязанщині» — пояснив він. І тепер усе це в нас відберуть. Прикро: подолали такий довгий шлях і майже на порозі дому грабують.

Мати впала навколішки.

— Дуже прошу вас, благаю: не чіпайте! У мене вдома двійко голодних дітей, крім оцього, — показала на мене. Потім розкинула руки, затуляючи санчата. — Якщо спробуєте відібрати, я зчиню такий крик, що збіжиться все місто! Пощадіть, благаю вас, хіба ж ви не люди!..

На молодика ці слова не справили враження, він нахилився, певно, збирався відштовхнути матір, однак другий поліцай, старший за віком, смикнув його за рукав:

— Чуеш, Миколо, а може, й справді не чіпай...

Микола мовчки звів плечима, і вони подалися геть.

12. Людожери

Найціннішим продуктом на ринку вважався хліб. Справжній житній хліб, «цеглинка», продавати заборонялося. Його випікали тільки для німців, тому це означало б торгувати краденим, а до злочинства окупаційна влада ставилась дуже суворо: розстріл на місці. Буханець такого хліба можна було придбати хіба що з-під поли й за божевільні гроші, до двохсот німецьких марок. А багатіїв було небагато. На базарі продавали селянський хліб – кругленькі буханці, випечені в домашніх умовах. Він коштував дешевше, але також був у ціні.

Мати зекономила борошно й вирішила зайнятися хлібопеченням. Самій було не під силу організувати таке виробництво, тому домовилась з Милею Григорівною. Селянської печі в місті не знайдеш, та в найбільшій центральній кімнаті нашої квартири стояв у кутку високий коминак, облицьований кахлями. Переобладнати його взявся майстер на всі руки Петро Іванович. Жуючи згаслу самокрутку, він оглянув піч, за звичкою вилаявся собі під ніс і прийняв рішення:

– Можна.

Власне, там не було чого переобладнувати. Петро Іванович перевірів димохід і переставив засувку зі стіни ближче до коминка. «Щоб довше зберігався дух», – пояснив він. Потім привіз на своїй тачці маленькі пічні цеглинки й вимурував з них у пащі комина передпічний закуток з вузьким отвором, який щільно прикривався затулкою.

Жінки насипали в ночви борошна, перемішали його з вареною картоплею і горохом і залишили тісто підходити. Наступного дня, жарко витопивши піч, узялися до справи.

Першою засунула свої хлібини Миля Григорівна. Для неї це була звична справа, вона переїхала в місто з села порівняно недавно і ще не забула, як випікати хліб. Крім того, в неї було більше борошна – аж на десять хлібин. Нарешті настала й наша черга. Піч іще пашіла жаром. Мати швиденько запхала свої біленькі круглячки й надійно закрила отвір печі спочатку внутрішньою, а потім і зовнішньою затулками. Час від часу зазірала всередину, цікавилась, чи рум'яняться хлібини. Все йшло нормально. Піч поступово охолоджувалась, і мати вирішила залишити в ній буханці до ранку, щоб однести їх на ринок ще теплими.

Полягали спати. А на світанку нас розбудив мамин плач. Виявляється, Вітько серед ночі прокрався до комина, прочинив засувку й кочергою покалічив дві найкращі хлібини, розпанахав так, щоб їх ніхто не купив.

На тому мамине хлібопечення й скінчилося. Зате ми з насолодою ласували свіжою запашною паляницею.

В обід ми з Вітьком подалися до Миколки Кайла ділитися новинами. Випав сніг, тріщав мороз, але яскраве сонце трохи зігрівало повітря.

Раптом ми здивовано залякли на місці. Вулицею йшли поліцаї з гвинтівками наготові й вели поперед себе трьох роздягнених чоловіків. Ті були в самому спідньому вбранні, ступали босоніж по засніженій бруківці, тримаючи за спиною зв'язані руки.

– Людожери! – вигукнув хтось із перехожих.

Здавалося б, зовні люди як люди, але впадали в око їхні випечені обличчя, один був з підстриженою борідкою і в окулярах. Учора гнали Хрещатиком полонених червоноармійців, на них не можна було спокійно дивитись: виснажені, в обірваних шинелях. Самі кульгають та ще й підтримують товаришів, що ледве стоять на ногах.

Якась жінка, перебігаючи вулицю перед колоною, ніби випадково, розсипала картоплини, хотіла бодай чимось допомогти колишнім воякам. Що тут почалося! Чоловіки накинулись на промерзлу бараболю, хапали її і гризли сирію. Німці гамселили бранців прикладами автоматів по спині, тусали чобітьми...

Як змінилося ставлення німців до радянських полонених! Ще донедавна багатьох із них випускали на волю, поводитися з ними більш-менш чемно, а тепер геть визвірилися. Полонені виснажені й голодні. А людожери он які вгодовані.

Вже давно ходили чутки про те, що в місті зникають люди. Навіть наш двірник пан Слимак якось зупинив маму й попередив:

– Приглядай за своїми байстрюками, щоб не водилися з незнайомцями. До поліції надходять скарги про те, що пропадають люди. Жінки і діти... Хто зна, куди вони діваються...

Згодом переказували не одну версію про те, як виявили тих людожерів. Розповідали, що в Києві діяла ціла банда. Заманювали до квартири довірливих жінок і дітей, убивали, а їхнє м'ясо використовували для приготування страв.

У місті бракувало їдалень. Казино, бари, ресторани обслуговували переважно німців. Звичайний люд – приїжджі й одинаки, котрі мали гроші, могли пообідати просто на базарі. Там з ранку й до вечора горіли вогнища під великими казанами, в яких варилися борщ і картопля, шкварчало м'ясо. Поруч – столики з ослінчиками. Замовляйте, що вам до вподоби, і хазяйка покладе в тарілку – йште на здоров'я!

Один чоловік, перенісши складну операцію, постійно харчувався у такої кухарки. Невдовзі лікар оглянув його і здивувався, помітивши, як швидко заростає рана.

— Чим ви годуєтесь? — поцікавився він.

Службовець розповів, мовляв, на Євбазі в одній жіночки, котра смажить дуже смачні котлети.

— А принесіть-но мені таку котлету, — попросив німець-лікар.

Котлету взяли на аналіз і встановили, що вона виготовлена з людського м'яса...

Можна було почути й іншу історію.

Прийшла жінка на ринок купити щось. Аби не тягати за собою дитину, залишила її біля будинку на розі вулиці. Коли повернулася, дівчинки не було. Кого тільки не розпитувала — ніхто нічого не знав. Лише баба-чистильниця взуття, котра сиділа в будці на протилежному боці вулиці, ніби бачила дівчинку, яка йшла з чоловіком і смоктала цукерку... За кілька днів, коли вже викрили людожерів, нещасну мати запросили на Поділ, у будинок, де містилася база канібалів, — вони зберігали там труп, і жінка впізнала відтяти рученята своєї донечки — на них були рукавички, що їх вона сама сплела...

Вигадки це чи ні, але таке могло статися. Адже в місті панував голод.

У всякім разі, наступного дня Миколка Кайло клявся і божився, що на власні очі бачив на Бессарабці трьох повішених з табличками на грудях «Людожери». Обабіч Бессарабського ринку постійно виставляли шибениці з жертвами. На них були написи: «Злодій», «Убивця» і далі додано: «Таке буде з кожним». На другий рік окупації стали з'являтися нові таблички: «Партизан», «Підпільник», «Він убив німця»...

13. Тіні у вікні

Вечорами ми не запалювали світла: не було у нас ні гасниці, ні свічок, ні каганця. Та й навіщо нам те світло? В пічці весело потріскували паркетини, що їх ми з братом заготовили восени, розламуючи підлогу сірого будинку біля фунікулера, спалахували синім полум'ям голешки. Тільки Любка, виготовивши собі блимавку із смоли, зрідка запалювала її і сліпла над книжкою, відібраною для розпалювання грубки з рештків бібліотеки колишніх мешканців квартири.

Не знала Любка, не знали й ми, що за нашим вікном з внутрішнього двору постійно стежить пан Слимак. Він давно вже звернув увагу на те, що в кухні рухаються чотири тіні, хоч у квартирі проживають троє. Коли двірник остаточно переконався у своєму припущенні, доповів про це в поліцію, і одного ранку до нас завітали непрохані гості.

Все сталося настільки несподівано, що Любка навіть не встигла сховатися на антресолях. У двері легенько постукали, я подумав, що до нас, як завжди, забіг Миколка Кайло, і, не перепитавши, хто там, відчинив. На порозі стояли пан Слимак і озброєний поліцай.

Побачивши Любку, двірник пожартував:

— Ти ба: наче й чоловіка немає, а у вас знайшлася ще одна дитина!

Мати почала бідкатись: так, повернулася дочка, її забрали будувати укріплення під Києвом, там поранило й вона пролежала в селі у родичів, а тепер ось прибилася...

Однак пан Слимак тільки посміхався у вуса.

— Збирайтесь разом із дочкою... У поліції розберуться...

У сльозах дісталися вони до поліції. А там ще гірше. Для встановлення особи затриманої викликали кербуда. Поглянула на нього мати — й серце захолинуло. Кербудом став наш колишній двірник пан Гречка.

— О, давня знайома! — відразу ж упізнав Любку кербуд. — Ну, як, комсомолочко, відвоювалася? Отож, краще б сиділа й не рипалась. А то, бачте, захотілося їй у комсомольський загін, та ще й добровільно! Дали вам німці прочухана, зразу протверезіли... Чого ж мовчиш? Раніше он як співала...

Любка не витримала, вхопила карафку з водою і поцілила у пана Гречку. Та не влучила — карафка розлетілась на друзки, вдарившись об стіну.

— Сволота!.. — тільки й спромоглася вимовити.

— Чого ж тут із нею церемонитись! — заволав поліцай, скручуючи Любці за спину руки. — Хіба не видно: більшовичка, і всі повадки в неї жидівсько-більшовицькі... От що, мамашо, — звернувся він до матері, — ви йдіть собі додому, а вашу донечку ми відправимо на перевиховання до Німеччини. Там їй швидко уставлять клепку!

— Якщо надумаєш ще когось переховувати у себе, — попередив кербуд пан Гречка, — виженемо з квартири й пошлемо слідом за дочкою... Ну, чого стоїш? Геть звідси, сказано тобі!

Назавтра ми проводжали Любку.

Привокзальна площа оточена поліцаями. На пероні вишикувались колонами дівчата й хлопці. Є серед них і підлітки, й літні жінки. Посередині — імпровізована трибуна: вантажна машина. На ній троє: худорлявий німець, запнутий високим хутряним коміром теплого пальта, жандарм і пухкенька дівчина, років вісімнадцяти. Її в Києві добре знають — це Мирослава, активістка «української молоді». Прибула сюди з Поділля і працює штатним агітатором. Щоразу, коли відправляють до Німеччини чергову партію виловлених чи обдурених юнаків і дівчат, вона виступає перед ними з промовою. Звівши до неба голубі круглі очі, з завченою усмішкою на обличчі, Мирослава виголошує:

— Вам випала честь служити Великій Німеччині...

Щоки вкрилися на морозі червоними плямами, губи розтягнені, мов п'явки, широкий рот то розкривається, то закривається, і з боку здається, наче на трибуну вилізла велика зелена жаба й ловить комарів... Ця проклята киянами подолянка закликає молодь їхати до Німеччини, а сама прижилася в Києві й спить з окупантами.

Гомін, сльози, ридання... В кого є батьки чи рідні, — прощаються, слухають останні поради, напуття. Інші ж стоять самотньо осторонь, чекають, коли подадуть вагони.

— Зможеш, доню, то напиши, — просить Любку мати тремтячим від плачу голосом. — Правду сказати все одно не дозволять, то домовимось так: якщо жити стерпно, пиши олівцем, а як зовсім кепсько — чорнилами...

Підійшов товарняк. Німці заганяють молодь у вагони з загратованими віконцями вгорі.

— Шнель, шнель, шнель...

Хтось заводить сумну пісню, що стала своєрідним гімном тих, кого вивозили до Німеччини. Її співали на відому неспівську мелодію «Бубличків».

*Ніч насувається,
Вагон хитається,
Тихо спускається
На землю сон...*

*Вітчизна-матінка
Вже віддаляється,
Йде в Німеччину
Наш ешелон...*

Спочатку пісню затяг низький жіночий голос. Поступово її підхопили інші, і ось уже вона звучить гучним надривним стогоном, від якого повзуть мурашки по тілу тих, хто залишився стояти на пероні:

*Йду в Німеччину
На муки голоду,
Йду в Німеччину,
Де і помру...*

Німці з вівчарками біжать уздовж состава й засовують стіни-стулки, перевіряють клямки на кожному вагоні.

Нарешті поїзд рушає. Останній помах руки, останні слова прощання, останні вигуки, зойки... І ось уже чути лише стукіт коліс, ешелон віддаляється і зникає з очей. Оточення знято. Поліцаї з піснею крокують колоною у місто. Тане юрма тих, що проводжали. Ми з мамою мовчки повертаємось додому. Вона ніяк не може заспокоїтись, на очах у неї сльози.

— Що ж тепер буде, що буде? — шепочуть її губи.

14. Двічі хрещений

Я застудився й захворів. Лежав на кухні й нудьгував. Мати знову подалася в мандри по селах, Вітько днями пропадав на базарі — щось вимінював, повертав обладнання. Зранку він затоплював піч, залишав мені трохи дров і йшов. Піч займала майже півкухні, посередині стояла плита з конфорками, а до димоходу в стіні простягся цегельний припічок, він був ніби продовженням печі. Ми любили забиратися на нього й сидіти, спершись спиною на стінку: тепло й затишно.

Іноді забігав провідати мене Йоселе. При ньому я напускав на себе удавану солідність, перегортав сторінки книжок, що їх відклала колись Любка.

— Чапай, а що там написано? — питав Йоселе. Він не вмів читати, бо до школи не ходив, знав лише окремі літери. Правду кажучи, з мене теж був нікудишній читач — якимсь складав слова у речення, але любив розповідати всілякі історії, на ходу вигадуючи їх.

З Йоселе у нас була своєрідна гра. Я прикидався, ніби читаю довгий роман, Йоселе й собі робив вигляд, наче вірить мені, й щоразу вимагав, аби я продовжував переповідати зміст прочитаного. І я вигадав пригодинську історію, сюжет якої був приблизно такий.

... В одній далекій країні жив дуже заможний чоловік. Усе було у нього в домі — солодощі, коштовності, одно слово, повний достаток. Мав той чоловік і красуню-доньку з незвичним ім'ям — Ейна. Вона любила свого батька, і він теж не чув у ній душі. Вечорами вони сідали біля вікна свого палацу й дивились на море. А ще любили вони бутерброди з варенням...

На цьому місці Йоселе обривав мене:

— А чому це їм так подобалися бутерброди з варенням? — дивувався він. — Ти ж казав, що в того чоловіка було все. Він міг би замовити торт, шоколадні цукерки, зрештою, морозиво...

— А вони їли бутерброди з варенням! — наполягав я. — Так тут написано. — І показував на грубу книжку.

Кожний з нас уявляв собі достаток по-своєму. Наприклад, я заздрив Любці й Вітькові, коли вони, бувало, згадували, як у дитинстві — тоді ще був живий тато — об'їдалися варенням: намазували на «французьку» булочку шар вершкового масла, а зверху клали варення. Одного разу, роз-

повідав Вітько, який дуже любив солодощі, він сам винищив цілу банку вишневого варення. Коли брат і сестра згадували про це, я мало не плакав — так мені хотілося покуштувати того бутерброда! Його смак весь час переслідував мене, тому я і включив бутерброд з варенням у свою вигадану оповідь.

— І от Ейна захворіла (це вже епізод з мого життя!). Ніхто з тамтешніх лікарів не міг вилікувати її, і батько вирішив повезти доньку аж до Америки, де були найвідоміші професори. Припливли вони з Ейною до Америки, оглянули хвору найкращі світила медицини й теж розвели руками: не знають, що це за хвороба, з якого боку до неї підступити. До кого тільки не звертався бідолашний батько, ніхто не міг зарадити його біді. Зібрались учені на велику раду і ухвалили: шкода, щоб померла така красуня, треба її приспати на триста років — тоді люди напевно вже розгадають цю загадку хвороби й зможуть вилікувати Ейну.. Так і зробили. Батько забажав установити труну з улюбленою донькою на своєму острові, в палаці, та, коли перевозили її на пароплаві по морю-океану, налетів ураган, пароплав затонув і труна впала на дно океану. Там і пролежала всі триста років. Люди пам'ятали про красуню Ейну, з покоління в покоління переказували легенду про неї, і от, коли нарешті настав призначений час, підняли металеву труну з dna морського і встановили на великому майдані, чекаючи, поки дівчина прокинеться...

— А що було далі, Чапай? — щоразу запитував Йоселе. Він уже приходив до мене тільки для того, аби почути закінчення цієї хвилюючої казки. Та я ніяк не міг придумати гідної кінцівки й виправдовувався:

— Далі нічого не написано. Кожному дозволено уявити собі те, що він хоче...

— Брешеш! — не вірив Йоселе. — Такого не буває.

— Так написано, — наполягав я. — Ось візьми і сам прочитай! — Нарешті не витримав і простяг йому ту грубу книжку.

Він недовірливо розглядав її, потім сховав під пахву й побіг до майстерні Петра Івановича.

Не знаю, що там сталося, кому Йоселе показував книгу, тільки після цього він образився й перестав провідувати мене. Книжка ж та була зовсім про інше...

А я й надалі хворів, як та вигадана красуня Ейна. Миля Григорівна поїла мене настоями трав, привела бабцю, яка довго щось шепотіла, катала по чолу варене яйце, потім я з апетитом з'їв те яйце, а хвороба все не минала...

— Марусю, а чи він у тебе хрещений? — поцікавилась Миля Григорівна.

— Хто б його міг похрестити? — відповіла мати. — Чоловік мій був партійний, не дозволив.

— Звідси і всі біди! — підсумувала Миля Григорівна. — Його треба негайно похрестити!

Сама ж пішла в Михайлівську церкву, що біля Володимирської гірки, і про все домовилась. Мати не стала заперечувати.

— Не знаю лише, кого взяти за хрещену матір, — жалілась вона.

— А про мене забула? — озвалась Миля Григорівна.

— Ти? — аж скрикнула мати. — Здуріла чи що, Милю! Адже ти — полька, католичка. Хіба ж так можна?

— Можна, Марусю, все можна. Головне, щоб людина вірила. А в кого вона вірить, якому богові молиться і як править ту молитву, — не має значення. Людина повинна носити бога в собі і жити, як Господь велить.

Хрещеним батьком запросили Петра Івановича. Він ішов похмуро до самої церкви, смокчучи самокрутку, лише на порозі виплюнув її і незграбно перехрестився.

Не знали ні мати, ні Миля Григорівна, що мене вже один раз хрестили. Сталося це багато років тому, коли після арешту батька мати відвезла мене до своєї матері в село. Бабуся була віруючою і не могла допустити, щоб її онук зростав нехристом, тож першим ділом понесла мене до молитовні, де збиралися такі ж, як і вона, фанатики. Церкву в селі зруйнували ще в тридцятому році, тож хрестили мене в звичайній хаті. Про це розповіла бабуся згодом, вже по війні...

Добре пам'ятаю отця Євлампія, який правив службу в Михайлівській церкві. Читаючи молитви, він тричі на день посилав прокляття на адресу «сатани Сталіна і всього більшовицького кодрла». Після визволення Києва від німців той самий батюшка в тій самій церкві проклинав «сатану Гітлера і його виплодків»...

15. Мишко Приблуда

Привів його в нашу компанію Миколка Кайло. Сам же й дав йому вуличне прізвисько — Приблуда. Він закримітив його на Сінному базарі. В пошуках покупців запальничок, що їх і досі виготовляв його батько, Кайло час від часу змінював місце торгівлі — обходив майже всі київські базари, був «своєю» людиною на Подолі, на Бессарабці і, звичайно ж, на Євбазі.

Того дня його занесло на Сінний ринок, де він і звернув увагу на невисокого кремезного хлопчика з кошлатими бровами. Хлопець продавав дрова.

Чого тільки не було тоді на базарі! Можна було придбати все — золоті обручки, годинники, кришталевий посуд, хутро, килими, костюми... Аби не вмерти з голоду, люди міняли на харчі те, що мали, виносили на ринок найдорожче: ікони, книжки, коштовності... В окремому ряду продавали паливо: дрова, вугілля, торф.

Кольку зацікавила незвична упаковка «товару», яким торгував цей хлопець, — полінци були рівненько підігнані одне до одного й міцно перетягнені дротяними обручками. Красиво й зручно. Стояли морози, й тому дрова розкуповували жваво. За якісь півгодини хлопець розпродав майже всі в'язанки, що ними були доверху навантажені його сани з чавунними полоззями. Проблема палива тієї лютої зими була для всіх однаково важкою. Кайло, певна річ, не збирався купувати дрова, однак спитав хлопця, звідки він їх возить.

— А з Передміської слобідки, — відказав той.

— То ти там і живеш?

— Атож, живу.

— І аж звідтіля добираєшся сюди? — здивувався Кайло.

— Хіба ж хочеш... — посміхнувся хлопець.

Вони розговорилися, і хлопець повідав Миколці про себе.

... Жив-був собі на Кубані чорнобровий юнак. Ходив до школи, купався, засмагав на широких плесах, а влітку рибалив разом з батьком. Водилося в річці Кубані багато лящів, тарані, судаків, стерляді, шук, а іноді траплялися й соми. Та мріяв той хлопець колись побувати на материній батьківщині, помилуватися дніпровськими кручами, банями стародавніх київських церков, прогулятися Хрещатиком. Мати часто розповідала синові про мальовничі краї своєї юності

і обіцяла: якщо хлопець добре закінчить сьомий клас, відправить його в гості до свого брата Макара, який залишився господарювати в батьковій оселі на Дніпрі.

Так воно й сталося. У червні сорок першого хлопець одержав табель про закінчення семирічки, мати написала братові листа, домовилася з ним і посадила сина в поїзд, що йшов прямо на Київ.

Хлопець добре запам'ятав, як добиратися до дядька у великому місті — на вокзалі сісти на п'ятнадцятий трамвай, доїхати до Сінного базару, звідти спуститися на Поділ і знову ж трамваем їхати набережною Дніпра, через Ланцюговий міст аж на слобідку.

Все роз'яснила синові мати, не знала тільки вона, що бачиться з ним востаннє.

Про те, що почалася війна, Мишко почув у поїзді, коли вже наближалися до Києва. В одному вагоні з ним їхало четверо молодих командирів. Вони поверталися з відпустки до своїх військових частин.

— Де тим німцям з нами тягтися! — заявив один з них, коментуючи виступ по радіо Молотова. — Та ми їх розіб'ємо за два тижні!

— Може, доведеться повоювати трохи довше, — не погодився з ним другий, кучерявий лейтенант з двома квадратиками на петлицях. — Зваж на те, яка відстань до Берліна. Але більше місяця війна не триватиме. Згадаєш мої слова...

Київ зустрів їх бомбардуванням. Ворожі літаки атакували залізницю. Прибульців загнали в підземний перехід і тримали там, аж доки не скінчився наліт.

Дядько Макар похмуро всміхнувся до небажа:

— Невчасно прислала тебе мати до нас, хлопче, ой, невчасно, — проказав він у задумі, накручуючи на палець довгий вус. Помовчав, похитав головою і додав: — Ну то нічого, прошу до господи. Бог дасть, якось викрутимось...

Зовсім непривітно зреагувала на його появу дядина. Критично оглянула Мишка з ніг до голови, пробурчала:

— Тільки тебе тут не вистачало.

— То може, я відразу й додому, га? — зніяковів Мишко. — Хто ж знав, що таке завариться...

— Поживемо — побачимо, — непевно відповів дядько й суворо подивився на дружину. — Иди накривай на стіл. Хіба не бачиш: дитина з поїзда, в дорозі зголоднів. Шлях бо від Кубані неблизький...

І Мишко залишився на слобідці.

Все тут спочатку дивувало його: будинки на палях, табунці білих кіз, широкі затоки довкола і величний ланцюговий міст навпроти. Дніпро щороку розливався й затоплював слобідку, тому споруди стояли на довгих стовпах, наче казкові хатинки на курячих ніжках. При кожному дворі був один, а то й кілька човнів.

Дядько Макар мав троє дітей: старший син навчався у Харкові, виїхав кудись на літню практику й від нього не було ні слуху, ні духу, мабуть, через

те дядина ходила така похмура; середульша донька Оріся й менший син Іван жили з батьками. Іван був майже однолітком Мишка, і вони швидко потоваришували.

Роботящий Мишко не звик сидіти без діла, і йому одразу ж знайшла-ся справа в нехитрому господарстві дядька Макара — пасти кіз. Щоранку він заганяв цих розумних тварин у просторий човен, веслував через протоку до найближчого острівця й залишав там. Так робили й інші мешканці слобідки. Кози вільно паслися на острівці, жували траву, об'їдали листя з гілок дерев і рідкі прибережні кущі. А ввечері, коли сонце було вже на обрії, збивалися табунцями біля води й чекали. Щойно човни приставали до берега, кожний табунець безпомилково біг до свого хазяїна.

П'ятеро кіз були головним джерелом існування родини дядька Макара. Тітка ввечері доїла їх, розливала жирне молоко в довгі літрові пляшки, а вдосвіта першим трамваем вирушала в Київ. Там її чекали замовники, споживачі лікувального козячого молока. Тітка розносила молоко по квартирах, головним чином на Подолі, покупців вистачало. Але то було раніше. Вибухнула війна, кияни евакуювалися, місто з кожним днем безлюдніло. Панувала розгубленість, городяни не знали, що їх чекає завтра, і кому вже було до козячого молока!..

Бомбардування міста посилювалось. З усього відчувалося, що німці нестримно наступають. Невдовзі біля слобідки розмістилася батарея зенітників — охороняли міст через Дніпро. Тепер вечорами, як тільки за небосхилом чувся гул ворожих літаків, одразу ж з навколишніх кущів озивалися хрипкими голосами зенітки.

Разом з іншими слобідськими хлопцями Мишко й Іван часто бігали на батарею, пригощали зенітників городиною, фруктами. Мишко не здивувався, коли одного разу побачив там і знайомого командира, який їхав з ним у поїзді. Тепер той був одягнений у польову форму, з-під зеленої каски не визирало густе кучеряве волосся.

— Здорово, мандрівнику, — впізнав його лейтенант. — Ну то як, знайшов своїх родичів? Доведеться дещо затриматись у них, додому навряд чи скоро повернешся...

Звали того лейтенанта Абрам, він командував саперною ротою, а на батарею приїздив у службових справах.

Спливало літо. Ночами не можна було заснути від гуркоту моторів на мосту. Наші війська поспішно відходили на схід.

Прокинувшись одного ранку, хлопці побачили в протоці затоплені баржі. Для чого це було зроблено, вони не знали. Іван висловив припущення, що таким чином командування вирішило з'єднати з суходолом острови, де містилися зенітники, адже затоки були неглибокі й металеві борти барж стирчали з-під води. Найсміливіші хлопці пірнули на глибину, аби перевірити, що там у трюмах. На превеликий подив, вони знайшли в

баржах мішки з борошном. Сільські діти кмітливі й меткі, повитягали з трюмів той загадковий вантаж, роздивилися. Промокли тільки мішки, борошно з боків узялося кіркою, а зсередини було сухе, придатне до вжитку. В трюмах інших барж виявилася крупа, консерви, м'ясо...

Мишко з Іваном хутко перенесли той скарб до хати. Дядько Макар лише мовчки крутив свого вуса й бурчав собі під ніс:

— Тепер ясно: наші тут довго не затримаються. Діють за наказом: нічого не залишати ворогові. Значить, скоро прийде німець...

По Дніпру щодня пливли порожні ящики, дерев'яні коробки, круглі колоди. Хлопці сідали на човна, чіпляли баграми колоди й обережно підтягували їх до берега. Потім складали купками на подвір'ї, щоб вони сохли на сонці.

Дядько Макар схвально кивав головою:

— У хазяйстві все згодиться...

Зенітники разом із своїми гарматами зникли із слобідки так само несподівано, як і з'явилися. Натомість у вересні сюди знову завітав кучерявий лейтенант Абрам. З ним було ще троє червоноармійців. Вони ретельно обстежили Ланцюговий міст, підпливли на човні до биків, щось там довго робили, певно, уважно оглядали їх, потім повернулися на берег. Абрам пригостив Мишка цукерками «помадка» й загадково проказав:

— Збери надійних хлопців і завтра приходьте під насип до мосту. Може, такого не побачиш більше ніколи в житті...

Назавтра хлопці зібралися під насипом. Рух через міст було перекрито. Двоє бійців подалися в бік Києва, тягнучи за собою котушку з дротом. Абрам іще з двома червоноармійцями залишився біля мосту. Через якийсь час він прокричав у телефонну трубку:

— Перший готовий?

Йому щось відповіли.

Затим по черзі так само опитав:

— Другий?..

— Третій?..

І нарешті скомандував:

— Увага! Починаю...

В руках у нього була невеличка металева коробка, від якої до мосту тяглися дротинки. Він крутнув ручку, і хлопці не повірили своїм очам: Ланцюговий міст, схожий на довге намисто, давня окраса Києва, що впродовж багатьох років надійно з'єднував його з лівобережжям, раптом згорбився, наче верблюд, і повільно опустився у дніпровські хвилі. Мишко вибуху не почув, настільки його вразило це незвичайне видовище.

Абрам підвівся, блідий, закурив цигарку. Він, мабуть, і сам був ошелешений тим, що сталося. Подивився на притихлих хлопців, наблизився до Мишка, поклав руку йому на плече й пошепки проказав:

— Ось так... А тепер бувай.

Більше наші війська на слобідці не з'являлися. А через тиждень прийшли німці. Горішнім шляхом по насипу промчали три мотоцикли, на них сиділи солдати в зелених мундирах з автоматами на грудях. Мотоцикли підїхали до зруйнованого мосту, розвернулися й подалися назад.

Мишко з Іваном стежили за ними з горища будинку.

— Це розвідка, — пояснив Іван. — Тепер доповість про те, що побачили, й посунуть головні сили.

Насправді ж усе було не так.

Пізно ввечері Мишка хтось покликав з кущів. Він вийшов з подвір'я і побачив лейтенанта... Абрама. Його було не впізнати: голова перев'язана закривавленим бинтом, гімнастерка розідрана.

— Винеси щось поїсти, — попросив лейтенант. — Я пробиваюсь з оточення. Трохи перепочину й піду далі. Тільки дорослим не кажи про мене...

Слобідські хлопці чим могли нагодували командира, потім роздобули йому селянський одяг. Зайти до хати Абрам відмовився, заночував у сарайчику з козами, а на ранок його й слід прохолонув. Подався до «своїх». Навряд чи він дістався до них, а втім, хто знає.

Наступного дня Мишко, як завжди, повантажив на човен кіз і тільки-но відплив од берега, аж за бортом застрибали водяні бульбочки. З боку Києва строчив кулемет. Певно, німець побачив Мишка й прийняв його за розвідника. Кулі не досягали човна, проте все одно треба було повертати до берега. «Знати б, що там у них на думці, — міркував собі хлопець, — а то ще візьмуть та й пальнуть з гармати».

Харчів, що ними запаслися слободяни, вистачило не надовго. Повернувся додому старший син дядька Макара — добирався пішки аж з-під Полтави, — і в родині стало шестеро ротів. Де вже тут наберешся на всіх їжі.

Мишко почувався незручно, що не кажить, а зайвий утриманець. Допомогавав, чим міг, з господарства, а як ударили морози й Дніпро скувало кригою, пішов у місто. Розпилили вони з Іваном оті колоди, що колись витягали баграми з ріки, покололи їх, зв'язали дротом невеличкі оберемки — дроту теж було досхочу на баржах, — повантажили їх на санки, і — на ринок. Згодом дядько Макар із старшим сином вирушили в село, до тітчиних родичів, там жили набагато краще, та й сина треба було десь прилаштувати, і Мишко вже сам возив дрова в Київ. Через скутий кригою Дніпро — на Поділ, звідти вгору на Сінній базар. Він згоден був іти хоч світ за очі, аби тільки не бачити докірливого погляду колючих тітчиних очей.

Мишко сподобався нам. «Хоч прибуду, та хлопець — молоток», — сказав Миколка Кайло. Він був мовчазний, промовляв за годину не більше десятка слів, тримався насулено, пересувався незграбно, бочком, наче ведмідь. Не дарма його й назвали Мишком. Але за цією удаваною відлюдкуватістю

ховалася добра душа, шире серце. Ми до нього прониклися повагою й вирішили допомогти.

Передусім треба було прилаштувати його в Києві. Колоди на дядьковому подвір'ї скінчилися, дров Мишко більше не привозив, а відтак йому не стало й чим годуватися. Залишатися на утриманні дядини він не міг.

На подільському базарі з'явилися дрова із смолянистих залізничних шпал. Миколці Кайлу вдалося вивідати, що шпали зривають з колії на Петрівському мосту — там немає руху й тому міст не охороняється. І Миколка Кайло з Приблудою подалися туди. То була неблизька дорога — через Дніпро на Труханів острів, а звідти старим річищем до залізниці. Однак це їх не лякало. Тижнів зо два вони ходили в ту далеку подорож, тягли звідтіля шпали, на Подолі розпилювали їх, кололи на полінья, складали у в'язанки й продавали. Заробляли на харчі Приблуді, який на той час уже переселився до Києва — підшукали йому вільну кімнатку на першому поверсі старого будинку на Стрілецькій вулиці. Вмешлювали її допотопним диваном з потьмянілим дзеркальцем над спинкою, кривоногим столиком і двома ослінчиками, і вийшло досить затишне житло. Була в кімнаті й піч, її щедро топили дровами зі шпал. Бувало, вдень старші хлопці — Миколка і мій братуха Вітько — забігали на Стрілецьку погрітися. Згодом туди перебралися й Мишкові родичі — брат у перших Іван з сестрою Орисею. Звідти було недалеко до базару, де можна щось уторгувати, і взагалі жити в місті веселіше, ніж на слобідці.

Поступово Мишко віддалився від нас, їхне з Кайлом діло прикрилося — німці надумались ремонтувати Петрівський міст і встановили на ньому охорону. Отже, тепер про шпали годі було й думати.

Миколка зрідка зустрічав Приблуду на Сінному базарі, передавав нам від нього привіти, а потім Мишко кудись зник.

Згодом ми дізналися про його подальшу долю.

... Якось надвечір у кімнату на Стрілецькій прийшли двоє поліцаїв. Вони нічого не шукали в тому вбогому житлі — та й що там можна було знайти? Запитали Мишка, назвавши його на прізвище, і повели з собою. Ні двоюрідного брата Івана, ні його старшу сестру Орисю не чіпали, навіть не звернули на них уваги.

Хтось із базарних друзів Миколки Кайла бачив, як Мишко їхав у трамваї з іншими хлопцями й дівчатами з біржі праці на вокзал. У дверях вагону стояли поліцаї. На вокзалі їх посадовили в товарняк і повезли до Німеччини.

Казали, ніби то була справа рук Мишкової дядини. Вона вирішила також переселитися до Києва і, щоб задобрити міську владу, а разом і здихатися нелюбого племінника, заявила про нього в поліцію. Мовляв, хлопець не може знайти собі притулку в чужому місті й проситься до Німеччини.

Подейкували, що в комендатурі їй за таку послугу виділили буханець «справжнього» житнього хліба й кільце часникової ковбаси...

16. Загадковий сусід

Зима повільно відступала. Слабшали морози, дедалі тепліше пригрівали сонячні промені. Траплялися ще й заметілі, однак з усього відчувалося — панувати холодам залишилося вже недовго. На порозі стояв березень.

— Може, якось дозимоємо, га, Марусю? — запитувала Миля Григорівна. Вона часто навідувалась до нас: гомоніли з мамою, розкладали засмальцьовані карти, намагаючись прочитати по них, чи настане колись просвітлення в їхній гіркій жіночій долі.

— Якщо Бог допоможе, — непевно відповідала мати.

І Бог допоміг

Наприкінці лютого до нас підселили сусіда. Мовчазний, невисокий чоловік, з гострим бігким поглядом смолянистих очей і коротко підстриженою борідкою.

— Василь Пилипович Барановський, — відрекомендувався він, коли його привів двірник.

— Стільки порожніх квартир, а ви до нас... — здивувалась мати, як уже пішов пан Слимак.

— А я боюся самоти, — посміхнувся новий сусід. — З людьми почуваш себе впевненіше... Тому й напросився до вас.

І попрямував до найбільшої і найхолоднішої кімнати. Чим вона могла його привабити? Може, тим, що в ній стояв застуджений чорний рояль? Чи просторим балконом, який майже упирався правим поручнем в кухонне вікно?

Згодом з'ясувалося, що саме цим балконом.

— Глядіть, щоб хлопці не відкривали в кухні вікно, — попередив маму Василь Пилипович, коли вони ближче познайомились. — Там під бляхою підвіконня схований пістолет. І ще: хто б коли не питав мене, хто б коли не приходив, — Барановського немає вдома. Навіть якщо зламають двері мого кабінету, — так він називав свою кімнату, — я вас не підведу. Поруч з балконом — дошова труба, нею легко спуститися у внутрішній двір. Мені не боязко — це ж другий поверх

Це був якийсь загадковий чоловік. Пересувався він безшумно, ступав нечутно, мов кіт. Курив люльку, не розлучався з нею ніколи, тримав у руці навіть на вулиці.

Так само закрадливо увійшов він і в нашу сім'ю. З першого ж дня запропонував мамі:

— Чи не можна мені столуватися з вами? Я людина самотня, не вередлива ...

— Не заперечую, — відказала мати. — Але ж бачите: в нас у самих нема чого їсти.

Він, звичайно, все розумів. Тільки не хотів відверто набиватися в благодійники.

— Харчами допоможу, — скромно пообіцяв Василь Пилипович.

І вже наступного дня з'явилося пшоно, картопля, олія.

Наш новий сусід приходив ночувати не завжди. Бувало, пропадав на два-три дні, одного разу був відсутній цілий тиждень. Але не забував про нас, завжди приносив щось із продуктів.

Сиділи якимось увечері в маленькій кімнаті, весело гудів вогонь у розжареній грубці. Разом повечеряли, обмінялися новинами, мати згадала, як Вітько покалічив кочергою найкращі хлібини, що вона спекла на продаж.

— А ти можеш прокинутись рано-ранесенько? — раптом запитав Вітька Василь Пилипович.

— Якщо треба, прокинусь, — запевнив його Вітько. — А що?

— Знаєш, де хлібзавод? Як іти на Солом'янку...

— Ну, знаю.

— От щоб завтра рівно о шостій ти стояв за рогом праворуч від прохідної. Як прийдеш — свисни. Домовились?

— І що буде? — не второпав Вітько.

— Прийдеш — то побачиш, — загадково мовив сусід.

Мати не наважилась відпустити в таку рань Вітька самого, пішла разом з ним.

Минули прохідну, звернули за риг по глибокому снігу. Зупинились біля загорожі. Вітько свиснув, і через високий паркан хтось перекинув мішок. Вітько підхопив його на плече й вони з мамою поквапились додому. Розв'язали мішок — а там духмяні буханці! Справжній «німецький» житній хліб! Один буханець залишили для Василя Пилиповича, а решту продали на ринку. Звичайно, через перекупників, бо самі торгувати таким хлібом не наслідились. Та все одно «навар» був чималий — вистачило прогодуватися аж до наступного тижня.

Іншим разом Вітько знову прийшов в умовлене місце біля заводу й по слідах на снігу знайшов схованку, де було закопано такий же мішок з буханцями.

На жаль, Василь Пилипович чомусь довго не затримувався на одному місці, часто змінював роботу. З чим це було пов'язано, ми не знали. Час від часу він кудись виїздив з Києва, потім несподівано об'являвся знову.

Ми з Вітьком помітили, що таємничий сусід був небайдужий до нашої матері. В такому віці діти ревно ставляться до своїх батьків. Пам'ятаю, по-

вертались ми з мамою після обміну з села. У валці міняйл з навантаженими санчатами йшов якийсь чоловік. Літній, сивий, він мені здавався старим. Той чоловік набився допомогти мамі — прив'язав наші санчата до своїх і потяг обидва вантажі. Мати простувала поруч, вони про щось розмовляли, всміхалися. І мені раптом так запекло в грудях, що я зупинився. Став серед дороги, залякши на місці.

— Що з тобою, синку? — сполошилася мати.

— Далі не піду! — рішуче заявив я.

— Що сталося? — не могла зрозуміти вона.

— Хай той дядько відчепиться від тебе, інакше не ступлю і кроку! — вигукнув я.

Мати стояла біля мене, благаючи:

— Дурнику, чоловік же допомагає нам!

— Все одно, хай іде собі геть! — наполягав на своєму.

«Ось так замерзну серед степу, помру, а вони нехай сміються!» — точили мене гострі ревності.

Дивлячись на нас, зупинився і той чоловік. Постояв, почекав і, певно, здогадавшись про все, рушив далі, покинувши на узбіччі дороги наші санчата.

Тільки після цього я продовжив нашу подорож.

Тоді я один наважився виступити проти незнайомця, який виявив симпатії до мами, а тепер ми були вдвох із братом. При всій повазі до Василя Пилиповича і вдячності за те, що він робив для нашої сім'ї («Це в скрутну годину сам Господь Бог послав його до нас!» — не раз повторювала мати), ми з Вітьком ненавиділи його. Стежили за його кожним кроком по квартирі, не дозволяли ні на мить залишитися сам на сам з мамою.

Якось я підслухав їхню розмову.

— Можливо, я десь і бачив твого чоловіка, — говорив Василь Пилипович.

— Тоді я був прокурором. Скільки їх пройшло крізь наші руки! Аж страшно згадувати. Молотили, мов ціпом... Колись з нас за це суворо питають... Хто знає, якби тоді менше саджали, може, тепер було б легше воювати...

Мало що зрозумів я з тих слів, здогадався лише, що у мами з Василем Пилиповичем є якась таємниця.

... Пізній вечір. Спонуціло. За вікном густа темрява, а в кімнаті світло, як удень. Принаймні, так нам здається. Василь Пилипович приніс учора справжню гасницю, з новеньким гнотом і чистим склом. А до неї сулію гасу, вистачить на рік, не менше.

— За таку лампу можна виміняти два з половиною фунти сала, — визначив наш головний комерсант Вітько.

Мати сидить за машинкою, щось шие — виконує чергове замовлення.

Василь Пилипович навшпиньках прокрався зі свого кабінету до нас,

його теж приваблює світло. Міряє кімнату кроками з кутка в куток, розмахує руками, щось гаряче доводить, навчає Вітька, як жити.

Це в його манері — рухливий, непосидючий, а говорить напівголосно, крадькома. Тінь від його трохи зігнутої постаті шугає по стінах.

Брат мовчки сопе за столом. Роздобув десь незвичний замок, запевняє, що від сейфа, й підбирає до нього ключі — виточує терпугом, клепає молотком «борідку». Збирається завтра податися з цим замком на Бессарабку, може, щось виміняє за нього.

Раптом стукіт у вхідні двері. Вимогливий, різкий стукіт. Василь Пилипович одразу ж випурхує з кімнати й беззвучно замикається у своєму кабінеті. Вітько бере в руки лампу, виходить з нею в коридор. Мати перелякано запитує:

— Хто там?

— Відчиніть, жандармерія! — чути знайомий голос двірника.

Мати відчиняє двері. Їх аж п'ятеро: жандарм у супроводі двох німців-солдатів, двірник пан Сликамак і кербуд пан Гречка.

— Барановський Василь Пилипович тут мешкає? — офіційно запитує кербуд.

— Тут, — відповідає здивована мати. — Он його кімната, — показує на дубові двері праворуч по коридору.

— Він зараз удома? — східно цікавиться двірник.

— Хто ж його знає, — зводить плечима мати й каже завчену фразу: — Я його сьогодні не бачила.

— Так таки й не бачила? — сумнівається двірник. — А чия ж то тінь маячила у вашій кімнаті? — знов запитує він. — Я на власні очі...

— Певно, ви помилились, — тремтячим голосом уриває його мати.

Жандарм засвічує ліхтарик, що висить у нього на грудях, і обмацує коридор яскравим променем. Крім матері, Вітька й мене, — нікого стороннього. А двірник забігає до нашої кімнатки, обводить її пильним поглядом, зазирає під стіл, під ліжко, відчиняє стулочки одержної шафи, — теж нікого. Тоді всі прямують до кабінету Барановського й гамселять кулаками у двері. Всередині тиша, жодної ознаки життя.

— Другого виходу з кімнати немає? — питає кербуд.

— Ні, це єдині двері, — відповідає мати й повторює: — я ж кажу вам, що сьогодні пана Барановського наче не було...

Та вони й надалі стукають у двері. Тепер взяли за справу німецькі солдати — б'ють підкованими підборами чобіт так, що аж луна йде по всьому будинку. А результату ніякого.

Нарешті підходить кербуд. Він натискає на двері плечем, професійним оком оглядає їх: крім внутрішнього замка під мідною ручкою, вгорі ще один замок.

— Ключів у вас, звичайно ж, немає? — коситься на маму.

— Немає, — шепоче вона.

Кербуд знову пробігає поглядом по масивних дубових дверях, ще до революційного гатунку. Зламати їх не так просто, та й чи є в цьому потреба?

— Тоді збирайся з нами! — скаженіє пан Сликамак. — Дітей залиш, а сама збирайся! Я на власні очі бачив тінь у вікні! Куди його сховала, га? Відповідай! — Від нього сильно тхне перегаром.

Мати — в сльози.

— А при чому ж тут я? Змилуйтесь, панове, у мене діти! Пожальїте, прошу вас, — падає навколїшки перед жандармом. — Я нічого не знаю!..

Слідом за мамою починаю плакати і я. Хапаю її за поділ плаття і теж б'ю чолом перед німцем у сірій уніформі з товстим сріблястим ланцюгом на грудях.

— Змилуйтесь!..

Жандарм невдоволено щось бурмоче кербудові. Виявляється, пан Гречка кумекає по-їхньому. Він махає рукою двірникові, мовляв, обличчя її, і прямує до виходу. У дверях жандарм зупиняється і голосно каже по-німецькому, роблячи рукою жест навколо шиї. Кербуд перекладає:

— Коли він прийде, перекажіть, що його чекає шибениця!

Незвані гості, тупочучи чобітьми, виходять. На сходах чути слова двірника, звернені до пана Гречки:

— Я ж бачив на власні очі!..

— Чого тільки не привидиться з п'яних очей, — похмуро кидає йому кербуд.

За кілька хвилин безшумно прочиняються двері кабінету Барановського і він котячою ходою вибігає в коридор.

— Заспокойся, Мурочко, — так він з недавнього часу називає маму, — от бачиш, усе скінчилося благополучно... Я ж казав, що не підведу.

Мати беззвучно ридає...

Перед світанком, ще затемна, Василь Пилипович невидимою тінню, як він це вмів, промайнув коридором і вислизнув з квартири. Не було його дві доби. Першого вечора знову навідався двірник, поцікавився, чи не з'явився наш сусід. Похитавши головою, нічого не відповів і мовчки пішов.

Барановський об'явився вранці, не криючись, пройшов до себе в кімнату й зачинився. За півгодини вийшов звідти з клунком у руках.

— Мурочко, — звернувся до матері, — в мене до тебе ще одне прохання. Зроби мені останню послугу...

І розповів, у чому вона полягає. Перегодя дві години після того, як він піде з дому, мати повинна вийти з цим клунком у скверик, що навпроти Присутствених місць на Володимирській, сісти на лаву й поглядати на прочинене вікно на другому поверсі. В ньому з'явиться Василь Пилипович. Якщо він кивне головою, мати має наблизитись до ганку й, коли Барановського ви-

водитимуть звідти, кинути йому під ноги цей клунок. Якщо ж він стоятиме спиною до вікна, вона може повертатися додому.

Мати просиділа на тій лаві більше години, не зводячи очей з вікон на другому поверсі. Жодне з них не було відчинене, хоч надворі вже буяла весна. Чого тільки не спадало їй на думку за цей час! А що як її схоплять, коли вона кидатиме клунок? Як залишаться діти самі, що потім станеться з нею? І що відбувається зараз за тими жовтими стінами?

Нарешті третє зліва вікно прочинилося. Василь Пилипович наблизився до нього й повернувся спиною. Мати полегшено зітхнула й почвала-ла додому. За ту годину, поки вона чекала, голова її посивіла...

На початку літа двірник повідомив, що наш будинок заселятимуть фольксдойчі. Ми повинні знайти собі в місті вільне помешкання й перебраться туди. В цей же час Барановський запропонував матері вийти за нього заміж. Він переїздив у нову квартиру й запросив маму разом з ним оглянути її. Коли вони повернулися, між ними відбулася така розмова:

— Вибачте, Василю, але я туди не піду. Та квартира нагадує мені могилу. В ній не буде щастя. А в мене діти...

— Муронько, я зроблю для вас усе! — обіцяв Василь Пилипович. — Зрозумій, я не можу без тебе, мені необхідна помічниця, і ти моя єдина надія...

Але мати була категорично проти. Ми з Вітьком раділи.

Відтоді Барановський зник з нашого поля зору. Один раз Вітько зустрів його на Євбазі — він проходив мимо з пов'язкою розпорядника на рукаві. Не зупиняючись і навіть не поглянувши на Вітька, прошепотів:

— Тікай звідси, зараз почнеться облава...

Вітько підбіг до Миколки Кайла, який торгував на розкладці, і вони дременули за ріг. За кілька хвилин до площі з чотирьох боків підїхали криті вантажівки з поліцаями. Вони щільним кільцем оточили базар і почалася облава. Молодь заштовхували в машини, щоб потім відвезти до Німеччини...

Так Василь Пилипович востаннє допоміг нашій сім'ї. Більше в Києві його не бачили. Кажали, начебто Барановського забрало гестапо...

Що то був за чоловік, чим він займався в окупованому місті, — так і залишилося для нас таємницею.

17. Несподіване продовження

Ще до поселення до нас Барановського з Німеччини прийшов від Любки лист. Опинилася вона аж у Баварії, у великому промисловому центрі на півдні Великого Рейху, в Мюнхені. Везли юнаків і дівчат з України, мов худобу, в товарних вагонах. На станції призначення їх вивантажили, зігнали на майдан, вишикували в ряди, і заможні пані вибирали собі дармову робочу силу. «Наш сусід колись розповідав нам з Вітьком, як він купував собі коня, — писала в своєму листі сестра. — Приблизно так само поводитися і з нами: оглядали з усіх боків, мацали м'язи на руках і ногах, зазирали в рот, хіба що тільки не роздягали догола».

Любці пощастило. В дитинстві вона разом з татом вивчала німецьку мову, — додому приходив репетитор і вів з ними розмовну практику, в пам'яті зберігся чималий запас слів, тож Любка змогла відповісти на всі запитання господаря без перекладача. Це значно підвищувало її ціну: остарбайтер володіє німецькою мовою! І Любку придбав собі заможний власник вугільної шахти й залізниці. Дівчину залишили при віллі господаря — прибирати в кімнатах, мити підлоги, прати білизну. За це вона могла досита наїдатися й жила в нормальних умовах. Після всього пережитого здавалося, ніби опинилася в справжньому раю, адже багатьох її земляків відправили в копальні або ж примусили вантажити вугілля.

Любка швидко освоїлась у домі, роботу справно виконувала, це ж не важка фізична праця. Що для молодої дівчини вимити підлогу, почистити взуття чи прибрати в кімнаті! А вечорами дозволялось відлучитися в місто.

Незвичним виглядало німецьке вбрання — жінки пов'язували на голови барвисті хустини вузликами вперед, а ще остарбайтерів взували в кумедні черевики на високих дерев'яних підосвах. А втім, коли б не мулько ногам, Любці високі підосви навіть сподобались, на них вона виглядала дорослішою.

В останній день тижня, миючи гарячою водою вікна, Любка щоразу слухала німецьке радіо, що горланило на всю кімнату, і на душі в неї ставало прикро. Вісті зі східного фронту не тішили: Червона Армія й надалі відступала. Настрій полонянки, певно, тонко відчувала фрау Єва, господарева теща, котра мешкала разом з ними і вела в домі хазяйство. Це була

мерзотна стара баба, яка тільки й знала, що змащувала перед дзеркалом кремами своє зморщене обличчя, а вечорами, насидівшись у духмяній ванні, примушувала Любку до красна розтирати рушником її тіло.

Любка всім своїм нутром зненавиділа цю пихату німкеню. Фрау Єва пильно стежила за кожним кроком дівчини, варто було прислузі не так втерти пил чи не туди покласти ганчірку, як вона одразу ж чула на свою адресу різкі зауваження. Та найбільше дратували Любку в'їдливі коментарі фрау Єви до повідомлень радіо про хід боїв на фронтах.

— Нарешті наші славні воїни захопили Москву, — посміхаючись, промовляла вона і дивилась, як на це реагує Любка. — А що таке Росія без Москви? Наче стіна без вікна... Вже скоро Сталін підпише капітуляцію. Куди вам, голодранцям, протистояти нашій силі! До остаточної перемоги залишилося не більше місяця.

Любка намагалася стримувати себе. Слухала стару відьму, ковтаючи гіркі сльози, але не заперечувала їй. Який сенс вступати з нею в полеміку, наперед знаючи, чим усе це може скінчитися: наразись на ще більшу образу або ж фрау Єва наскаржиться зятеві на те, що ти нібито не виконуєш її розпоряджень, і настане неминуче покарання — замкнуть у тісній комірчині й не дозволять увечері піти з дому. Так траплялося вже не раз. І жодної можливості довести господареві, що його теща бреше, зводить наклеп...

Минуло кілька місяців. Життя йшло своїм звичаєм і здавалося, ніщо не може порушити спокою в цьому затишному маєтку на околиці великого міста. Господарі збиралися на відпочинок, кудись до моря. В будинку залишали хазяїнувати фрау Єву, наглядача Віллі й трьох остарбайтерів — конюха, садівника й хатню робітницю Любку.

Речі для подорожі було вже упаковано. Господар відпочивав у себе в кабінеті, Любка, як завжди, стояла на підвіконні великої кімнати й мила вікно. До неї підійшла фрау Єва і раптом завела розмову про неповноцінність слов'янської раси.

— Мало того, що ви недолугі розумом, — бурчала вона, поглядаючи з ехидною посмішкою на Любку, — то ви ще й гидкі фізично. Від вас смердить, мов від худоби...

— Ах, тобі смердить! — обурилась Любка. — То я змію з тебе цей сморід! — І плюхнула в неї окропом із миски. А навздогін ще й жбурнула важкий черевик з дерев'яною підшоною.

Фрау Єва зойкнула й знепритомніло впала на підлогу...

Любку кинули до каземату й протримати там без їжі три дні. Її хазяїну довелося відкласти свою подорож на море, доки видужає теща. Він покликав до себе Любку й суворо проказав:

— А ти хоробра дівчина. Мабуть, була комсомолкою? Тільки заруби собі на носі: я тебе не віддаватиму під суд, сам перевиховаю! Зроблю з тебе

слухняну овечку! Не вмієш цінувати доброту, покуштуй силу! Із завтрашнього ранку ти розвантажуватимеш вагони з вугіллям. Тобі виділять чоловічу норму, і спробуй тільки не виконати її!

Та виконувати цю роботу Любці не довелося. Наступного ранку її забрали в гестапо.

— Ось, прочитай, — простяг їй папірця офіцер у чорному мундирі.

Тремтячими руками розгорнула вона його, кліпала очима, нічого не розуміючи. Писав якийсь незнайомець. «Любцю, донечко моя, волею долі опинився я в одних краях з тобою. Якщо можеш, пришли мені курива. Цілую, твій батько Василь Барановський».

— Що ти нам про це можеш сказати? — запитав офіцер після того, як вона прочитала листа. — Як там у вас кажуть: яблуко від яблуні падає недалеко? Здається, так? Хочеш знати, звідки цей лист? З табору смертників, куди кидають перед розстрілом особливо небезпечних для Німеччини ворогів. Що ж ти мовчиш? Розповідай нам усе, що знаєш про свого татуся!

Що могла розповісти Любка? Поява «татуся» була для неї наче грім серед ясного неба. Звідки їй було знати, що цей чоловік лише мешкав з ними в одній квартирі й вряди-годи чим міг допомагав нам. Єдиний лист, який прислала Любка з Німеччини, завжди лежав на столі, мати часто перечитувала його, радіючи, що він написаний олівцем. «Отже, нашій дівчині не так уже й погано», — тішилась мати, пам'ятаючи про домовленість: якщо буде зовсім кепсько, писати чорнилами. Буваючи в нашій кімнаті, Барановський, певно, побачив конверт і про всяк випадок запам'ятав Любчину адресу...

Навіщо він написав їй листа? Може, сподівався на допомогу, не вірив у свою безвихідь, а може, збожеволів від тортур і зробив це позасвідомо?

Як би там не було, а Любці відлунилися наші стосунки з Барановським. Її довго допитували, але так нічого й не добились. І справа тут не в Любчиній витривалості — просто вона нічого не знала. Думала: а може, мати й справді вийшла заміж в окупованому Києві, щоб якось полегшити свою долю? І шкодувала, що лист од «вітчима» прийшов так пізно, коли вона вже нічим не може йому допомогти.

На допитах Любці вибили два зуби, а потім відправили її до концтабору.

18. Вітькова любов

Влітку почастишали облави. Людей хапали прямо на вулицях, площах, біля будинків і забирали до Німеччини. Рейху потрібна була робоча сила. Особливо небезпечними були облави на базарах. Нападники з'являлися зненацька, оточували кільцем майданчик і просіювали всіх, мов крізь сито. Не чіпали тільки людей похилого віку й дітлахів. Решту, навіть уже немолодих, зганяли до купи й відправляли колоною до біржі праці. Чоловіків у місті практично не було. Ті, що працювали на німців, мали спеціальні посвідчення, тож під обласу потрапляли переважно жінки й молодь. Аби тільки здорові — такою була головна вимога мисливців на майбутніх оstarбайтерів.

Бранців збирали на подвір'ї біржі, потім туди прибували машини й везли їх на пункти відправлення. З київського вокзалу ешелони до Німеччини вже не від'їздили, не було й колишніх помпезних проводів з мітингами й трибуною. Молодь на власній шкурі відчула німецьке «благо» й ховалась, де хто міг. Тому й потреба в ораторських послугах синьоокої красуні Мирослави теж відпала, тепер вона стала звичайною шлюхою, яка обслуговувала німецьких вояків. Її часто бачили в компанії п'яних залицяльників біля офіцерського казино на Печерську.

Вітько потрапив в обласу зовсім випадково. Базар того дня був багатолюдний, і хлопець швидко розпродав запальнички Петра Івановича. Поруч торгували платівками. Інтелігентний дідок у пенсне програвав на патефоні пісні Петра Лещенка, й Вітько стояв у натовпі, слухаючи ліричні наспіви про кохання. Тому й не почув умовного свисту базарної шпани, попереджувального крику «Атас! Шухер!». Коли побачив поліцейський кордон, було вже пізно.

Їх привели до біржі праці, загнали на тісне подвір'ї, оточене високим парканом. Біля воріт стояла озброєна охорона. «Звідси не втечеш» — зрозумів хлопець і став придивлятися до таких же нещасних, як і сам.

З тимчасового пересильного пункту можна було визволитись: бранців викупляли. Для цього треба знайти якогось пацана-малолітка, котрий ще не «доріс» до Німеччини, й дати йому адресу, аби він сповістив рідних чи знайомих про те, що сталося. Той, хто мав чим заплатити, так і робив. А у нас вдома — ні грошей, ні коштовностей, до того ж не було в Києві й мами.

Не стало Барановського, і в нашу сім'ю повернулися злидні. Мати знову вирушила мандрувати по селах: треба щось їсти самій і годувати дітей.

Отже, про те, що його хтось викупить, у Вітька навіть не виникало думки. Він штовхався в натовпі, сподіваючись надібати бодай одне знайоме обличчя, щоб не було так гірко на душі. І раптом побачив її.

Ванда стояла, спершись спиною об мур. В очах її застиг відчай. Це ж треба так влипнути! Мати ховала її, як могла, місяцями не випускала з дому. А сьогодні, коли Миля Григорівна подалася до чоловіка в майстерню, Ванді закортіло вийти прогулятися. День видався теплий, сонячний, надворі господарювало літо, буяла зелень, квітла липа. Ну, хіба всидиш такої пори в чотирьох стінах кімнати! Накинула на плечі мамину хустинку, зиркнула на себе в скалку дзеркала й вигулькнула на вулицю. «Подихаю свіжим повітрям, мати й не знатиме». Та не встигла вийти з дому, як її схопили...

Забачивши Вітька, Ванда зраділа. Хоч одна рідна людина! Вона давно задивлялась на нього. То не біда, що він молодший від неї. Що таке — різниця в два роки! Зате хлопець самостійний, розважливий, завжди в задумі, щось обмізковує, вирішує. А які в нього очі! Глибокі, замріяні. Здається, отак стояла б і дивилася. Вродливий юнак, а що трохи незграбний, нерішучий, то з часом минеться.

— А ти тут як опинилась? — зніяковів Вітько.

Ванда розповіла.

Стояли мовчки.

— Нічого, якимось виберемось, — впевнено проказав Вітько. — Ти лише тримайся мене.

Машини прибули по обіді. Бранців вистачило на три вантажівки — душ п'ятнадцять відкупилися, вийшли на волю. Вітько з Вандою сіли в останню машину. Забралися в кузов і влаштувалися біля бокового правого борту. Поруч з водієм сів німець, двоє поліцаїв з гвинтівками — в кузові, попереду, біля кабіни.

Їхали дорогою на Житомир. Пекло сонце, плакали жінки. Мабуть, цього разу ешелон з оstarбайтерами формувався в Житомирі, і їх везли туди.

Вітько сидів насторожено, був весь наготові. Коли б не Ванда, він би вже зістрибнув. Поки той поліцай приготується навздогін стріляти, його й слід прохолоне — пірне у придорожні чагарники, а за ними — ліс, поткнутися туди вони не наважаться.

Але ж поруч була Ванда. Хіба можна покинути її напризволяще? Тож треба обмізкувати інший план. І зробити це ще до Житомира, бо тоді буде пізно. Там, розповідали хлопці, для бранців відгороджено спеціальну зону, з колючим дротом і спостережними вишками. Стережуть її німці з вівчарками.

Біля розвилки на Радомишль вантажівка раптом зменшила швидкість, збочила зі шляху праворуч і зупинилась. Німець-водій вистрибнув з кабіни,

нахилився, зазираючи під машину, й розвів руками: спустило переднє колесо!

Поліцай підійшов до нього. Солдат з автоматом постояв на дорозі, прогулявся туди-сюди, розминаючись, і, наказавши щось другому поліцаєві, сховався за дерево.

Вітько враз смикнув Ванду за руку й прошепотів:

— За мною!

Перестрибнув через борт і мерщій в куші. Ванда вийнула слідом за ним. Поліцай, що залишився в кузові, підняв гвинтівку й стрільнув угору:

— З машини не вилазити!

Та було вже пізно. Юнаки й дівчата посипалися за борт, мов спілі каштани з дерева на вітру, й дременули хто куди. Замешкались тільки літні жінки. Перелякані пострілами, вони попадали на дощане дно кузова й лежали, боячись поворухнутися. Тим часом Вітько з Вандою були вже в лісі.

Бігли не оглядаючись, здавалося, зараз вирвуться з грудей серця, та вони летіли, не зупиняючись. Нарешті попереду відкрилася галявина, на ній стояла копиця свіжого сіна. Не змовляючись, занурилися у нього й мовчки припишкли. Слухали удари своїх сердець, більше нічого не чули й не бачили. Поступово віддихались і озирнулись. Довкола панував спокій. Ліс жив своїм життям: цвірінькали птахи, кувала зозуля, довбав кору дятел — жодного стороннього звуку. Ні тобі гуркоти машин, ні пострілів, ні криків.

— Отже, втекли! — прошепотів Вітько.

— Рідненький ти мій рятувальник! — підвелася Ванда й поцілувала його.

— Та ти що! — засоромився Вітько. — Треба ще добратися додому. Знаєш, скільки звідсіля чалапати? Не менш як дев'яносто кілометрів

Відпочивши, одразу ж вирушили в путь. Скрадалися лісом, заглиблюватись далеко в хащі не наважувались, вибирали пугівці ближче до шосе. Провідником стала Ванда. Вітько був міський хлопець, не знав лісу, не орієнтувався серед дерев, весь час боявся, що вони заблудяться, зіб'ються з дороги. Ванда лише всміхалася:

— Не бійся, хлопчику. Я виростаю на Поліссі, знаю кожну травинку, кожну ягідку.

Пурхнула, наче вивірка, на галявинку, покружляла між соснами й принесла Вітькові жменьку суніць.

— Пригощайся дарами лісу!

Сонце повертало на захід, хотілося їсти. Остарбайтерський пайок — півкільця ковбаси, що його видали на дорогу, вони вже й забули, коли проковтнули. Попили води з болітця крізь Вандину хустинку, але голод цим не втамували.

— Підемо цією дорогою, — запропонувала Ванда, показуючи на колію від підводи на піску. — Десь поблизу село або хутір. У нас на Поліссі кажуть іще — присілок. А там живуть люди. Попросимось на нічліг, разом і нагодують.

Так і сталося. Коли вийшли на околицю села, Ванда залишила Вітька на узліссі, а сама подалася городом до крайньої хати. Невдовзі повернулася.

— Ходімо зі мною, — покликкала Вітька. — Така привітлива господиня! Німців у селі немає, а староста живе на протилежному кутку. Я сказала, що ти мій брат, ми потрапили в облаву і втекли. Навіщо обманювати добрих людей!

Вечеряли вареною картоплею з ряжанкою. Господиня постелила їм у світлиці, а спозарання розбудила й дала в дорогу вузлик з їжею. Благословила:

— Хай вам Бог допомагає, дітки.

Від того села до Києва було ще шістдесят кілометрів. Можна б молодими ногами подолати таку відстань і за день, та Ванда з Вітьком не поспішали. Стояли теплі літні дні, настрої був радісний, куди їм квапитись? Іноді гострою шпичкою колола думка про домашніх: як вони там? Адже нікого не встигли повідомити. Єдина надія, що Вітька бачили хлопці з базару й принагідно перекажуть усе Миколці Кайлу, а Ванда вийшла з дому — і наче крізь землю провалилася.

— Яюсь перемелеться, — заспокоював її Вітько.

Синьою стрічкою попереду заблищала річка. Перед нею — запашний луг. Роззулися й побігли босоніж по густій траві.

— Як тут гарно! — зітхнула Ванда.

— Ох, і спека, — проказав Вітько й запропонував: — А може, викупаємось? Ванда не заперечувала.

Якийсь дбайливий хазяїн накосив свіжої трави, а просохлу згріб у невисокий стіжок. Дівчина зайшла за нього й кинула Вітькові:

— Тільки не дивись на мене, гаразд?

Роздяглася й стрибнула у воду. Вітько пірнув слідом за нею. Купалися, бризкались, жартували... Нараз Ванда підпливла до Вітька й притиснулася до нього голим тілом.

— Вітюню, хлопчику мій, — прошепотіла вона й припала до нього губами. Річка була неглибока, води — по груди. Вони стояли на слизькому дні й цілувалися.

— Ходімо! — раптом сказала дівчина, схопила його за руку й потягла за собою.

Вони лежали на запашному сні й Вітько цілував бруньки її пружних грудей. Він ще ніколи не бачив зблизька жіноче тіло, не пестив його, не притискався

— Хлопчику мій, Вітюню, ну йди ж до мене, йди — задихалась від любовощів Ванда.

Як це сталося, Вітько потім не міг пригадати. Пам'ятав лише, що припав до неї, відчув під собою її тверді груди, напругся і раптом наче кудись провалився. Його посіло досі не знане бажання, він пручався, відштовхувався від її стегон і знову притискався до розпашілого дівочого тіла.

А потім усе минуло. Вітько опам'ятався й відчув сором. Йому було ніяково перед Вандою за свою незграбність.

Ванда полежала мовчки, заплющила очі, немов заснула. Відтак перевернулася на бік, обхопила Вітька вобидвіруч і проказала:

- Тепер ти завжди пам'ятатимеш жінку, яку ти врятував від Німеччини...
- Жінку? – пробурмотів Вітько й повернув до неї обличчя. – Хіба ти жінка?
- А ти навіть не зрозумів! – усміхнулася Ванда. – Хлопчику мій...

І розповіла, як на другий день війни її звалтував їхній дільничний. Увечері, зустрівши Ванду на вулиці, він покликав її до себе ніби для того, щоб видати довідку, мовляв, у воєнний час усе може статися. Ванда й раніше помічала, що молоденький міліціонер косить на неї оком, та не надавала цьому значення. Легковажно повірила йому й пішла. В цей час оголосили повітряну тривогу, загули сирени, люди в паніці розбіглися, ховались, хто куди. У кабінеті дільничний зашторив вікно й згасив світло. А потім накинувся на дівчину й мучив її аж до ночі.

Заплакана Ванда повернулася додому і про все розповіла матері. Та на ранок кинулась у міліцію, але дільничного вже не знайшли – він ще вдома відбув на фронт. Тепер шукай вітру в полі...

– Тому-то Миля Григорівна так тремтить над тобою... – раптом здогадався Вітько.

- А ти думав... – посміхнулася Ванда і знову пригорнулася до нього.

Серце закалатало в грудях. Звідкись узялася снага, по тілу розлилося передчуття близької млості. І він уп'явся в неї губами...

До Києва вони повернулися на третій день. Без упину розповідали, як потрапили в облаву, як їх везли в машині, як вистригнули з кузова й пробіралися лісом додому. Але очі їхні блищали, не було в них ні суму, ні переляку.

Вітько невпізнанно змінився, став нестерпний, ні за що навівував мені стусанів, грубо відповідав матері, доводячи її до сліз. «Ненормальний» – огризався я після кожного його вибрику. А потім Вітько перестав приходити ночувати.

– Йду на риболовлю, – кидав матері. – Там, на Трухановому острові, й заночую. – І виходив з квартири.

В липні Вітькові виповнювалось шістнадцять років. Того дня зранку, збираючись на вулицю, він зупинився перед тріснутим дзеркалом одержної шафи й довго критично оглядав себе. Плюнув у долоню й прилизав неслухняний півник на маківці. Раніше з ним такого не бувало. Навіть я звернув на це увагу.

- Повернуся пізно, – проказав мені на прощання.

З Вандою вони зустрілися на Подолі. Вітько заздалегідь подбав про човен, кинув у нього весло, відчепив ланцюг від стовбура осокора. На Ванді була легенька спідничка й материна кофточка. В руках вона тримала букетик білих ромашок.

Підбігла до човна, Вітько подав їй руку, і вона стрибнула всередину.

– Це тобі, – простягла йому букетик квітів. – Вітаю з днем народження, з повноліттям. А в подарунок – квіти і ось я сама.

Вітько соромливо опустил очі.

Вигрібав проти течії одним веслом, сидячи на кормі. Дніпро обмілів після весни, важко було долати хвилі тільки попід берегом, струмись зносив човна вниз, але це тривало якихось п'ять хвилин, далі вже проступали глибокими залисинами піщані коси Труханового острова. Обминаючи їх, спливли за течією на південь і завернули в затоку.

Потім купалися в теплій воді. Ванда була весела, жартувала, удавано пручалася.

– Наш Вітюня сьогодні іменинник. Він хоче солодошів, хоче меду... Ну, йди ж до мене...

Припала до нього й раптом відчула, як її заповноляє повнота. Незвична повнота, від якої спочатку стало аж боляче, а потім ніби в неї почали рости крила. Захотілося відштовхнутися від землі й злетіти. Обхопила його шию, занурилась вустами в солоні губи. Їй почулося, наче довкола лунає спів, чудовий пташиний спів. Губи одірвалися від його обличчя й раптом пролунав гучний зойк. Пташиний спів перетворився на стогін, і в нього вилілась її душа, втома по цьому хлопцеві, по його нестоцях, чоловічій силі, грубості... У тому зойку спорожнилась її жіноча туга.

Вони лежали горілиць на колючій траві, дивились у бездонне небо. Ванда зірвала травинку й провела стеблиною по Вітьковій щоці.

- Ну! – ляснув він долонею себе по лицю.

Ванда розпростала руки, наче крила, й раптом заспівала:

- «Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде...»

– Ніколи не чув цього романсу? – запитала трохи перекодя.

- Ні, – зізнався Вітько.

– А в цих словах – глибокий зміст. Нічого немає в світі вічного. Чує моє серце: скоро й ми розлучимось. Чорний крук гіркої долі вже кружляє над нами... – Іноді її тягло на патетику.

– А що, як ми поженимось? – знагла проказав Вітько. – Скажемо про все своїм, про те, що в нас кохання, й житимемо як чоловік і жінка...

– Дитино ти моя, Вітюню, – протяжно відповіла Ванда. – А на що ж ми житимемо?

... Додому Вітько з'явився пізно ввечері. Губи в нього розпухли, на шії червоніли плями від поцілунків. Мати подивилась на нього і все зрозуміла.

А Ванда немов передчувала, що та їхня зустріч остання. Через тиждень вона знову потрапила в облаву. Цього разу не було кому її врятувати, і за-везли дівчину-красуню аж у Німеччину.

19. Остання подорож

Квітло літо. Рясно вродила земля, визрівали фрукти, овочі, наливалась соками городина, а в місті, як і раніше, з харчами було скрутно. Мати знову зібралась у село й вирішила взяти з собою мене, так би мовити, на літнє оздоровлення. Зима видалась важкою, ми довго голодували, мерзли, тож навесні кволий дитячий організм зовсім виснажився.

Мати змінила маршрут. Тепер ходила міняти на південь від Києва. Там села заможніші, а головне — мішечники стали користуватися транспортом, у тому ж напрямку він ішов порожній.

Їздили на товарняках. Вибирали состав, що формувався неподалік од вокзалу, і непомітно залазили на відкриті площадки. Найзручніше було влаштуватися в будці для супровідників вантажу. Така будка стирчала на кожні дві-три площадки. В ній можна пригнутися, й тебе не бачитимуть. До того ж і дах над головою на випадок дощу чи жаркого сонця. Єдина незручність у тому, що будка вузесенька, розрахована лише на одну людину. Однак під нею звисала металева приступка, і ми з мамою збиралися вчинити так: я сидітиму в будці на мішку з речами на обмін, а мама прилаштується на приступці. Та спочатку треба було дістатися до тієї будки, а зробити це теж нелегко. Товарний состав охороняли поліцаї — вони стояли вздовж насипу й не підпускали до нього сторонніх. Сторонніми ж були переважно міські міняйли, або як нас іще називали «мішечники» чи «клуночники». Тому найзручніше ускочити в товарняк десь на околиці Києва на перехресті залізниці, зокрема на Солом'янці. Тут допоміжні колії вливалися в головну і, поки переводили стрілки, состав ненадовго затримувався. Часу вистачало якраз на те, щоб, перехитривши наглядачів-поліцаїв, нишком пробратися до вагонів і сховатися в будці.

Мати швиденько заштовхала свій мішок і посадила на нього мене. Сама ж збиралася встрибнути на ходу поїзда, щоб поліцаї не встигли її стягти. Тому скрадалася поміж вагонами, бо худорлявий поліцаї таки запримітив її і стежив.

Я сидів принішкло й не висовувався з будки: якщо мене «засічуть», буде погано. Сидіти на мішку незручно, муляко — цього разу мати везла на обмін господарські товари: крейду, купорос, цвяхи, залізні вироби, замки...

Нарешті смугаста рука семафора підвелася вгору, локомотив різко свиснув і рушив з місця. Вагони, штовхаючи один одного буферами, нехитро посунулись

уперед. Мати вихопилась з-за водокачки, де переховувалась від наглядача, й стрибнула на приступку будки, в якій сидів я. Поліцаї повернув голову в наш бік, помітив мамин маневр, та було вже пізно: состав набрав швидкість. Наздогнати вагон і висадити знахабнілу мішечницю розлючений стражник уже не встигав, тому схопив каменюку й жбурнув у маму. Кидок виявився влучним. Камінь поцілів мамі в коліно, закривавлена нога стала на очах пухнути. Мати сиділа на металевій приступці й плакала. Від болю й образи. Розуміла: з покаліченою ногою далеко не втечеш, тим паче, що найголовніші випробування чекали на нас попереду.

Всі вузлові станції були оточені щільним кордоном поліцаїв. Коли состав зупинявся, варта перевіряла вагони й витрушувала звідти мішечників. Їх зганяли до купи, відбирали майно й вели до жандармерії, а там уже сортирували кого куди: здоровіших — у Німеччину, слабших — на інші примусові роботи. Тому, не доїжджаючи до станції, клуночники звільняли площадки. На повороті, коли поїзд пригальмовував, кидали на землю свої речі, а слідом за ними стрибали й самі. Далі йшли пішки або, поминувши станцію, очікували наступний состав.

Ми з мамою опинились у скрутному становищі. Стрибати на ходу з розбитою ногою вона не могла: коліно набрякло й сильно боліло. Вся надія лишалася тільки на те, що перед Фастовом семафор буде закритий, і поїзд зупиниться. Однак сталося найгірше — ми прибули на станцію без зупинки.

Мати навіть не пробувала тікати. Нас виштовхали з наглядацької будки, відібрали мішок з «товаром», а самих вивели на оточений поліцаями майдан перед вокзалом.

Заплакана мати нахилилась до мене й прошепотіла:

— Зайди он у ті кущики, — показала на схил біля насипу, — перечекай, поки нас поженуть, і вертайся до Києва. Тримайся подалі від залізниці. Розпитаєш людей, вони підкажуть дорогу. Тільки не бійся і не плач.

Поцілувала мене й проштовхнула крізь кордон поліцаїв:

— Пропустить хлопчика справити нужду...

Я сидів у куцах і спостерігав за мамою. Мішечників назбиралося душ п'ятнадцять. Їх вишукали по-двоє й погнали дорогою до селища. Супроводжували міняйл п'ятеро хлопців у чорних мундирах з сірими нарукавниками. Вони повільно їхали на велосипедах: один попереду і двоє обабіч колони. Я дивився їм услід і гірко плакав.

Минув якийсь час. Поліцаї повернулися в приміщення станції, майдан спорожнів. Припікало сонце, хотілося їсти. Я підвівся й рушив стежиною уздовж залізниці. Стежина вивела мене на курний шлях. Дибав по ньому, оглядаючись докіль. Безлюдне поле, розпечена земля, припорошена пилюкою придорожня трава... Де я і куди прямую?

Ступав світ за очі й думав: оце і все, скінчилося моє життя. Незабаром підкосяться ноги, впаду й подохну, мов бездомний собака.

Важко сказати, скільки часу я так чалапав, годину чи більше. Коли зовсім знесилився, присів у затінку під кущем і незчувся, як заснув. Снилось мені, наче мій братуха Вітько узяв мене з собою порибалити. Плещуться хвилі, блищать за-сліплююче вода. Вітько розкручує вудку, довгу горіхову галузку з білою ниткою замість волосіні, а я подаю йому наживку: сірих мух з металевої коробки...

Ми вже ходили з ним рибалити. Напередодні Вітько загадав мені наловити мух. «Тільки щоб вони були живими», — попередив і дав бляшану коробочку, в якій зберігав тютюн, витрушений з підібраних на вулиці недопалків. А сам подався до Миколки Кайла позичити гачки, з тих, що виготовляв на продаж Петро Іванович.

Я ловив на вікні мух, обривав їм крильця та й ховав у коробку. Коли розкривав її, щоб кинути туди чергову жертву, безкрилі комахи вистрибували й швидко розповзалися по підвіконню, тож довелося й далі калічити їх, — аби вони не так жваво бігали, я відривав їм ще по дві лапки.

... Вітько чіпляє на кований гачок муху й закидає у воду. Тремтить чутливий поплавок — корок, проткнутий сірником, — спливаючи за течією. Брат смикає вудлице, щоб закинути знову, а наживки на гачку вже немає. «Гей, ти заснув там, чи що?» — кричить він до мене й торсає за плече.

... Я розплющив очі й побачив перед собою дівчисько. Нечесане кудлате волосся, на тілі довга брудна спідничка й розірвана вигоріла кофтина з чужого плеча.

— Ти живий? — запитує вона. В очах у неї переляк.

— Христіно, а йди-но сюди! — суворо кличе її чорнява літня жінка. Вона сидить під кущем і догризає скоринку хліба з молодим часником. — Не чіпай чужого, збирайся, час вирушати...

Вони підводяться і йдуть. Я дивлюся на них. Дівчина оглядається на мене й корчить міни.

Жара не спадає, а мені так хочеться їсти. Підхоплююсь і біжу слідом за ними.

— Де дорога на Київ, скажіть, будь ласка! — запитую жінку, наздоганяючи їх.

— А що ти там забув? — недовіжливо дивиться на мене вона, не зупиняючись.

— Я там живу!

Жінка непевно махає рукою.

— То й іди собі...

Плентаюсь за ними. Вони босоніж, а я у вичовганих дірявих сандалях.

Невдовзі попереду з'являються хати, мабуть, село. Жінка з дівчиною прискорюють ходу. Я трохи відстаю. Бачу, як вони збочують зі шляху, жінка ховає під тополею свій клунок і раптом починає накульгувати, штовхає під бік дівчинку, й та заходиться слізьми.

Біля першої хати вони зупиняються, хрестяться і благально промовляють:

— Подайте Христа ради нещасним погорільцям! Лишилися без даху над головою, тиняємось по світу, бо не маємо домівки... Допоможіть, чим можете!

Просить милостиню дівчинка, жінка тільки кволо схлипує, простягаючи руку.

З хати виходить молодиця, виносить кілька яєць і окраєць хліба. Подає дівчинці, та вдячно киває, хреститься.

— Благослови вас, Господи! — бажає молодиці жінка.

Я мовчки наближаюсь до них. Певно, в мене також вигляд жебрака, бо молодиця раптом зникає в дверях і повертається зі шматком хліба. Витирає фартухом огірок і пригощає мене.

— Ось тобі, дитино...

— Він не з нами! — грізно блимає на мене з-під хустини чорними очима жінка-жебрачка.

— Ну то й що, як не з вами? Він же теж голодний! Не помирати ж йому серед людей, — дивується молодиця.

Обійшовши село, ми повертаємось у поле. Жінка підбирає свою торбину, обережно складає в неї продукти, зібрані по хатах, і вирячується на мене.

— Ану геть звідсіля, щоб я тебе більше не бачила! Геть, бо задушу, як гниду, ніхто й не знатиме!

— Мені треба до Києва! — кліпаю на неї очима, ледве стримуючись, щоб не розплакатись. Соромно перед дівчиськом, яке стоїть поруч і з-під лоба позирає на мене.

— Іди геть, я тобі сказала! — підвищує голос жебрачка.

— А в який бік іти до Києва? — перепитую я.

— Іди куди хочеш, тільки щоб я не бачила тебе! — лютує вона й кидається до мене з кулаками.

Я накивав п'ятами, бо ще й справді уб'є. Біг аж поки задихався. Далі пішов повільніше. На душі було тоскно, хоч водночас і радів з того, що мав, чим підобідати. Завернув на леваду, поїв. Посидів, обдумуючи, що ж робити, й вирішив іти далі. На розвилці шляху розгалужувався. Як у тій казці: прямо підеш — смерть свою знайдеш... Повернув праворуч і не поспішаючи дошкандибав до іншого села.

«Спробую і собі попросити милостиню», — надумав я. Але на вулиці нікого не було. Стояла пообідня спека й люди поховалися по хатах. Стукати ж у двері не наважувався.

Нарешті біля хатини помітив за рідким тинном темну постать. Хатка була низенька, під стріхою, дивилася на світ маленьким підсліпуватим віконцем і, що мене особливо здивувало, замість димаря, над нею стирчав банячок без днища.

— Подайте Христа ради сиротині, — проказав я протяжливим голосом. — Допоможіть, чим можете...

Мені так стало жалко себе самого, що я відчув, як на очах виступили сльози.

Постать випросталась, і я побачив перед собою стареньку бабусю. Вона була в довгій широкій чорній спідниці, в кофтині з такої ж чорної матерії, а голову їй покривав очіпок, прострочений уздовж кількома зборками. Бабуся підійшла до хвіртки, подивилась на мене добрими очима й співчутливо запитала:

– Звідки ж це ти мандруєш, дитино моя?

– З Києва... – спроквола вичавив з себе.

– Це ж подумати – з самого Києва! Мабуть, і не їв давно, голодний, га? Заходь, я тебе нагодою.

Я ступив на подвір'я. Дві полохливі курки шугонули від мене в город. Судячи з усього, собаки тут не тримали, тому я почував себе сміливо.

У відгородженому кутку невеликих сіней праворуч кувікало поросля. Подолавши високий поріг, я опинився у маленькій кімнатці. Власне, це був не поріг, а глибока сходинка. З сіней ти опускався на застелену травною долівку. В кімнаті було два віконця: зліва – більшеньке, виходило на вулицю, а меншеньке, з протилежного боку, над лежанкою, навіть не віконце, а просто засклена щілина, виглядало на город. Під віконцем стояв невеликий стіл, далі просторе покуття з іконами; ікон було багато, штук шість, посередині під рушником – рама зі скорботним ликом Ісуса Христа. Під ним ледве блимав вогник лампадки. Праворуч, одразу ж за дверима, височіла аж до стелі піч, займаючи майже половину кімнати. Біля неї в закутку – рогаці й кочерга. На покутті стояла ще одна мебля – грубий ослінчик, а на ньому сидів здоровенний чорний котяра. Він навіть не зреагував на мою появу – тільки на мить розплющив зелені очі й знову задрімав.

Навпроти печі на стіні висіла засклена рамка з пожухлими фотографіями. З них дивилися троє молодих червоноармійців, чимось схожі між собою, тільки на них були різні головні убори: на одному будьонівка з великою п'ятикутною зіркою, другий – у військовому кашкеті з дашком, а третій, чубатий, взагалі з непокритою головою. Суворі, зосереджені обличчя.

Бабуся застелила стіл старенькою клейонкою, поставила миски з їжею. Я мовчки спорожнив їх. Вона з цікавістю споглядала за мною, поки я орудував дерев'яною ложкою, потім запитала:

– А ти хоч хрещений?

– Аякже! – відказав я і розповів, як мене торік хрестили в Михайлівській церкві у Києві.

– Це добре, що тебе похрестили, – зауважила бабуся. – Тільки ж, наситивши черево своє, треба подякувати Богові за хліб насущний.

Я винувато підвівся з-за столу й незграбно перехрестився, косячи очі на стару.

– Роби так завжди, – повчала вона, – і Господь не полишить тебе в біді.

Потім хазяйка довго розпитувала мене, хто я і звідки, як тут опинився. Я про все чесно повідав їй.

– Господи, скільки ж мук випало нашим дітям за наші гріхи великі! – проказала вона й тричі поклала на себе хрест.

Спека спала, сонце хилилося на захід, і я хотів уже збиратися в дорогу, та старенька зупинила мене.

– Тобі поспішати нема куди, заночуєш у мене, а далі, як Бог дасть...

І я залишився. Стомлений враженнями й довгою ходьбою, приліг відпочити й швидко заснув.

Прокинувся від якогось гомону. Розплющив очі й довго не міг збагнути, де я. Жеврів кволій вогник лампадки. На долівці стирчали навколішках темні постаті, запнуті чорними хустинами, і напівголосно щось шепотіли. Нарешті я зрозумів: вони моляться. Обличчям до них стояла моя хазяйка, тримаючи в руці грубу книгу, і щось протяжливо промовляла, інші жінки час від часу підтягували їй: «Господи, помилуй!»

Здивований незвичним видовищем, я скрутився калачиком і лежав, затамувавши подих. Потім жінки підвелися й хором заспівали «Вірую во єдиного Бога Отця...».

Мелодія була така врочиста, хвилююча, що мене пройняв дроз. Голови зливалися в злагоджений хор і здавалося, наче спів лине з-під землі, з глибокого провалля, що починається одразу ж за припічком, на якому я лежу. Потім спів обірвався, перейшов у речитатив:

– Святий Боже, святий хресний, святий безсмертний, поми-и-луй нас!

... Вранці надворі закричав півень, закувікав у сінях підсвинок, замекала коза... Старенька прокинулася, мабуть, ще вдосвіта, бо вже, щось бурмочучи, годувала поросля, сварила з козою, виганяючи її в череду, що сунула вулицею. Потім винесла куркам дерев'яні ночви з їжею і тільки тоді почала поратись біля печі, орудувала рогаками, пересуваючи горщики. Я зрозумів, що вона готує сніданок, і почав збиратися. Але хазяйка й цього разу не відпустила мене.

– Тобі нема куди поспішати, – повторила те саме, що й учора. – Поживи в мене, помолися за свою неньку. Якщо проситимеш Бога від щирого серця, твоя молитва дійде до нього, і Микола Чудотворець зробить так, що мати твоя повернеться...

Щось мені імпонувало в цій старенькій, і я вирішив залишитися. Тим паче, що вона скаржилася на свою неміч – нема кому навіть дров наколотити.

Все в цій хаті виглядало незвичним для мене. Незвична сама хазяйка баба Настя. Незвичний і котяра...

Кіт був її улюбленцем і співбесідником. Вона розмовляла з ним, як з людиною. Скаржилася на життєві незгоди, радилась у справах. А він почувався господарем, зверхньо позирав на неї, раз у раз позіхаючи. Відправляючи мене по воду, баба Настя запитала кота:

– Як ти гадаєш, чи витягне він сам відро? Ні, треба піти з ним і допомогти, він у місті, мабуть, ніколи не бачив і криниці. Ще звалиться в неї разом з цеберком.

Увечері я зробив для себе ще одне відкриття: кіт пив горілку! Баба Настя налила йому в посудину молока, він підійшов, понюхав і скривився. Стара довго вичитувала йому, мовляв, зовсім загордився, не можна бути таким вередливим. Відтак принесла із сіней літрову пляшку, плеснула з неї каламутної рідини в чашку з відбитою ручкою, перехрестилась і випила, бурмочучи: «Господи, прости мене, грішницю». А решту поставила на долівку. Кіт одразу ж пробудився від сплячки, підскочив до широкої чашки і вмить висмоктав самогон. Тоді почухав лапою мордочку, ліниво потягся й гордовито вийшов з хати.

Багато цікавого почув я від баби Насті. Чоловіка її, ще як утворювали колгоспи, заслали кудись у Сибір. Відтоді жила вона одноосібницею, мала маленький присадибний городик і виховувала трьох синів. Сини її, ясні соколи, швидко повиростали, набралися сил і розлетілися хто куди. Не хотіли залишатися з тавром «син куркуля» й подалися подалі з України. Жоден з них так і не повернувся до рідного гнізда. Мати лише встигала одержувати похоронки: старший поліг на Холкін-Голі, середульшого вбило під час фінської кампанії. А найменший пропав безвісти на початку цієї війни.

— І зосталася я одна-однісінька на старості літ, — закінчила свою розповідь бабуся. — Єдина моя надія на Господа Бога. Як він скаже, так і буде. Прибрав моїх синочків, ясних соколів, за мої гріхи перед ним. Тепер жду не дождуся, коли прибере й мене...

Єдиною розрадою в житті баби Насті лишилася віра в Бога. Вона була фанатичка: суворо додержувалась релігійних канонів, коли що їсти, коли якому святому мученикові молитися. Вечорами годинами стояла перед іконами, поминаючи всю свою рідню до третього коліна, мертвих і живих. Двох синів поминала за упокій душі, а третього і за упокій, і за здоров'я. Молилася щодня — била поклони Богові зранку, в обід і перед сном. На вечірню молитву часто приходили її подруги, такі ж знедолені жінки, молоді й старі. Поступово вона прилучила до моління й мене. Я завчив молитви, читав разом з бабусяю Євангеліє, акафісти.

Якщо видавався похмурий день, ми, впоравшись по господарству, сідали з нею в хаті на припічку і вдвох співали релігійні пісні.

*Проспали ми, прогуляли ми
Все царствіє небесне...
Прилітали до нас два голуби,
Два голуби, два сизії.
То ж не голуби, не сизії,
То два янголи — хранителі...*

Вона знала безліч таких пісень і навчала їх мене.

— У тебе гарний голос, — казала баба Настя. — Став би дяконом, ото б радість парафіянам!

І вона взялася готувати мене в священнослужителі. Була в неї потерта сіра сукняна ковдра з синіми смугами по краях. «Німецька», — багатозначно казала баба. Накидала її на мене, наче ліврею, тицяла в руку саморобне кадило з німецької бляшанки з-під консервів і вимагала:

— А покажи-но мені, як треба правити службу!

І я показував: читав псалми, виголошував молитви. Баба повторювала за мною й молилася. Це була якась серйозна напівгра.

— Алілуя, алілуя! — писклявим голосом співав я.

— Господи, помилуй! — підтягувала баба Настя.

Вечорами вона переповідала мені життя святих великомучеників. Іноді це були такі сумні розповіді, що я слухав і плакав.

— Це добре, що ти плачеш, — заспокоювала мене старенька, — значить, у тебе м'яка душа. Кожна людина мусить бути доброю, не таїти в собі зла на інших. Будь милосердним, як Господь, і життя твоє стане світлим.

Особливо подобались мені розповіді про великомучениць Варвару і Катерину. Дівчина з заможної родини порвала з батьками й присвятила своє життя служінню Богові, зазнавши за це жорстоких тортур... Яка сила духу! — захоплювався я. І перш, ніж лягати спати, стоячи навколішки перед іконами, шовечора повторював:

— Свята великомученице Варваро, моли Бога за мою мамоньку, свята великомученице Катерино, моли Бога за нас...

Найулюбленішою книгою для читання був для нас «Києво-Печерський Патерик». Цей фоліант у масивному окладі баба Настя зберігала в оббитій мідною бляхою скрині, що стояла під ліжком, на якому я спав. Виймала «Патерик» бабуся в день котрогось із святих, знаходила розповідь про його життя і вголос читала, а я роздивлявся малюнки. Сторінки книги пожовкли від часу, на них лишилися масні плями від свічок і клопів і просякнуті вони були специфічним запахом старих паперів.

Одного разу баба Настя зачиталася так, що забула про господарські справи. Звечоріло. Поверталася в село череда. За вікном мукали корови, тоненькими голосками мекали кози. Ось-ось мала прийти бабина коза Галка. Покинувши все, ми стрімголов вискочили з хати зустрічати її.

Та коза, як і все в бабиній хаті, була незвичайна: хитрюща, мов лисиця, чорна, з білою плямою на лобі й довгими крученими рогами. Галка мала дуже вередливий характер. Добре знала своє подвір'я, та, проходячи мимо, дивилась, чи є хтось удома. Варто їй було побачити бабу Настю, як вона задирає голову й бігла, мов скажена, куди очі світять. Тоді вже її насилу відшукаєш. Бабуся виходила за село на леваду й до ночі кликала: «Галко, Галочко, Галюню! Ну, йди вже додому! Іди, моя люба, йди, моя красуня! Я ж тебе давно чекаю!»

Галка вихоплювалась з темряви й бігла до хати.

Якщо ж на подвір'ї не було нікого, Галка відкривала рогом хвіртку й забігала додому. Але й тут крилася небезпека: вона стрибала в город і влаштовувала там розгардіяш — гризла все підряд, товкла, ламала, руйнувала. Тому бабуся ховалася за тином і вижидала, поки Галка ступить за хвіртку, щоб одразу накинути їй на шию шлею і прив'язати до кілка.

Так вона збиралася зробити й того разу: сіла під тин і принишкла. Кози довго не було, мабуть, пленталась аж у хвості череди, і старенька непомітно закуняла. Я порався на городі. Галка проскочила крізь хвіртку, двері в хату залишилися відкритими, й вона попрямувала в кімнату, побачила там розкрити книгу й заходила її жувати.

Отямила баба Настя від гуркоту: наситившись сторінками з розповідями про життя святих, Галка взялася нищпорити по казанах і глечиках. Бабуся кинулась у хату, та було вже пізно — від «Патерика» лишилися тільки тверда оправа і обгризений корінець.

Мабуть, наша улюблена книга виявилась непоганою і на смак. Коза вирячила на хазяйку великі сірі очі й нерозуміюче мекала. А бабуся гірко плакала ...

По сусідству з бабою Настею жила її давня подруга Ївга. Мене дивувало: як можуть дружити такі різні люди, і зовні, й по натурі. Баба Настя, незважаючи на свої роки, була струнка, ходила з гордо піднесеною головою, зберегла зуби й почуття власної гідності. А Ївга — пряма протилежність: одноока, зморщена, беззуба, ще й до всього крива, одна нога в неї була перебіта, й без ковінки вона не могла зробити ні кроку. Їхні життєві шляхи то сходились, то розбігались. Народилися в одному селі, разом дівували, вийшли заміж, майже водночас Бог послав їм первістків: бабі Насті — сина, а Ївзі — дочку. А потім настали революція, громадянська війна, колективізація, і їхні долі розійшлися. Ївжин чоловік розкуркулював Настину родину, організовував у селі комуну, а потім колгосп, був його першим головою. Ївга в усьому підтримувала чоловіка: виступала на зборах, руйнувала церкву, спалювала ікони, стала ударницею праці й навіть їздила на Виставку в Москву як передова ланкова. Грамота про це й досі висіла в її хаті у засидженій мухами рамці.

Та ось прийшов тридцять сьомий рік. Ївжиного чоловіка забрали — мабуть, за те, що був аж надто активним партійцем, дочка вже давно перебралася в місто, і Ївга зосталася сама. А коли ще й потрапила під трактор і її покалічило, — зовсім змінилася. Вдарилася в релігію, день і ніч вимолювала у Бога прощення за свої тяжкі гріхи. Так вона знову зблизилася з Настею. Тепер це були дві старі понівечені життям бабуся, яким уже нічого ділити між собою.

Різнилися вони й характерами. Баба Настя — розважлива, не дуже балакуча, поміркована у словах і вчинках. А Ївга — наче вогонь. Криклива, сварлива, метушлива, сповнена невичерпної енергії. Стрибає по селу з

кутка в куток, знає, де що скоїлося, хто що сказав, у кого що болить. Не дарма її по-вуличному дражнили бабою Ягою.

Ще перед війною до Ївги приїхала на літо погостювати онучка. Дочка вийшла заміж за військового і жила з ним аж у Раві-Руській. Баба навіть не знала, де та Рава-Руська, казали, близько від Польщі. З тих пір, як почалася війна, від дочки не було жодної звістки. Жива вона чи загинула разом з чоловіком, — відомо тільки Всевишньому. А онучка Діна тим часом так і лишилася у бабусі. І стара молилася за здоров'я своєї єдиної дочки.

Я давно придивлявся до цієї смаглявої дівчинки з довгою косою. Ми були з нею приблизно одного віку. Діна весь час господарювала, допомагала напівсліпій бабусі — копалася на городі, годувала птицю, вечорами доїла корову. Ївга не могла нахвалитися своєю онучкою, стрибала з ковінкою по селу й усім розповідала, яка в неї гарна помічниця.

Поступово ми подружилися з Діною, разом бігали на річку, на луг. Одного разу вона повела мене до чередників. Хлопці були старші від нас — і підкреслювали це, задавалися, курили. Тютюну, звичайно, не мали, скручували цигарки з сухої трави, кашляли, аж плакали від смердючого диму, та все одно затягувались.

На мене вони поглянули вороже, докурили свої самокрутки й запропонували зіграти в залізку. Гра була нескладною: цілишся в лунку з гудзиками, кидаєш залізку, і чия впаде найближче до лунки, той і перемагає. В мене навіку не було, тому я програв. Довелося відривати всі три гудзики, що їх мав на одежі, — один, алюмінієвий у крапочки, з німецького мундира, на ньому трималися штани, і два вітчизняні, з сорочки. Повертався до хати, соромливо тримаючи руками штани. Баба Настя, побачивши мене, жажнулася: як же тепер бути? Немає ж ні ниток, ні голки. Та я вийшов із становища. Вирізав із скіпки колодочки і прикрутив їх до штанів тонким дротиком — котушка його зберігалася у мене в кишені ще з Києва.

На тому моє спілкування з чередниками скінчилося. Відтоді ми з Діною занадилися ходити на луг. Вона збирала квіти, а я розповідав їй свої вигадані історії. Знову повернувся до казки про красуню Ейну і її батька, тільки тепер пропускав місця про їхню улюблену страву — бутерброди з варенням, зате доповнив оповідь епізодом про кохання. І виходило, що Ейна захворіла на невиліковну недугу від палкого кохання до юнака, який плавав і загинув у морі. Діна слухала мене й сумно зітхала.

Якось баба Настя попросила мене залізти на горище — дістати звідти сушені яблука, щоб приготували узвар. Там я немов відкрив для себе новий світ. На горищі було так цікаво, що я мало не перебрався туди жити. Кожну вільну годину забирався на горище й почував себе немов десь у африканських джунглях. Запахне сіно, пучки лікарських трав, мішечки з сушеними фруктами, насінням... Густе павутиння з комахами... Тепле,

трохи задушливе повітря, але зовсім не жарко, хоч надворі пече полуденне сонце. Лежу собі на сні і спостерігаю крізь шпаринку під стріхою, що відбувається на вулиці. Пробіг чужий собака, копошаться у пилюці кури, гордовито піднісши голову, між ними походжає червонястий півень. Він такий же горластий і непосидючий, як і його хазяйка баба Ївга... Скрипить незмашченими колесами віз. Дідусь з дерев'яною ногою смочче цигарку й, ліниво смикаючи віжки, підганяє меринів. А онде крокує сільський староста, уважно поглядаючи хазяйським оком по сторонах. Нашу хату він обминає: бабу Настю не любить, але поважає, навіть трохи побоюється – на вечірні молитви до неї часто приходять і його мати, старенька бабуся, в якої чомусь завжди сльозяться очі...

Лежу, спостерігаю, думаю про своє життя. Де тепер моя мама? Вирвалася з полону чи ні? Як живе без мене старший братуха Вітько? Розжився він сьогодні на їжу чи ні? От якби і його сюди, до мене! На городі тут і огірки, і морква, і цибуля... Скоро зачервоніють помідори... Живу – наче в раю. І роботи небагато: наколов дров, приніс води, прогулявся по городу з сапою, прополов бур'ян – і відпочивай аж до вечора. Правда, сьогодні ще й полагодив хвіртку, доточив лозиною тин, щоб дурні курки не вистрибували на вулицю. Днями селом проїздили на мотоциклі німці, побачили сусідську курку й схопили її, найкращу Ївжину несучку.

Бачу зі свого спостережного пункту, як прочинилися двері Ївжиної хати й на подвір'я вийшла Діна. Подивилась на наш город, певно, мене шукає, і випурхнула на вулицю. Зараз перейде на той бік і побіжить на луг – я сказав їй, що чекатиму там на неї.

Підхоплююсь і стрибаю на драбину, аби швидше наздогнати сусідську дівчину. Драбина неміцна, хитається, від жердини одривається перетинка, і моя нога сковзає вниз. Мало не впав.

Спустившись, дивлюсь на пошкоджену перетинку – вона ще нічого, може послужити, а цвях, на якому трималася, проіржавів і зламався. Треба прибити цю перетинку, хоч би прив'язати до жердини мотузкою. Але під рукою немає ні мотузки, ні гвіздка. Та й часу бракує. «А, – вирішую я, – зроблю це, коли повернуся». Притулив перетинку до жердини й побіг наздоганяти Діну.

Прогулюємось понад річкою, я розповідаю дівчині про Дніпро, який він широкий і непокірний біля Києва, – де там перепливти через нього!

– Там, де ми жили з мамою і татом, теж була колись повноводна річка, – ніби виправдовується Діна. – Люди кажуть, одного разу вона розлилася широко, а через неї переплавлявся на човні Наполеон. Він так квапився до Москви, що з нього злетів капелюх і потонув.

Я, звичайно, не вірю її байкам.

Ми йшли лугом, коли якась жінка закричала з горба:

– Біжіть мершій додому, там баба Настя помирає...

Я летів до хати, не відчуваючи під собою ніг.

Бабу Настю вже поклали на лежанку. Як усе це сталося, не знаю. Баба Ївга розповідала, що кликала, кликала її, а вона не озивається. Відкрила двері в сні і бачить – лежить Настя на землі, кров'ю облита. Мабуть, лізла на горище, оступилася і впала на огорожу, за якою тримала підсвинка. Наразилась потилицею на кілок... Ївга зчинила гвалт, збіглися люди і от...

Баба Настя пролежала два дні і, не приходячи до тями, померла. Звістка про смерть старої докотилася до навколишніх сіл. Цілий день до труни йшли віруючі. Зібралось стільки народу, що староста злякався, доповів у райцентр і звідти прислали поліцаїв, аби стежили за порядком. Однак усе відбувалось спокійно. Цілу ніч у хаті блимала лампадка перед іконами, на стіні висіла гасниця. Баби читали молитви над тілом покійниці, змінюючи одна одну. Біля двору юрбилися незнайомі люди, сліпці з дітьми-поводирями, жебраки, юродиві. Всі казали, якою доброю була баба Настя, одна бабуся в чорному розповідала, ніби їй вночі було видіння, і матір Божа проголосила бабу Настю святою.

Батюшки в селі не було, тому панахиду правили жінки. Як і належить, голову небіжчиці прикрасили вінчиком, у руки їй встромили хрест. Голосили, плакали, ридали...

Я стояв з набряклими від сліз очима, і мене трусила пропасниця. Був певен, що смерть баби Насті лежить на моєму сумлінні. Це я винен у всьому. Я зламав перетину на драбині й не прикріпив її до жердини – поспішав на зустріч з Діною. Може, й справді бабуся наступила на ту перетину і впала, а може, їй запаморочилось у голові, й вона втратила свідомість? Не відомо, як воно було насправді...

Наступного ранку після похорону я взяв свою торбину й вирушив у дорогу. Баба Ївга напередодні відрізала мені окраєць хліба й шматок сала. Часнику, огірків і зеленої цибулі нарвав собі на городі сам.

Вийшов на шлях, оглянувся. Ївга стояла на порозі й витирала подолом спідниці сльози. Діна ще спала, з нею я навіть не попрощався.

За селом серед поля зупинився, звів до неба очі, простяг руки, як той скитник на малюнку в «Патерику», і голосно заривав. Хотів молитися, просити Бога помилувати мене, підпустити тяжкий гріх, та не міг вимовити ні слова – гіркий клубок застряг у горлі, і я немов занімів.

20. Хлоп'ячі розмови

Першою з фольксдойчів у будинок поселилася «пані Аллочка». Вона вибрала собі квартиру на третьому поверсі, якраз над нами. Ми з братом з цікавістю вибігли подивитись на новосельця, стояли на сходах і споглядали, як солдати розвантажували меблі й заносили їх у парадне. Потім машина від'їхала і у двір підрулив лискучий «опель-капітан». З нього вискочив офіцер зі сріблястими погонами, хвацьки розчинив задні дверцята, і з кабіни виступила струнка білява жінка, років тридцяти, з підфарбованими шнурочками вищипаних брів і жирно на помадженими губами.

Побачивши нас із Вітьком на східцях ганку, вона запитала російською мовою:

— Хлопчики, ви тут живете? — І, не чекаючи відповіді, наказала: — То беріть мої валізи й піднімайтесь нагору.

Ввечері вона постукала до нас.

— Мене звать Аллочка, — відрекомендувалась і додала: — Поки що будемо сусідами. Ви ж виселяєтесь?

Ми з братом мовчки кивнули.

— Оце вам за допомогу, — проказала, подаючи пакетик сахарину.

Цукру в місті не було, тому на сахарин відчувався великий попит — на базарі за такий пакетик можна було отримати десять склянок борошна.

Наступного дня Вітько так і зробив, тільки виміняв сахарин на сало, а сало збув за десять пачок малярських сигарет. Удень я вже стояв на звичному місці Євбазу — на розі Степанівської — й поштучно продавав сигарки, вигукуючи:

— Сигарети «леванте», «гунія», малярські!

Ще коли була з нами мама, Вітько привів додому свого «колегу по гешефту» малярського солдата Андріяша. Вони познайомилися взимку на Євбазі. Туди часто заглядали сателіти німецького війська — маляри, румуни, італійці. За своїм службовим становищем вони стояли на ранг нижче німців, це позначалося і на їхній поведінці, й на тому, як до них ставилися ми. Коли на базарі з'являвся маляр, його оточували завсідники, й починалася торгівля:

— Пан, мі ван? Сапун ван?

На суржику з польсько-угорських слів це означало: «Пане, що там у вас? А чи є мило?»

Найпростіше було контактувати з малярами, можливо, тому, що здебільшого це були сільські хлопці, яких примусово мобілізували на війну.

Вітько підтримував з Андріяшем ділові стосунки — вимінював у нього сигарки й мило за всіляке «залізя». А «залізям» вважалися мідні вироби — переважно ручки од вікон і дверей, а також внутрішні замки. Хлопці обходили незаселені київські будинки й запасалися цим «товаром». Маляри й румуни, мабуть, відправляли вироби з міді додому.

Андріяш, на вигляд чоловік років тридцяти, чорнявий, в уніформі болотного кольору, несміливо ввійшов у нашу квартиру в Михайлівському провулку й, похлопиво озираючись у просторому коридорі, кілька разів перепитав:

— Дир-дир? Партизан? Нікс?

Вітько впевнено відповів:

— Нікс, нікс партизани. Тільки оцей кіндер, малий кіндер. — І показав на мене.

Андріяш зупинився біля чорного рояля у великій кімнаті, відкрив кришку, провів пальцями по клавішах. Запитально поглянув на Вітька:

— Ду біст...? — Поворушив пальцями, мовляв, чи ти граєш на цьому інструменті.

Вітько ламаною німецькою пояснив, що це не наша квартира, ми живемо тут тимчасово, невдовзі нас виселять звідси — будинок призначений для фольксдойчів.

— Я, я, фольксдойч! — зрозумів маляр і підвів очі на високу стелю. — Зер гут, форштейн.

Відтоді Андріяш став часто заходити до нас, вирішуючи з Вітьком комерційні справи. Його казарма містилася навпроти — у жовтій будівлі на Володимирській.

У новому «гешефті» братухи знайшлося місце й для мене. Я прилаштувався продавати на Євбазі малярські сигарети і невдовзі став «своїм» серед тамтешньої шпани. В літні дні, якщо не вдавалося розжитися на сигарети, я виходив на базар з оцинкованим відром, виготовленим Петром Івановичем, і стоячи з алюмінієвою квартою біля входу, кричав:

— Кому води холодної, кому води?!

За кварту води в спекотні дні, бувало, кидали українську марку.

Торгувало водою нас четверо — з кожного боку базару. А керував нами Юрко Петруша, шістнадцятирічний парубок, білявий, кругловидий і дуже балакучий. До всього він ще й складав віршики з будь-якого приводу й на будь-яку тему. Коли мій братуха знов утік від облати на базарі, Петруша, зустрівшись із ним, видав такий експромт:

Не з'являйся в жоднім разі

В час облати на Євбазі!

Петруша жив десь на Бессарабці, в районі Собачки. А поблизу Євбазу мешкала його тітка, матрина сестра, старенька жіночка, колишня вчителька, і він щодня провідував її, приносив їжу, бо вона була хвора й майже не підводилась з ліжка. Юрко знав усіх сусідів по будинку на Степанівській вулиці, чомно вітався з двірником і носив у кишені круглий ключ-вертку від дворового крану. «Заправити» наші відра літньої пори міг тільки Петруша, й за це ми віддавали йому частину виручки...

Як на наш погляд, Юрко Петруша був спекулянт середньої руки. Він сам не торгував ні водою, ні цигарками, не «закладав» поліцаям чи наглядачам тих, хто продавав заборонений товар — «справжній» хліб, шнапс чи німецькі марки. Він був посередником. Вам треба постачальника камінців для запальничок — зверніться до Юрка, необхідно роздобути гасу — теж до Петруші, бажаєте недорого позбутися краденого — він зведе вас з надійними людьми. Але сам Юрко нібито залишався осторонь усіх цих справ. До нього можна було звернутися тільки за порадою. Хоч він теж прагнув стати справжнім комерсантом. Якось, відкручуючи нам з Йоселе водопровідний кран у дворі, Петруша прохопився:

— Ех, шпана, мені б відкрити тут на розі власний кіоск! Тоді б я розгорнув справу!..

Порожніх будок у місті було хоч одбавляй. Але ж за торгівлю в них треба сплачувати податок.

Набігавшись за день по вулицях, ми сиділи у великій кімнаті й пили кип'яток, приправлений ерзац-кавою з каштанів, яку нам приніс Андріяш. Він влаштувався у глибокому засмальцьованому кріслі й насвистував мадярську мелодію. Андріяш мав гарний музикальний слух і виводив такі милозвучні наспіви, що його можна було слухати годинами. У вільний від служби час він тепер частенько заглядав до нас, приносив щось із їжі — галету чи огризки ковбаси, пригощав, а сам, пірнувши у м'яке крісло, закидав ногу на ногу й дивився, як ми з Вітьком уминаємо його продукти. Іноді занурював пальці в мою чуприну, пригортав мене до себе й промовляв:

— Малий кіндер...

У Андріяша на батьківщині залишилася дружина й маленький син, він сумував за ними і, певно, тому так прив'язався до нас. Просто приходив, сідав у крісло й починав насвистувати рідні мелодії. Коли-не-коли перемовлявся фразою з Вітьком — той знав окремі німецькі слова, й вони розуміли одне одного. Мені ж казав одне й те саме:

— Малий кіндер.

У двері постукали, й на порозі з'явилася наша нова сусідка пані Аллочка. В будинку ще не полагодили водопровід, тому час від часу вона зверталася до нас по допомогу. От і сьогодні ми з Вітьком наносили їй з двору цілу ванну води, й пані Аллочка прийшла віддячити.

— Ви гарні хлопчики, сумлінні мої помічники, — почала вона, не звертаючи увагу на нашого гостя. — Ось вам на згадку...

І поклала на стіл два пакети.

То були картини.

— Це вам, Вікторе, — розгорнула більший пакунок: зашкленений великий кольоровий портрет Гітлера. Фюрер стояв у сіро-зеленому френчі з нацистською червоною пов'язкою на рукаві, в брюках-галіфе й дзеркально начищених чоботях. — А це тобі, — подала мені мальований пейзаж у темній дерев'яній рамці.

З пані Аллою ми намагалися підтримувати дружні стосунки — до неї заходив німецький офіцер, і ми сподівалися через нього щось дізнатися про долю нашої мами — куди її відправили, до Німеччини чи на примусові роботи? З тих пір, як ми розлучилися у Фастові, від неї не було жодної звістки...

Сусідка пішла, залишивши нам свої подарунки. Андріяш поволі підвівся, узяв полотно з пейзажем і довго розглядав його.

— Гут! — проказав нарешті й провів долонею по моїй голівці.

На Вітьків подарунок навіть не глянув...

Назавтра я показав свою картину Юркові Петруші й попросив його допомогти вигідно продати її.

— Дуже сумний пейзаж, — висловив свою думку Юрко. — Та нічого, спробуємо.

До цього я сам намагався продати її, виклав на прилавку базару, простояв більше години, однак ніхто навіть не зупинився. Лише якийсь дядько напідпитку подивився й спитав:

— І скільки ти хочеш за цей осокір?

На полотні був намальований осінній пейзаж: похмурий вечір, сталевим холодом блищить річка, а попід берегом самотньо стоїть човен, прив'язаний до осокору...

— Скільки дасте, — дипломатично відповів я.

Дядько розреготався.

— Та ж нема за що платити — навіть дров з нього на зиму не вистачить. Десь украв, еге? — загадково підморгнув мені й пішов далі.

Ввечері Петруша віддав Вітькові якісь гроші за ту картину. А ще через тиждень нас із братухою перестріла у дворі пані Аллочка й обурено зауважила:

— Не знала я, що ви так нечемно ставитеся до подарунків, — грізно блимнула на мене очима. — Сподіваюсь, ти свого портрета не продав? — звернулася до Вітька.

Виявляється, той осінній пейзаж з човном хтось уже виставив у комісійному магазині. Про це доповів нам увечері всезнаючий Миколка Кайло.

Вони з батьком прийшли допомагати нам пакувати речі — наказано завтра звільнити квартиру — будинок готують для заселення фольксдойчів.

Нове житло для нас підшукав Юрко Петруша — дві невеличкі кімнатки в районі Євбазу. Всі наші пожитки вмістилися на тачці Петра Івановича. Розбирати «буржуйку» не стали, в новій квартирі між кімнатами стояла висока піч, яка обігріє все помешкання, було б тільки чим топити.

Ми присіли востаннє на підлозі просторої кімнати й дивились на Вітьків подарунок — портрет фіурера, не знаючи, що з ним робити: залишити тут чи забрати з собою і викинути десь по дорозі. Вирішили все-таки забрати, аби не накликати на себе біду з боку пані Алочки, — ще подумає, ніби ми знехтували й цим подарунком.

— Ех, хлопці, — зітхнув Миколка Кайло. — Коли б можна було поїхати в Німеччину, ну, скажімо, записатися в остарбайтери, а там пробратися в Берлін і викрасти Гітлера... Привезли б ми його до Сталіна — і кінець війні... Повернулися б з фронту ваші дядьки, приїхала б Ванда, знайшлася б і ваша мама, і знову зажили б усі, як колись...

— Цікаво, а що б зробив з ним Сталін? — раптом озвався Вітько, киваючи на портрет.

— Мабуть, влаштував би над ним загальний суд і суворо покарав, — висловився Кайло. — Звели б на Красній площі в Москві шибеницю й привселюдно повісили, як оце вішають у нас на Бессарабці...

Про політику у нас ніколи не вели розмов. Життя ішло своїм звичаєм, і ніхто ніколи не висловлювався ні про вождів, ні про партію... Після батькового арешту мати категорично заборонила заводити балачки на цю тему. А за окупації взагалі стало не до того. Німців ми не любили, тут нічого не скажеш. Ішла війна, гинули наші рідні, знайомі, та й народилися ми за іншої доби. Нова влада здавалась нам набагато гіршою. Німці — вороги, з цього приводу не могло бути іншої думки...

Петро Іванович мовчки чадив самокруткою, схиливши голову, й не брав участі в розмові. Сьогодні він був «під мухою». Після того, як його улюбленицю Ванду забрали до Німеччини, світ для нього затьмарився, й він почав тягтися до чарки. Самогоном торгували на всіх ринках. І на Євбазі, й на Бессарабці за довгими прилавками зрання вистроювалися баби з трилітровими суліями, наповненими каламутною рідиною, продаючи її на розлив. Петро Іванович приходив на ринок, маючи при собі порожню півлітрову пляшку, з увігнутим всередину конічним денцем, і нахилився до кожної баби посмакувати її продукцію. Так було заведено — самогон бризкали на денце пляшки, покупець пробував і вирішував — брати чи не брати. Петро Іванович обходив ряд і повертався додому вже напідпитку. Наступного дня вирушав на інший базар...

Досмоктавши самокрутку, він сплюнув на підлогу, підвівся й мовив:

— Дурні ви, хлопці. Такі дурні, що далі нікуди. — Помовчав, ніби роздумуючи, казати далі чи ні. Відтак узяв до рук портрет Гітлера, поглянув на

нього, знову плюнув, тепер уже на скло портрета, й жбурнув його долу, на паркет. — Що Сталін, що Гітлер — одна компанія, — заявив він. — Один винищує людей, і другий... Один сіє смерть, і другий... Подошли б вони обидва — і люди б полегшено зітхнули... Годі базікати. Збирайтеся. Поїхали!

Петро Іванович був загадковою людиною. Миколка Кайло розповідав нам, що батько виріс сиротою, з десяти років заробляв собі на хліб. Працював на шахті під землею, слюсарював, вивчився на машиніста паровоза. Під час революції подався за більшовиками, став кавалеристом, дійшов з Будьонним аж до Варшави. В Польщі був тяжко поранений. Дівчина з Полісся виходила його, з нею він і побрався. Згодом переїхав до Києва, працював на заводі. Коли його як комуніста мобілізували на село розкуркулювати селян, він, повернувшись, поклав партквитка й заявив, що не хоче далі залишатися в партії. На диво, його не заарештували. Казали, ніби він вчинив так за вказівкою кадебе, інші пояснювали це тим, що в нього жінка — полька, — але дожив Петро Іванович, слюсарюючи, до початку війни, й досі залишався зовні до всього байдужим...

Ми спустились у двір, де нас уже втомився чекати біля тачки Йоселе, який тепер, наче тінь, скрізь супроводжував Петра Івановича.

21. Образа

У Вітька розлізлися чоботи. Розлізлися в прямому розумінні цього слова. Повернувся з вулиці, а поперед пальців правої ноги стирчить онуча. Відвалилася підощва, довелось її прив'язати дротиком.

Власне, назвати «чоботами» його взуванку можна було умовно. Це був конгломерат з черевиків і краг. Основу становили старі солдатські черевики, до яких були доточені зношені краги, що їх ми випадково знайшли в комірчині ще на старій квартирі. Довго не знали, до чого їх прилаштувати, зібралися вже було спалити, та побоялися, що шкіра смердітиме, й залишили. Так вони й провалялися до зими, а коли вдарили морози, Вітько вирішив виготовити з них собі чоботи. Доточив до черевиків, щоб не так мерзли ноги, — все ж хоч якісь халяви, ще й шкіряні.

Краги були пришиті до черевиків так, що застьобувалися спереду, ніби ремінці продовжували шнурівку, і коли Вітько взував свої «чоботи», він ставав схожим на персонаж з фільмів Чарлі Чапліна, — там краги носили водії автомобілів, щоправда, вони були ще у й шкіряних куртках, картузах і мотоциклетних окулярах, та й застьобувалися в них краги, здається, ззаду.

Повернувся Вітько додому замерзлий, насуплений, мов хмара, і одразу ж з порога кинув:

— Шукай, Чапай, дратву, будемо ремонтувати моє взуття.

— Може, краще віднести до Петра Івановича? — несміливо заперечив я.

— Ти з хати виходив? — відповів Вітько. — Надворі такий мороз, що не можна дихати. І оце я по такій холоднечі чимчикуватиму босоніж аж до Петра Івановича? До того ж він уже, напевно, добряче вмазаний. Зробимо й самі не гірше від нього.

І ми взялися до справи.

Спочатку витопили піч, щоб працювати в теплі. Весело потріскували в грубі сучкуваті полінця — рештки старого крислатого каштана, що ріс на вулиці, а ми з дозволу двірника — гілля затуляло йому вікно на першому поверсі — глибокої осені спіяляли його, поповнивши таким чином свій скромний запас дров.

Нарешті Вітько наказав:

— Годі розбазарювати тепло, закривай засувку!

Я тут же виконав його розпорядження.

Робота посувалася мляво. Вітько проколював дірочку в підощві, зачіплюючи й корінець халяви черевика, я вошив дратву й подавав йому гострий кінчик; він протягував її у вузесенький отвір тим самим шилом. Наче й небагато енергії витрачалось на таке заняття, але ми швидко втомилась.

— Ти ба, яка нелегка справа, — зауважив я. — Недарма шевці так лаються.

— Дурне, — виважено заявив Вітько. — Просто ми з тобою голодні. Через те й знесилились. Давай-но відпочинемо.

Ми відклали розірваний «чобіт» і підвелися з підлоги, притулилися спинами до нагрітої печі.

— Ти аж почервонів, — кинув я Вітькові.

— І в годові гуде, наче в димарі, — відказав він. — Певно, від голоду.

Кілька хвилин перепочивши, ми знову всілися на підлогу ремонтувати взуття. Але тепер робили це через силу. Я ледве стримувався, аби не закуняти. Кліпав очима, відганяючи від себе сон. Вітько теж сопів, неквапно орудував шилом, ще повільніше протягував дратву. Мені чомусь пригадалася дитяча казочка про те, як бідолашна Оленка зашіптувала на лузі корівоньку, погладжуючи її рукою по голівці: «Закривайся, ліве око, а тепер засинай, праве...». В стані такої корівоньки перебував і я: склепилося одне око, от-от заплющиться й друге.

У що мить зачувся наполегливий стукіт у вхідні двері. Хтось добивався до нас.

— Іди відчини, — сонним голосом проказав Вітько. Він і сам уже куняв.

Я спробував підвестися на ноги й не зміг. Перед очима все стрибало, наче я кружляв на каруселі. В скронях гупало, ніби хтось бив довбнею по голові.

Тримаючись за стіни, нарешті якось доповз до вхідних дверей, відкинув гачок.

Це був Йоселе. Від нього пашіло морозом. Щоки червоні, з-під насунутої на брови шапки-вушанки, отороченої овечим хутром, від якого тепер залишилися тільки клоччя шкіри, всміхалися задерикуваті очі. Комірчик блаженного пальтешка такої ж давнини рудої овечої шкіри був замотаний жіночою хусткою і під самим ротом стирчав тугий вузол.

— Ох, і холоднеча... — протяг він.

Раптом вираз його обличчя змінився. Замість звичний бісиків, в очах з'явився переляк. Йоселе кілька разів глибоко втягнув розширеними ніздрями повітря й закричав:

— Та ви ж учадіте! Розкривайте вікна й мерщій на вулицю! Тут нема чим дихати!

Рвучко прочинив вхідні двері й заходився піднімати з підлоги Вітька, котрий уже очманів від чаду, дивився навколо виряченими очима й не міг нічого второпати.

За хвилину ми, наче п'яні, повільно спускалися сходами на вулицю. Завернули у внутрішнє подвір'я і довго стояли біля парадного, поволі від-

ходячи від чаду. Коли б не Йоселе, мабуть, ми з братом уже ніколи не дихали б свіжим повітрям.

Минув якийсь час, і Вітько побрів додому дошивати свій «чобіт». Ми лишилися вдвох із Йоселе. Водогін у будинку не працював, користувалися колонкою у дворі, а щоб вода в ній не замерзла, з крана постійно точилася струминка. Від неї навколо колонки намерзла слизька ковзанка, де було так зручно кататися! Ми по черзі розбігалися й неслися крижаною доріжкою від колонки аж у підворіття. Якщо вдало розрахувати напрямок руху, то можна було виїхати з двору на вулицю — ковзанка збігала аж на тротуар. Та мені дістатися так далеко не щастило, виною тому були моя взуванка.

Ще минулої зими мати пошила мені зі старої ковдри валянки, а Петро Іванович склеїв чуні. Взуття вийшло тепле, не пропускало вологи, тож ноги в мене завжди були сухі, не боявся я найлютіших морозів, але мав з тими чунями чимало клопоту. Де роздобув для них Петро Іванович гуму, так і залишилося таємницею, тільки чуні були яскраво-червоного кольору, і всі хлопці сміялися з мене, обзиваючи «семафором».

— О, семафор об'явився, — посміхалися вони, забачивши мене, — значить, можна рухатись. Тільки чому вони в тебе червоні? Краще б ти перефарбував їх на зелені, приємніший колір, означає — шлях відкрито!

Та не це було найнеприємніше. Чуні не мали підошви — суцільна гума що зверху, що знизу, й тому ходити в них було слизько. Ступивши на ковзку, не можна було втриматись на місці. І куди тебе понесе — ти не знав: чи вперед, чи назад, а чи вбік. Підошва — без жодного рубця, під ногами ковзко, й коли надворі було слизько, я тільки й знав, що падав.

Так було й того дня. Йоселе у своїх довжелезних калошах, прив'язаних мотузками до стьобаних валянок — йому їх зшила Миля Григорівна — міцно стояв на ногах і скочувався ковзанкою аж до підворіття. А я щораз їхав убік, мене зносило, мов тріску в струмочку, ноги розповзалися і, втративши опору, тіло розпростовувалося на землі.

Так ми й бігали подвір'ям, розпашілі від морозу, засніжені, веселі. Скісні сонячні промені поволі розчинялися. Холодний зимовий день переходив у вечір. Ще трохи й стемніє. Час було розходитись по домах.

Йоселе востаннє з'їхав слизькою ковзанкою й подався в туалет. Нужник містився біля смітника, в закутку двору. Я був зайнятий ковзанкою і не звернув уваги на те, як через кілька хвилин після Йоселе до нужника пройшов німецький офіцер. Наше підворіття було останнім на вулиці перед базаром, і траплялося, протягом дня сюди звертало чимало перехожих. Ми вже звикли до цього й сприймали незнайомих відвідувачів спокійно.

Минав час, а Йоселе все не виходив. Уже давно повз мене гордо крокував на вулицю німець, в синюватій шинелі, з ліхтариком на гудзику, а Йоселе й досі не з'являвся. Надворі швидко сутеніло, і я занепокоївся.

Охоплений неприємним передчуттям, нехіть попрямував до хатинки нужника у віддаленому кутку двору.

За дверима чулося тихе квиління. Що це — пищать миші чи хтось плаче? — Йоселе! — напівголосно покликав я. — Що там з тобою? Ану виходи!

Він вийшов, і я не впізнав його. Обличчя, клоччя шкіри на шапці й комірчик старенького пальта були вкриті жовтим льодовим панцером. Лише уважно придивившись, я побачив, що це замерзла сеча. І враз зринула здогадка: той німець помочився на нього!

Схлипаючи від сліз, обурення й переляку, Йоселе розповів мені, що сталося. Він розстебнув пальтечко й шойно присів, як скрипнули двері й до вбиральні зайшов німець. Поруч була ще одна, порожня кабіна, відгороджена заледенілою кам'яною стінкою, та німець зупинивсь якраз навпроти хлопчика. Йоселе кахикнув, подав голос, аби фриць звернув на нього увагу, однак той лише посміхнувся й, відкинувши полу шинелі, спрямував цівку сечі просто йому в обличчя. Хлоп'я поворухнулося, спробувало підвестися, щоб уникнути такого приниження й знущання. Тоді німець поклав ліву руку на кобуру з пістолетом, недвозначно погрожуючи. Йоселе задубів з переляку, не міг ні дихати, ні кричати, очі заступила полуда, тільки відчував, як по щоках стьобає гаряча цівка смердючої рідини, що відразу ж охолоджується й стискає шкіру жорсткою кіркою...

Дивлячись на безпорадного Йоселе, я й собі заплакав. Чим я міг зарадити йому? Що ми взагалі могли зробити, двоє знедолених хлопчаків?

Йоселе потроху оговтався, заспокоївся. Розмотав хустку й тремтячими руками витер обличчя. Очі його спалахнули гнівом.

— Нічого, ми з ним ще зустрінемося!.. Я запам'ятав що пику...

І знову розридався.

22. Кишенькові злодії

Був у нашої шпани свій кумир — Льонька Келар. В будь-яку пору року він носив кепочку з коротеньким кругленьким дашком і постійно посміхався, показуючи низку білих зубів, між якими зблискувала саморобна фікса, виточена з мідної гайки. А ще він раз по раз спльовував, проціджуючи слину крізь верхні зуби з характерним цвірчанням. Тіло Льоньки Келара, єдиного з усіх, кого ми знали, було розмальовано татуїровками. На грудях — широко розпростав крила могутній орел, тримаючи в кігтях голу жінку, на правому плечі — морська кітва, обвита змією, між великим і вказівним пальцями лівої руки — дата «1925» і поруч напис: «Льоха».

Цей відчайдушний хлопець умів, здається, все: грав на гітарі, співав «блатні» пісні, вибивав чечітку і мав незвичайний талант швидко сходитися з людьми. Жив Льонька на Шулявці у своєї бабусі, ні від кого не залежав, сам видобував гроші на прожиток собі й утримування старої. Хто в нього батьки й де вони, — цього ніхто не знав. Льонька ходив, трохи похитуючись, як моряк, завжди у супроводі двох кремезних парубків. Величав він їх дещо незвично: «Шиван-Іца» та «Шиць-Грица», тобто Іван і Гриць. Усі Льончині друзі спілкувалися «блатною» мовою, не зрозумілою для інших: вони переставляли в слові склади, додаючи до них з початку і в кінці частки «ши» і «ца». Коли розмова велася швидко, часті повтори звуків «ши» і «ца» створювали враження, ніби звучить румунська або циганська мова.

На Євбазі Льонька з'являвся по кілька разів на день — підходив до гурту картярів, стояв, придивляючись до публіки, відтак хтось із них трьох — він сам, Іван чи Гриць — теж приєднувався до гри, спочатку для годиться програвав сотню, потім підвищував ставку і на диво присутніх загірив великі гроші. Задоволено посміхаючись, трійця залишала базар, щоб за дві-три години знову повернутися сюди.

Льонька Келар зі своїми хлопцями робив «великий гешефт», обдурюючи довірливих простаків. Адже вів цю гру його ж спільник — «фокусник» Яшко.

Сидить собі симпатичний юнак і тасує в руках три карти — одну червоної масті й дві чорної. Умови гри нескладні: «фокусник» кидає на землю всі три карти, показавши кожну присутнім, і ставить у заклад п'ятдесят карбованців, що ніхто не вгадає червону масть. Хочеш випробувати свою долю —

став і ти на кін п'ятдесят карбованців. І знаходилося чимало таких, що йшли на ризик, однак ніхто з чужаків ніколи не вигравав, бо діялося звичайнісіньке шахрайство: натренованими рухами Яшко ховав червону карту в рукав і так само вправно опускав її в долоню, коли вступав у гру «свій». А «своїми» були Льонька і його супровідники. Коли в Яшка назбирувалося багато грошей, вони підходили й «вигравали» їх у нього, щоб, бува, його не обікрали. А ввечері ділили «виграш» на чотирьох.

На кожному базарі була своя група таких картярів, та, боронь Боже, поткнутися туди чужинцям! Тоді починалося «розбирання» кулаками й кастетами, спалахувала бійка, яка нерідко кінчалася втручанням поліцаїв, а це означало відправку до Німеччини. Офіційно азартні ігри на вулицях були заборонені, однак хіба ж перевіриш, що там робиться в гурті людей, тим паче, що їх оточили наглядачі, які на випадок небезпеки відразу ж подадуть умовний сигнал.

Важко перелічити, скільки разів Льонька Келар і його спільники потрапляли в поліцейські облави — їх садовили у вагони й вивозили з Києва, здавалося, на них уже можна поставити хрест. Одного разу Яшкове місце на Євбазі навіть зайняв інший картяр. Нові шахраї «попрацювали» кілька днів, аж тут повернулася Льоньчина банда й відбулася сутичка, під час якої непроханим конкурентам спустили юшку. І Льонька знову походжав навколо базару в супроводі своїх «янголів», хитро посміхаючись.

Яшко робив «фокуси» не тільки з картами — існували й інші ігри на гроші: «мотузок», «кільце», «стаканчик», «наперсток»... Всі вони були побудовані на трюках, що вимагали неабиякої спритності й майстерності.

Для нас, дрібної шпани, вважалося за честь пригостити Льоньку Келара квартою холодної води чи малярською сигаретою, та він жодного разу цим не скористався — завжди розраховувався.

Льонька непомітно придивлявся до нас із Йоселе. Якось у скверіку дозволив нам побренькати на його гітарі. Уважно стежив за нашими пальцями й зробив висновок:

— Ну й музикальні ж ви, пацани! Такими довгими пальцями можна заробляти великі гроші. — І блиснув фіксою, загадково підморгуючи Іванові з Грицьком.

З осені він наблизив нас до себе, пригощав насінням, цигарками — залишав досмоктати «бичка», під час вечірньої пиятики з друзями навіть бризнув нам у склянку справжнього німецького шнапсу. Ми, звичайно, були в захваті від свого кумира!

А потім почалось навчання. Льонька надумав зробити з мене і Йоселе кишенькових злодіїв. Спочатку ми ніби гралися: він показував, як непомітно витягти з кишені гаманець або вирізати лезом кишеню. Навчав нас, як краще підступити до своєї жертви, як відвернути її увагу. Нарешті настав час продемонструвати свої здібності на практиці. Першим завданням було обчистити самого Льоньку.

Півдня ходили ми всім гуртом вулицями міста, товклися на базарах — я мав витягти з Льоньчиної кишені гребінець, а Йоселе — паспорт. Я із своїм завданням не впорався — гребінець Льонька ховав у верхній кишені піджака й мені ніяк не щастило непомітно дотягтися до неї. Зате Йоселе зробив неможливе — разом з паспортом викрав у нього ще й кишеньковий годинник фірми Буре, який Келар носив на алюмінієвому ланцюжку від шомпола німецької гвинтівки, й дуже ним пишався. Виявивши, що зник годинник, він не на жарт засмутився, не міг навіть припустити, що це справа рук меткого Йоселе.

— Ну, Рудий, ти даєш! — щиро здивувався Льонька, одержуючи назад свого годинника. — Ніколи б не подумав! Молоток, з тебе вийдуть люди!

Йоселе вже давно не називали на його справжнє ім'я — хлопці з Євбазу навіть не знали його: для всіх він був Рудий, це прозвисько міцно пристало до нього через руде волосся й ластовиння на обличчі.

Трохи згодом Льонька Келар вирішив перевірити на ділі нашу здатність очищати чужі кишені. Для мене обрали «об'єктом» бабу-самогонницю, яка торгувала на розі Степанівської вулиці. Операцію було продумано до найменшої деталі.

Передусім ми простежили, куди баба ховає гроші, — в кишеню фартуха, що під лейбиком. Домовились діяти так: Льонька підійде до прилавка прицінитися й попробує на смак самогон, а ми з Йоселе тим часом стоятимемо позаду торговки, кинемо їй під ноги недопалок цигарки, наче збираємося підібрати його; вона, певна річ, нахилиться подивитись, що там, під прилавком, тоді Йоселе штовхне її, а я висмикну з-під лейбика вузлик з грошима.

Так усе й відбулося. Я дременув у найближче підворіття, стискаючи в руці вузлик з хусточки, який обпікав мені долоню. За брамою віддихався й, спокійно проминувши прохідні двори, опинився аж на Безаківській вулиці. За кілька хвилин ми всі зустрілися на бульварі. Льонька витяг з кишені штанив півлітрову пляшку самогону — коли баба заметушилася, озиралась на нас із Йоселе, він устиг поцупити з прилавка пляшку — їх там стояло штук вісім, — і швиденько розчинився в натовпі.

Я віддав Льоньці вузлик з грошима і, весь тремтячи, почав розповідати, як мені вдалося це зробити, хоч він бачив усе на власні очі.

До півночі не міг я заснути, згадуючи про свій перший злочин. Здавалось, що мене розшукують по всьому місту, ось зараз постукають у двері й заберуть у жандармерію, а звідти поведуть на Бессарабську площу до шибениці й накинуть на шию зашморг з табличкою «Кишеньковий злодій».

— Ти чого й досі не спиш? — занепокоївся братуха, коли повернувся додому й побачив, у якому я стані. — Чи, бува, не захворів?

Я йому нічого не відповів. А на завтра Йоселе виклав у деталях Вітькові про мій дебют. Братуха завів мене до кімнати і вперше в житті віддубасив так, що я не міг вийти на вулицю, — під очима набрякли великі синці.

— Якщо це ще раз повториться, я задушу тебе своїми власними руками! — погрозився він. — А з Льонькою Келаром ми поговоримо окремо.

На цьому й скінчилося моє кишенькове злодійство. Не знаю, чи мав розмову братуха з Льонькою, тільки відтоді кумир євбазівської шпани перестав проявляти до мене інтерес. Просто не помічав, проходячи мимо.

А Йоселе й надалі водився з Келарем. Він виявився його найздібнішим учнем — став не тільки зразковим кишеньковим злодієм, а ще й опанував «блатну» мову: «шикав» і «цакав», як і всі хлопці з їхньої компанії, навіть лаявся не «по-нашенському», забачивши німця, цідив, презирливо посміхаючись: «шидак-муца»!

Місцем його промислу був, як правило, трамвай, що бігав від вокзалу до Сінного базару. Йоселе працював по-дрібному, просто, як любив повторювати Льонька Келар, «аби не втрачати практики». Тибрив переважно запальнички, цигарки, хоч траплялося, що приносив і кишенькові годинники. Всю здобич віддавав увечері Келару, вихваляючись своїми успіхами, і той підбадьорював його. Одного разу заліз до кишені навіть румунові й витяг срібний портсигар. Портсигар настільки сподобався Льоньчиному зброносницю Шивану-Іце, що той виміняв його в нього за фінський ніж.

З цього все й почалося. Йоселе немов підмінили. Він носив ту фінку з собою, не розлучався з нею і вночі. Гострив, чистив, удосконалював. Щоб лезо ножа глибше встромлялося в ціль, розжився у Петра Івановича на свинець, виготовив з нього тонку пластинку і вмонтував її між половинками ручки-держака. Тепер фінка летіла, мов стріла, на далеку відстань, принаймні, з п'яти метрів влучала в дерево і входила в стовбур так глибоко, що доводилось докладати зусиль, аби витягти її звідти.

Найулюбленішою розвагою Йоселе стала гра «у ніжик». Перемогти його не могли навіть дорослі хлопці. Гра ця дуже проста: креслять на землі велике коло, розбивають круг на кілька секторів — залежно від кількості гравців, і відвойовують один у одного «територію», жбурляючи в чужий сектор ніж так, щоб він уп'явся сторчма, причому лінія нового наділу «чужої» землі продовжує пряму від леза й має стикатися з кордоном твого сектора. Якщо ж помилково влучиш у «свою» землю, — одрізаєш її суперникові. Йоселе влучав фінкою у найтоншу смужку круга. А що з ним відмовлялися грати (за кожний програш треба було розраховуватись грошима!), розважався в такий спосіб сам, годинами спрямовуючи ніж в одне й те саме місце. Сусіди по двору, зачувши, як Йоселе довбає ножем землю чи дірявить лезом кору дерева, невдоволено кидали:

— Немає спокою від цієї базарної шпани.

23. Антін Іванович

Спілкувалися на Євбазі переважно російською мовою з «київським» акцентом. «Київський» — означало «подільський», а на Подолі здавна мешкали переважно євреї. Після евакуації й гітлерівської операції «Бабин Яр» в окупованому Києві євреїв уже не стало, але «подільський» акцент у місті залишився, хоч міська газета видавалась українською мовою, навчання у школах проводилось також українською, українською виголошувались усі повідомлення, друкувались об'яви, спілкувалися в установах, в будинкоуправліннях, одно слово, українська мова стала офіційно державною — навіть нові гроші називались «українськими марками». Та більшість корінних киян, як і раніше, розмовляли переважно російською з «подільським» акцентом.

Влітку я зрання виходив на Євбаз з відром води, набраної з крана на Степанівській вулиці, де ми тоді мешкали, й стояв біля входу на базар, вигукуючи:

- Кому води холодної? Кому води?

Літо того року видалося спекотним, тому біля мене зупинялося чимало спраглих: дехто замість похмілья вгамовував водою учорашній перепій, але головним чином це був базарний люд — ті, що прибули з центру щось купити або продати, хоч траплялися й звичайні перехожі. Один з таких випадкових звичайних перехожих мені запам'ятався. Високий, худорлявий, аж надто інтелігентний на вигляд — завжди при краватці й у піджаку, а то, бувало, і в капелюсі. І ще: він звертався до мене виключно українською мовою, і не «нашенською», якою розмовляли селяки з довколишніх приміських селищ і слобідок, а вишуканою, дещо загадковою для мене. Зокрема, вживав такі вирази: «О, сьогодні дуже файна в тебе вода!» або «То ти вже справжній легінь, якщо сам тягнеш таке цебро».

Він ніколи не випивав кварту до дна, але розраховувався за воду щедро: кидав мені кілька монет. Я вважав його «своїм» клієнтом: водою торгували й інші хлопчачки мого віку, однак він підходив тільки до мене. Мабуть, тому що я йому теж завжди відповідав українською мовою.

Одного похмурого дня, коли попиту на воду не було, і я вже збирався однести відро й кварту додому й податися мандрувати базаром, раптом переді мною постав цей дядько.

- Бачу, сьогодні покупців у тебе не вельми?

- Та ж день не спечений.

Постояв біля мене й почав розпитувати, хто я і звідки. Я відповідав на його запитання — треба ж якось згаяти час, все одно робити нема чого. Аж ось він запропонував:

- Ходімо, пригощу тебе пиріжечком, а потім прогуляємося містом. Кажеш, що ти киянин, то мав би знати своє рідне місто.

Я зрадив. Мерщій позбувся відра й кварти й рушив за ним. Їсти мені завжди хотілося, й було цікаво: чим же він мене почастує?

- Що тобі купити? — несподівано запитав він.

Я аж заляк на місці. З ранку не мав у роті й маківки, а тут таке: що тобі купити? Недовіжливо підвів на нього вічі.

- Я з вами нікуди не піду! — категорично заявив я, враз пригадавши, що саме на Євбазі полювали взимку на дітей подільські людожери, яких потім німці повісили на Бессарабці.

- А я тебе нікуди й не запрошую, — спокійно відповів незнайомець у капелюсі й з краваткою. — Просто бачу, що ти зголоднілий, тож перш ніж прогулюватися містом, треба підкріпитися.

І тут у мене зринула думка: підемо до тієї огрядної тітки, що продає гарячі страви по той бік Євбазу — біля Бульварно-Кудрявської вулиці.

Це була жах яка сварлива жінка — ми всі її боялися. Взимку вона чаклувала над казанами з гарячим борщем, м'ясом і картоплею, що парували на металевих тринюгах. Таких кухарок на базарі було троє, вони мешкали на Борщагівській вулиці, за колишньою нафтобазою, що згоріла в перші дні окупації, привозили зрання на великому візку свої казани й розклали під ними багаття. Харчувалися в них переважно пани з тугими гаманцями. Якимсь ми з хлопцями спробували були поцупити в неї кілька рум'яних пиріжків — це Льонька Келар підбив нас на це: «Нумо ти, Чапай (це до мене), відволикай її, а Рудий (це до Йоселе) тим часом вихопить кілька свіженьких пиріжків — разом і підобідаємо. Не бійтесь, я стоятиму поруч». Я, минаючи повз неї, «випадково» зронив запальничку й нахилився їй під ноги піднімати. «Хвойда» — так ми її звали між собою, звісно, підступила до мене, а хлопці тут же схопили з дерев'яної таці кілька пиріжків. Однак вона миттєво зреагувала на їхні дії і врзала по голові Льоньці важким ополоником так, що той аж упав. Відтоді наша шпана обминала її стороною.

Тож я раптом вирішив: якщо цей дядько надумав пригощати мене, підемо до «Хвойди».

Я ступав слідом за інтелігентним дядьком, а «Хвойда» скошу спостерігала за мною, думаючи, що я збираюсь потрусити його кишені. Та побачивши, що дядько взяв мене за руку, змінилась на обличчі: тепер це була неприхована цікавість.

- Купіть оцього пиріжка, - показав я на тацю з випіком. Говорив на-вмисно голосно, щоб мої слова чула «Хвойда», бо зупинився не біля неї, а навпроти, де торгувала її «конкурентка». «Хвойда» осатаніло блимнула на мене очима й відвернулася.

Дядько купив мені аж два пиріжки з капустою, і я гордовито на очах здивованої євбазівської шпани рушив з ним у мандри по Києву.

Ми дісталися до Софіївського собору. Дорогою він не раз зупинявся біля будинків, щось пояснював мені – хто їх зводив, кому вони колись належали, та мене все це обходило, - я обережно відкушував маленьки-ми шматочками пиріжечок, отримуючи від цього незвичну насолоду. Це ж треба: мене персонально пригостили! Та ще й таким делікатесом!

Другий пиріжечок лежав у мене в кишені штанців, його тепло я відчував на нозі вище коліна. Спочатку вирішив задовольнитися одним пиріжком, а другий зберегти для Йоселе – похвалитися: бач, які в мене знайомі, пригоща-ють смачненьким! Та коли ми з дядьком опинилися на подвір'ї Софіївського собору – досі я тут ніколи не бував, - і він почав мені розповідати про історію цієї споруди, про Ярослава Мудрого і таке інше, рука моя мимохіть занурилась у кишеню й пальці так само мимоволі відшматували гостренький краєць ще теплого пиріжка. Невловзі від того випіку не залишилося й крихти...

Після тієї прогулянки я зрозумів, що мій новий знайомий знає про Київ набагато більше, ніж я, корінний мешканець столиці. Та зрештою, я ніколи цим і не цікавився: не було ні часу, ані вчителів, які б могли мені щось розповісти.

Загадковий дядько-інтелігент ще не раз з'являвся на Євбазі у про-холодні дні, знаходив мене, пригощав пиріжками й водив по історичних місцях Києва, захоплююче розповідаючи про події далекого минулого. Кожна така подорож ставала для мене цікавим відкриттям. Він пояснював мені й назви вулиць, якими я бігав по кілька разів на день, та, виявляється, нічого не знав про них. Скажімо, вулиця Безаківська названа на честь київського генерал-губернатора, за часи якого було відкрито рух на нашій залізниці; Басейна дістала свою назви від басейну, що був споруджений на Бессарабці ще минулого століття, а вулиця Караваєвська носить ім'я ви-датного київського лікаря, який прожив на ній усе своє життя...

- А як вас звати? – поцікавився я одного разу. – І звідки ви так добре все знаєте?

Ми якраз ішли по Володимирській вулиці, між бульваром Шевченка й Фундуклеївською. Він зупинився навпроти світлого будинку, що здавна прикрашав цей квартал.

- Ну, а чим знаменита ця споруда, ти хоч знаєш? – запитав він, не від-повівши на моє запитання.

- Звісно! Це музей Леніна! – гордовито проказав я.

Він провів долонею по моїй голівці, погладив волосся.

- Нещасне покоління, - мовив з сумом, гірко посміхнувся й голосно додав: - Запам'ятай, синку: тут народжувалася самостійна Україна!

Якийсь час ми рухались мовчки, відтак він нарешті відповів на моє запитання:

- А звати мене Орест Іванович...

Я гучно розреготався.

- Хіба ж буває таке ім'я – Арешт! Вас що, заарештують?!

Дядько зненацька зупинився, серйозно поглянув на мене.

- А ти ще й дотепник!

І вже серйозніше вів далі:

- Ще не заарештували, але все може статися... Якщо тобі не звичне це ім'я, то називай мене просто Антоном Івановичем...

Востаннє ми з Антоном Івановичем прогулювалися по місту вже десь восени. Він розповідав мені про стародавній центр Києва, про Великий вал, Десятинну церкву й Золоті ворота. На розі Володимирської і Проріз-ної вулиць назустріч нам ішла якась жіночка з квітами в корзинці. Антін Іванович покинув мене біля сухого фонтана навпроти зруйнованої брами колишніх Золотих воріт, підійшов до тієї жіночки, щось їй сказав і повер-нувся з букетиком диких троянд. Коли ми наблизились до Оперного теа-тру, він дав мені цей букетик і наказав:

- Підійдеш он до тих дверей, - то службовий вхід у театр, і покладеш цей букетик на приступку. А я чекатиму тебе на розі вулиці Пирогова.

Я трохи здивувався, але виконав це незвичне доручення. Через деякий час, коли ми вже повернули з Пирогова на бульвар Шевченка, я не стри-мався й запитав:

- А навіщо було залишати квіти на приступці?

- Там загинула чудова людина. Борець за Україну... Може, колись ти дізнаєшся про нього... Та навряд чи...

Біля Євбазу ми розсталися з Антоном Івановичем, і відтоді я його більш ніколи не зустрічав.

24. Постріли, що уривають життя

Осінь того року затрималась надовго. Дні стояли погожі, безвітряні. Як і літньої пори, Євбаз починав вирувати зрання. Першими прибували селяни, залишали коней біля смердючої річки Либідь, забрудненої стоками з нафтобази й довколишніх приватних будинків на Борщагівській вулиці; вони займали ряди з боку Шулявки, а то й торгували там же з возів. Ближче до центру базару розкладали свій товар місцеві торговці залізниччям, утворюючи прямо на землі довжелезну розкладку. Біля них купчилися продавці з рук — вони пропонували на продаж або в обмін на продукти одяг, вироби з кришталю, порцеляну, речі домашнього вжитку. А вже за ними, на так званому «Подільському кутку», збиралися крикуни — тут можна було купити цигарки, тютюновий папір, сахарин, всілякі дрібнички, хитрі пристосування, саморобні обручки, брошки, гудзики, голки, наперстки й крадені речі. «Крикунами» їх прозвали за те, що на цьому кутку стояв найбільший галас: кожен вигукував, що він продає: «Голки! Голки! Найміцніші й найгостріші в Києві голки!», «Німецький сахарин! Кому сахарин? Найсмачніший у Рейху!». Або таке: «Дивовижний еліксир чистоти! Виведе найбрудніші плями на вашому одязі і у вашому житті!». У кожного товар був «най» — найкращий, найсвіжіший, найпотрібніший.

У вільний час, коли не було чого робити, я любив зупинитися на ринку в трьох місцях.

З північного боку Євбазу, там, де взимку жінки розпалювали вогнища під величезними казанами з їжею і тут же розливали в миски й тарілки борщі, супи, накладали картоплю з підливою, в теплу пору року з'являвся бородатий дідок, інтелігентний на вигляд — у капелюсі й залощеному, певно, колись гарного викрою піджаку: на плечі в нього сиділа чорна ворона, а в руках він тримав довгасту скриньку з паперовими конвертиками. Це був місцевий ворожбит, який передвіщав людям світле майбутнє. Навколо нього завжди юрмився натовп, головним чином жінки. Лише за один український червонець в нього можна було придбати чарівний білетик, що його витягне дзьобом розумна ворона. Скільки надій світилося в очах нещасних удів і знедолених матерів, котрі сподівалися бодай у цій ворожбі знайти розраду. І їхні надії збувалися. Відповіді в білетиках завжди обнадіювали: «Зачекайте ще два тижні», «Той, про кого

ви турбуєтесь, невдовзі подасть про себе звістку», «Ви припустились помилки, але все скінчиться добре».

Отримавши таку невизначену відповідь, жінка відходила від дідуся-ворожбита, полегшено зітхаючи, в усякім разі, ні в кого не погіршувався настрої. Дехто дякував старенькому за приємну звістку, на що той відповідав:

— Це кажу не я, а посланець неба. — І показував на ворону.

Другою визначною постаттю на Євбазі був жебрак Абдурахман. За що його так прозвали, не відомо. Він сидів між рядами, де торгували самогонкою, виставивши на показ куксу відтятої ноги, й трусився, наче крізь нього пропускали електричний струм. Вечорами ми часто спостерігали, як п'яного Абдурахмана тягла додому його дружина — вони мешкали з нами на одній вулиці. Він покірливо шкутильгав поруч неї на дерев'яній нозі і вже не здригався, не крутив головою — людина як людина, хіба що інвалід, але таких у місті чимало. Казали, ніби Абдурахман до війни був крадієм, промишляв переважно в поїздах і якимось, тікаючи від переслідувачів, невдало зістрибнув на ходу з підніжки вагона — тоді йому й відрізало ногу. А корчив з себе паралітика тільки на базарі, граючи на публіку, щоб перехожі кидали більше грошей у його картуз, що лежав поруч. Увечері він усі ці гроші там же й пропивав. Але грав свою роль як справжній актор. Бувало, перестрівши його на вулиці, коли він після похмілля поспішав на Євбаз, ми, дрібна шпана, оточували його й просили:

— Дядьку Абдурахмане, покажіть нам припадочного! Покажете, га?

Він сторожко озирався врізнобіч, чи не бачать його сторонні, й тихо казав:

— Пригостите цигаркою, тоді покажу...

Ми пригощали й мало не падали від сміху, дивлячись, як він ураз закатував до неба очі й починав увесь час труситися, стогнучи баранячим голосом:

— Пожальїте нещасного каліку...

Та найдовше я затримувався біля веселуна — точильника дядька Пилипа. Він стояв зі своїм нескладним дерев'яним верстатом на «Подільському кутку» й так само, як усі довколишні, весь час щось вигукував. На відміну від інших, його приповідки були віршованими.

— Точимо ножі, власні і чужі, складані і крадені!

Дядько Пилип був одноногий. Він спирався спиною об стіну будинку, встромляв у зашморг важеля точильного верстата дерев'янку, що правила йому за ногу, й, пильно дивлячись крізь товсті скельця круглих окулярів у металевій оправі на сокиру чи ніж, які тримав у руках, викрикував:

— Несіть ножі різні — сталеві й залізні!

У своїй віршованій рекламі він щораз змінював слова — запрошував приносити йому і ножі, і ножиці, і сокири, й бритви, а рими зберігав ті самі: «різні — залізні», «складані — крадені», «ножі — чужі». Біля нього часто бачили Юрка Петрушу, тому хлопці висловлювали припущення, що, можливо, ці рими йому складав наш базарний поет.

Весело крутилися круги точил — великих і меншеньких, від них сипались навсібіч іскри, а дядько Пилип голосно наспівував:

— Сокири з провінції — точу за червінці я!

— Сталь булатна — точильня платна!

— Хто скупий на гроші — не має лез хороших!

... Ми з братухою обійшли базар, як завжди придивляючись, що сьогодні «ходове», чи багато мила й цигарок.

В обід Вітько мав зустрітися з Андріяшем і одержати від нього чергову партію «товару». Отже, завтра буде й для мене робота, а поки що можна поштовхатися між своїми, послухати плітки, прицінитися, що по чому.

Ненадовго затримались біля Миколки Кайла. Він приносив на продаж батьків інструмент. Петро Іванович змушений був прикрити свою слюсарню майстерню — податки стали нестерпними, доводилось підвищувати ціни на послуги, а це відштовхувало від нього клієнтів. До всього ж він по кілька днів не виходив із запою. І тепер основним годувальником їхньої сім'ї залишився Миколка.

Він уже розклав свій товар і з задоволенням смоктав самокрутку, випускаючи з рота дим колечками. На розстеленому мішку лежали молоток, фуганок, зубило, обценьки, наждак, лещата, стамеска, ножівка, свердла, мітчики, гайкові ключі, струбцина, підвіски, а також усілякі гайки, кільця, засувки, навіси, цвяхи, гвинти, шурупи, клепки, дротики, форсунки і, звичайно, саморобні запальнички, коліщатка й пружинки до них.

Миколка тупцював на місці, скося позираючи на свій «прилавок».

— Як житуха, Чапай? — звернувся до мене. — Вдома є що їсти? — підморгнув каштановим оком.

Це було його звичне вітання. Коли Миколка Кайло підморгував мені, я одразу згадував його неприємну витівку ще в перші місяці окупації. Ми з Йоселе тоді тільки потроху призвичаювались палити, аби не так хотілося їсти. Якимось ми сиділи втрьох на лаві у скверіку. Кайло випускав кільцями з рота тютюновий дим, пронизуючи одне колечко другим, — демонстрував перед нами свою майстерність курця. Ми заздрісно дивились на нього. Раптом Миколка таємниче зиркнув на мене й запитав:

— А ти бачив, як випускають дим крізь вуха?

— Ні, — широкосердно здивувався я.

— Хочеш, покажу?

— Авжеж! — загорілися ми з Йоселе. — Покажи, Колю, ну, покажи!

Миколка взяв мене за руку й проказав:

— Тільки дивись уважно!

Кайло зробив глибоку затяжку, я уп'явся очима в його вуха, і в цю мить він устроїв запалену цигарку мені в руку. Рубець від того недолугого жарту ще довго зберігався на моїй долоні...

Коли ми проходили повз гурт людей, що оточили «фокусника», Льонька Келар підкликав до себе Вітька. Останнім часом картярів на базарах притиснули, і «фокусник» перекваліфікувався на іншу гру — «мотузок». Гра ця, на перший погляд, примітивна, однак підступна. Тримаючи в долоні обидва кінці довгого мотузка, «фокусник» пальцем другої руки закидав зашморг таким чином, що вервечка лягала на землю, утворюючи «вісімку» з двох петель. Виграє той, хто встромить палець у петлю, яка охопить його зашморгом, коли смикнуть мотузок. Секрет полягав у тому, як саме Яшко — «фокусник» скине зі свого пальця «вісімку» — піднявши його вгору чи опустивши вниз. Увага гравця, звичайно ж, була прикута до петель «вісімки», тому на палець «фокусника» ніхто не звертав уваги.

Я посміхнувся, дивлячись на чергову жертву «фокусника» — секрет цієї гри знали всі завсідники Євбазу.

Вітько свиснув мені, і ми втрьох подалися до виходу. Льонька Келар розпитував братаху про нашу колишню сусідку з будинку в Михайлівському провулку — пані Аллочку. виявляється, Юрко Петруша прохопився йому про те, як видавив у мене за безцінь полотно якогось художника, а потім через свого знайомого перепродав його за солідну суму в комісійному магазині, і Келара зацікавила наша сусідка-фольксдойч.

Вітько розповідав йому про той будинок: він розташований поміж двох дворів, дістатися до нього можна з обох боків провулка — з центрального й «чорного» ходів. Льонька попросив показати йому той будинок. Ми піднялися на Володимирську, пройшли через внутрішній двір, бо біля центрального парадного стояв поліцей.

Вітько спитав було, навіщо все це треба Льонці, але той махнув рукою: — Маємо одну справу до пані. Потім розповім...

В обід я вирішив провідати Милю Григорівну з надією, що вона погодує мене, а Вітько подався на зустріч з Андріяшем. Як і домовлялися, потім ми побачилися з братахою на Бессарабці, там він улагоджував якісь справи з Юрком Петрушею, тож дісталися додому вже аж під вечір. І лише назавтра дізналися про те, що Йоселе застрелили.

... Як це сталося, ніхто не бачив. Стара ассірійка, що сиділа у своїй будці на розі Євбазу й Шевченківського бульвару, де продавала ваксу, шнурки й підкови на чоботи й чистила щітками взуття перехожим, розповідала, як зненацька почула постріл з пістолета, підвела голову й побачила на протилежному боці бульвару рудого хлопчика, що лежав на тротуарі, розкинувши руки. Німецький офіцер, котрий вистрелив у нього, озирнувся й пішов далі. Мабуть, казала вона, малий злодій наблизився до німця, збираючись залізти до нього в кишеню, але той розгадав його намір, вихопив з кобури пістолет і покарав злочинця.

Однак я в це не вірив. Не за роками кмітливий Йоселе навряд чи наважився б обкрадати німця, та ще й офіцера. Фриців ми боялися. Тим більше, що Льонька Келар не раз попереджав нас, своїх учнів — кишенькових злодіїв:

робити цю справу треба дуже обережно, і, боронь Боже, потрапити на очі німецьким військовим — в цьому відношенні вони безцеремонні, порушників закону розстрілюють на місці. Навіть за те, що обережний загалом Йоселе все ж таки наважився поцупити у румуна срібний портсигар, він одержав від «пахана» Келара прочухана й суворе попередження: окупантів не чіпати!

Скоріш за все, Йоселе впізнав у тому офіцері свого образника, пихатого фриця, котрий минулої зими так жорстоко познущався з нього в нужнику подвір'я нашого будинку. Він довго готувався до зустрічі з ним! Щораз, спрямовуючи лезо своєї небезпечної фінки в кору дерева, хлопчина бачив перед собою спину ненависного гітлерівця, який став для нього ворогом на все життя. Мріяв відплатити йому і за себе, і за смерть матусі, і за недолю окупованого міста.

І, напевно, ця зустріч відбулася. Важко сказати, чому вона закінчилася для нього так трагічно. Можливо, в останню мить рука Йоселе здригнулася й кидок виявився неточним, ніж не влучив у спину кривдника, а може, німець, інтуїтивно відчувши небезпеку, несподівано обернувся, й фінка пролетіла мимо... У всякім разі, оглядаючи тіло загиблого, фінки при ньому хлопці не знайшли. А він з тим ножом ніколи не розлучався.

Труп пролежав на тротуарі аж до вечора. Рідкі перехожі обминали його, боячись зупинитися: невідомо, що скоїв цей неповнолітній злочинець...

Перед настанням комендантської години на місці події об'явився Петро Іванович зі своєю тачкою. Про смерть Йоселе його сповістив Миколка. Не виймаючи з рота заслиненої самокрутки, він мовчки поклав маленьке тіло на двоколку, прикрив його рядном, упрягся в тачку й повільно рушив. За Євбазом піднявся вгору по Дмитрівській вулиці, прямуючи на Лук'янівку. Хто б міг подумати, що остання путь Йоселе пролягатиме тією ж вулицею, що і його матусі, тітоньки Лізи. Петро Іванович одвіз його на Єврейське кладовище, викопав там уночі могилку й поховав на самоті, без свідків і без адреси. Просто закопав у землю серед одновірців...

Смерть Йоселе глибоко вразила Петра Івановича.

— Це ж треба таке, — задумливо казав він, повернувшись додому на підпитку. — Його весь час тягло на той Євбаз, наче відчував, що там на нього чекає загибель... Єврейське дитя загинуло на Єврейському базарі. У цьому є щось магичне...

З того часу Петро Іванович запив по-чорному. Він і раніше заглядав у чарку. Але робив це зрідка, коли був уже геть чимось пригнічений або відчував перевтому. Йшов на базар, купував пляшку самогону, лягав у майстерні на Йоселеві нари й смоктав упереміш то самокрутку, то самогон. Пив і не закусував. Але наступного дня відходив і знову брався до роботи.

Тепер же на нього наче щось найшло. Напивався і плакав, так йому було шкода Йоселе. Згадував, як той допомагав йому свердлити форсунки, як вито-

чував ключі, підганяв денця запальничок... Дивно, але цей похмурий, замкнений у собі чоловік так прив'язався до вуличного зайди – рудого шибайголови.

... А через тиждень ми ховали кумира шпани з Євбазу - Льоньку Келара. Його відчайдушна команда вирішила пограбувати пані Аллочку, яка переїхала до будинку фольксдойчів у Михайлівському провулку, звідки виселили нас із Вітьком. Мешкала вона якраз над колишньою нашою квартирою, таке саме розташування кімнат, тільки на третьому поверсі.

У день смерті Йоселе Льонька Келар і розпитував мого братаху про ту оселю: чи можна проникнути в неї через «чорний» хід, на якій відстані кухонне вікно від балкону наріжної кімнати та про інші деталі. Вітько намалював йому план помешкання, показав, де розташована спальня хазяйки, де висять картини. До речі, згадав і про те, що коли ми жили там у перший рік окупації, вони з Миколкою Кайлом зняли в тій квартирі замок з дверей «чорного» ходу, що ведуть на кухню, – замок і дверні ручки були виготовлені з міді, метал хлопці продали румунам, натомість Вітько врізав зібраний ним простіший замок, до якого виготовив і відмичку.

Про план пограбування квартири пані Аллочки знали четверо: Льонька і його найближчі друзі – Іван, Гриць та картярський «фокусник» Яшко. Власне, Келар збирався викрасти лише кілька картин, що їх Юрко Петруша гарантував вигідно продати якомусь колекціонерові. Як розповів потім Яшко, єдиний, хто вцілів після тієї операції, до вилазки вони готувались ретельно. Іван з Грищем три дні по чергово спостерігали за квартирою пані Аллочки: коли хазяйка виходить з дому й коли повертається. Десь о дванадцятій годині дня по неї приїздило авто «опель-капітан», в ньому, крім водія-солдата, сидів ще й німець-офіцер у мундирі. Аллочка виходила з парадного, спускалася широкими мармуровими сходами у двір і сідала в машину. Поверталася додому вже після комендантської години, точно встановити час хлопцям не вдалося, бо залишатися на вулиці о такій порі було небезпечно.

Перший візит до фольксдойчки вони зробили вдень. Яшка залишили «на шухері» надворі, біля «чорного» ходу. Льонька Келар з Іваном піднялися брудними сходишками на третій поверх. Відчинили відмичкою двері на кухню й обстежили квартиру. Вибрали чотири полотна, «найдорожчих», на думку Келара, але виносити їх було найзручніше увечері, коли споночіє, щоб на вулиці крадіїв ніхто не бачив. У внутрішньому дворіку, неподалік від «чорного» ходу, були розташовані підземні сараї, в яких до війни мешканці будинку зберігали дрова, картоплю, овочі й услякий непотріб. Хлопці зазирали туди, знайшли зручну комірчину, де можна буде сховати крадені картини, щоб згодом забрати їх звідти. Домовились, що біля комірчини чергуватиме Яшко - «фокусник», він занесе туди полотна, а вранці вибереться на вулицю, й вони, як завжди, стринуться на Євбазі.

Коли стемніло, Келар з Іваном знову пробралися «чорним» ходом у квартиру пані Аллочки, Гриць стояв на вахті у внутрішньому дворіку, на

випадок чогось він подасть умовний знак – двічі свисне, а «фокусник» зайняв своє місце у підземному сараї.

Усе ніби йшло так, як і передбачалося. Та зненацька у вікнах квартири на третьому поверсі спалахнуло світло й пролунали пістолетні постріли. Очевидно, хазяйка цього дня повернулася додому раніше, ніж завжди, й до того ж не сама, а з коханцем.

Івана застрелили прямо в кімнаті. Льонька Келар вистрибнув з балкона: третій поверх – це не так уже й високо. Та слідом за ним на балкон вискочив роздягнутий чоловік з пістолетом у руці й поцілів у Келара, коли той уже підводився з землі. Переляканий Гриць кинувся тікати в сусідній двір, але куля наздогнала і його: певно, німецький офіцер володів зброєю не гірше, ніж радянські «ворошиловські стрільці». І лише Яшкові – «фокуснику» пощастило: він просидів ніч у підземному сараї, а на ранок прибіг напівживий на Євбаз і розповів про те, що сталося. Більше ми його не бачили – він зник з Києва.

Льоньчиній бабусі вдалося ублагати комендатуру видати їй тіло свого онука. Хоронили Льоньку на Шулявському кладовищі. Бабуся була віруючою, тож відспівували новопреставленого за християнським звичаєм: він лежав у збитій зі старих дощок труні з хрестом у руках і вінчиком на голові, піп прочитав молитву, проводжаючи земного грішника в потойбічне життя.

З цвинтаря на запрошення Льоньчиної бабусі ми завітали до неї. Її старенька хатина стояла аж на початку Борщагівської вулиці, біля Брест-Литовського шосе. Коли хлопці з Євбазу повсідалися на лаві за столом у садочку і якийсь дідусь проголосив перший поминальний тост, бабуся розплакалась і повідала нам сумну історію життя свого єдиного онука.

... Льоньчин батько був учасником жовтневих подій 1917 року, після встановлення радянської влади обіймав у Москві високу посаду, та згодом його оголосили троцькістом і разом з дружиною, бабусиною донькою, розстріляли. Льоньку забрали на перевиховання до спеціального дитячого будинку для дітей «ворогів народу». Кілька разів норовистий юнак пробував тікати з того закладу, його ловили й жорстоко карали за це. Аж ось почалася війна, вихованців спецдитбудинку повантажили у вагони, щоб вивезти у глибокий тил, у Сибір. Однак німецька авіація розбомбила ешелон з дітьми, Льонці вдалося врятуватися, і він таки опинився на волі. Спочатку переховувався інкогніто по селах, пробираючись до бабусі, єдиної рідної людини, що залишилася в нього. Коли ж німці окупували Україну, він на решті дістався до неї.

Перебування у спецдитбудинку погано позначилось на Льонці, - скаржилась нам бабуся, – він дуже змінився, став вуличним, «блатним». А колись був відмінником у школі малювання, на нього покладали великі надії, батьки мріяли, що їхній син стане художником...

Бабуся розкрила нам ще одну таємницю. Гроші, які видобував на Євбазі всілякими шляхами Льонька Келар (справжнє його прізвище старенька відмовилась назвати), він відкладав на пам'ятник, що його збирався таємно встановити своїм батькам на Байковому кладовищі, де поховані видатні люди української нації...

Важко сказати, як би склалася подальша доля Льонки Келара, але після його смерті змінилося й наше життя. На Євбазі з'явився новий ватажок – Сашко Баран з Подолу. Тепер усіх базарних «фокусників» і дрібних торговців контролювала його шпана, тож нам там вже не було чого робити...

25. Пророцтво Великого Сліпого

У кожному місті є свої вуличні диваки. Здебільшого це душевнохворі люди, які нікому не заважають і тому вільно ходять поміж нами, але час від часу проявляють своє дивацтво, урізноманітнюючи цим життя міської вулиці. Їх знають мешканці довколишніх будинків; звиклі до їхніх вчинків, вони не зважають на них.

Розповідають, що коли ще по Хрещатику їздив трамвай, на центральній київській магістралі можна було побачити літнього інтелігента, в чорному смокінгу, з білосніжними манжетами сорочки й краваткою – «метеликом». Він зупинявся на перехресті й, ні на кого не звертаючи уваги, міг годинами розмахувати руками, диригуючи уявним оркестром. Кажали, що в минулому це був музикант, який згодом серйозно захворів і зрештою збожеволів. Але не спричиняв нікому лиха й привертав до себе увагу тільки очима мовчазними рухами.

Закінчивши свій німий концерт, маестро робив тривалу паузу, уважно прислухався до звуків автомобільних клаксонів і трамвайних дзвінків; почувши фальшиву нотку, він зривався з місця, вибігав на проїжджу частину вулиці й кидався слідом за транспортним «порушником», погрозово вимахуючи кулаками...

Там же, на Хрещатику, й завершилася його «кар'єра» – він потрапив під трамвай.

Ще один дивак мешкав до війни в Пасажі. Хлопець на ім'я Гриша, колишній школяр-відмінник, проявив себе здібним математиком. Однак ще в школі захворів на менінгіт й відтоді залишився душевнохворим. Його дивацтво полягало в тому, що він переходив вулиці, перестрибуючи на одній нозі прямокутні камінчики бруківки й подумки рахуючи їх. Збившись з ліку, Гриша міг різко розвернутися й так само пострибки податися назад. Міліціонер-регулювальник, який вряди-годи з'являвся на перехресті, знав про Гришкові витівки й навіть інколи зупиняв автомобілі, що зрідка проїздили вулицею, переважно це були чорні «емки», чекаючи, поки Гриша добереться до протилежного тротуару.

Доля бідолашного хлопця склалася трагічно. Він був єврей, тому після приходу до Києва німців завершив свій шлях у Бабиному Яру. Коли Гриша рухався

туди в колоні по Великій Житомирській вулиці, він теж час від часу зупинявся й починав стрибати на одній нозі, рахуючи прямокутнички бруківки...

У перший рік окупації Києва на Євбазі «гастролювала» баба Фрося. Це була вже літня жінка, в чистій білій хустині, завжди всміхнена й дуже балакуча. Спочатку складалося враження, наче вона добряче напідпитку. Баба Фрося могла присікатися до незнайомого чоловіка й завести з ним роману, причому говорила дуже голосно, привертаючи до себе загальну увагу. Об'єктами її випадів ставали саме чоловіки. Певно, колись хтось із них сильно зобидив Фросю, бо виступи її на їхню адресу звучали брутально. Вона не ображала чоловіків, навпаки, намагалася справити на них гарне враження, заграючи й непристойно поводячись з ними. Підійде до незнайомця, задерє спідницю, а під нею – немає нічого, й, підморгнувши, запитає:

– Ну, як я тобі? Гарна дівка, еге ж?!

Та найчастіше вона прогулювалася між торговельними рядами, наспівуючи непристойні пісеньки, що їх, либонь, сама й складала.

– Як за яром, за яром

Я дала аж чотирьом,

П'ятий був жонатий,

Шостий злий, бо старий...

Співаючи, баба Фрося ще й пританцьовувала.

– Цап по вулиці скакав,

Через сраку гальмував...

Зазвичай її супроводжував натовп малюків, вони гучно реготали. Дорослі розганяли їх, соромлячи:

– Ну чого іржете, мов дикі коні! Хіба не бачите, що це хвора людина?!

Діставалося від базарувальниць і самій бабі Фросі.

– Як тобі не соромно! І перед ким хизуєшся? Та й чи є тобі чим хизуватися, стара карга ... Тьху, безбожниця!

Зачувши таке на свою адресу, баба Фрося задирає спідницю й показувала лайливим жінкам своє озаддя:

– Ось, поцілуйте!

Тоді вже реготав увесь Євбаз.

Тут же, на Євбазі, відбувся Фросин останній концерт. Розлаявшись з торговками, вона закінчила сварку у звичайний спосіб: задерла спідницю. Поруч саме проходив німецький офіцер. Сприймавши це на свою адресу, він зупинився, зняв з руки лайкову рукавичку, вийняв з кобури пістолет і двічі вистрелив у бабу Фросю; так само мовчки сховав зброю, знов натяг рукавичку й рушив далі...

Останнім часом на київських вулицях можна було зустріти незрячого старця, котрого шанобливо називали Великим Сліпим. Взимку і влітку він

ходив босоніж, одягнений у білий халат, спираючись на дві палиці. Ступні його ніг мали червонясто-коричневий колір, певно, були відморожені. Старий ступав однаково байдуже і по снігу, й по кризі, й по траві. Обабіч його супроводжували дві жінки, схожі на черниць. Минаючи повз церкви, вони всі утрюх зупинялися й хрестилися. Старий був зовсім сліпий – замість очей, на обличчі проступали рубці зліплених повік. На голові він теж нічого не носив – голова в нього була лиса й шкіра на ній такого ж червонясто-коричневого кольору, як обличчя й ступні ніг.

Маршрут Сліпого пролягав між трьома святинями – Володимирським і Софійським соборами та Михайлівською церковкою.

Побачивши Великого Сліпого в супроводі двох черниць, перехожі здивовано дивились на них, віруючі хрестилися, вклоняючись їм, дехто підходив до старця, просив у нього благословення й цілував йому руку. Що то були за диваки, ми, шпана з Євбазу, не знали. Дорослі стверджували, ніби Сліпий – ясновидець, він передбачає майбутнє, а супроводжують його черниці з Фролівського монастиря. Інші заперечували: мовляв, це юродивий, божевільний, звичайний вуличний бродяга.

Що б там не казали, але Великий Сліпий був помітною постаттю в місті, викликав до себе загальну цікавість і повагу. Навіть німці, які розстрілювали божевільних і бездомних жебраків, його не чіпали.

Наприкінці липня сорок третього року над Києвом пронеслася страшна гроза. Нічне небо пронизували засліплюючі спалахи блискавок, гриміли такі розкати грому, наче в небі зависла ескадра бомбардувальників, одержавши наказ остаточно зруйнувати місто. Здригалася земля, тремтіли стіни будинків, з них сипалися на асфальт останні друзки віконних шибок, що ще де-не-де залишилися після вибухів бомб у перші тижні війни. Здавалося, настає кінець світу. Люди прокидалися серед ночі, запалювали каганці й молилися, готуючись до найгіршого...

А вранці виглянуло лагідне сонечко, випаровуючи теплими променями калюжі, що утворилися після нічної зливи, й висвітлюючи статечні фасади стародавніх будівель, ніби прагнучи бодай хоч трохи прикрасити понівечене місто. З вечора ми з братухою зібралися на рибну ловлю – налагодили саморобні вудки, накопали під базарними рундуками черв'яків, і щойно розвиднилось – рушили до Володимирської гірки, щоб звідти крутими схилами збігти до набережної Дніпра на наше постійне місце. Діставшись Софіївського майдану, ми заціпеніли: біля дзвіниці стовбичила юрма людей. Що вони тут роблять о такі ранній порі? Пройти мимо ми, звичайно ж, не могли, то й собі приєдналися до натовпу.

Між Софіївською дзвіницею й пам'ятником Богдану на бруківці лежав величезний металевий хрест. Люди мовчки товклися довкола нього, раз по раз зводячи очі вгору, на високу баню дзвіниці. Під час нічної грози

блискавка влучила в баню собору й звалила хрест на землю. Жінки хрестилися, похитуючи головами, – вони вбачали в цьому погану ознаку.

Ми трохи постояли, дивуючись незвичній пригоді. Аж раптом людське коло розірвалося й до поверженої громадини металевого хреста підійшов Великий Сліпий у супроводі двох черниць. Він був, як завжди, голомозий, у випраному білому халаті, акуратно зав'язаному шворочками спереду й на довгих рукавах біля долонь. В обох руках старий тримав дві обстругані палиці.

Жінки, що супроводжували його, щось прошепотіли йому на вуха, він кивнув лискучою головою, нахилився, поклав біля ніг одну палицю й обмацав рукою ребро хреста. Відтак підвівся, спрямував обличчя до сонця й тричі перехрестився.

– Господь дає нам знати, – проказав він хрипким голосом, невідомо до кого звертаючись, – чи до черниць, котрі стояли поруч, а чи до натовпу, що оточив хрест, – скоро зміниться влада. Хай звершиться воля Твоя!

Він ще раз перехрестився, підняв з бруківки палицю й подався далі. Натовп мовчки розступився, даючи йому дорогу.

26. Прощання з Андріяшем

У серпні на вулицях вивісили наказ коменданта: мешканцям Києва, які не працюють в німецьких установах, необхідно протягом трьох днів залишити місто. Київ оголошується прифронтовою зоною, і в ньому запроваджується суворий режим, пересуватися вулицями дозволяється тільки тим, хто має спеціальні посвідки, цивільні особи мусять носити на руках пов'язки кольору залежно від службового рангу.

В пообідній час відбулася наша остання зустріч з Андріяшем. Ми чекали на нього у скверику на Володимирській, навпроти казарм, де розміщувались угорські вояки. Звідти повільно спустилися на Євбаз, до нашої «нової» квартири.

Увійшовши до приземкуватої кімнатки з перекошеними дверима в похилому одноповерховому будиночку в дворі за цегляною брамою, Андріяш озирнувся довкіл і так само, як під час першого відвідання нашого помешкання в Михайлівському провулку, тепер уже посміхаючись, жартома, запитав:

– Партизане, бах-бах, найн?

Вітько розвів руками й відповів сумішшю слів усіх іноземних мов, які встиг вивчити: мовляв, немає у нас уже й колишньої квартири і взагалі мусимо вибиратися з Києва, завтра вирушимо на село до тітки Віри...

Андріяш помовчав, опустився на ослінчик, посадовив мене до себе на коліна й проказав:

– Малий кіндер...

Занурив пальці руки в моє кошлате волосся й раптом засвистів. Це була тужна малярська мелодія. Від неї в мене зашеміло в горлі й виступили на очах сльози. Ніби раптом зникли ці задимлені стіни, розширився довколишній простір і ми опинилися в безмежній гірській долині, де в небі кружляють казкові птахи, а з зелених, укритих густими деревами горбів лине божественний наспів, схожий на молитовні пісні, що їх я слухав вечорами в хатині бабусі, з якою мене звела доля, коли ми розлучилися з мамою...

Згадалася матуся: де вона тепер і чи побачимося ми з нею ще коли-небудь? По шоках у мене текли рясні солоні сльози...

Нараз Андріяш урвав свистіння і, дивлячись на Вітька, проказав:

– Скоро прийдуть ваші... Буде великий «бах-бах», але ваші переможуть...

Німець – капут...

Вітько нічого не відповів йому. Вони розуміли один одного без слів.

Маляр провадив далі:

– А коли б Андріяш спробував залишитися в Києві... чи ви б виказали його новій владі?

Вітько знов промовчав.

Андріяш усміхнувся.

– Андріяш не залишиться і не здасться в полон... Він буде «бах-бах» і, мабуть, загине...

І вперше розповів нам про себе.

Народився в селянській сім'ї. Батьки й досі вирощують хліб, мають трохи землі, садок, баштан... Коли призвали до війська, Андріяш був змушений іти воювати, інакше б у батьків одібрали землю... Але Андріяш не любить війни. Він не вбиває. Служить по господарству. Що буде далі, ніхто не знає: «русен зольдатен» наступають, німці тікають. Скоро Київ звільнять, але будуть жорстокі бої, проллється багато крові...

– Ваші близькі теж на війні? – спитав Андріяш.

Вітько кивнув головою:

– Дядько, двоюрідні брати...

– Звісток від них не маєте?

Вітько ніяково повів плечима.

– У мене вдома лишилася фрау, – признався Андріяш, – і малий кіндер, – показав на мене, – менший, ніж він.

На прощання Андріяш зняв з пілотки маленьку, завбільшки, як копійка, алюмінієву іконку Богоматері – їх носили майже всі малярські вояки – і подарував мені. Я почепив її за вушко на сувору нитку й повісив собі на шию замість хрестика...

27. У тітки Віри

До тітки Віри ми з Вітьком добиралися аж півдня. Здавалося б, до села Крюківка від Євбазу менше двадцяти кілометрів, але ж у нас було ще й сімейне майно – лантух з одягом і посудом і найголовніший скарб – це пам'ять про маму: «Госшвеймашина», корпус якої прикрашали червоні зірки й жовті серпи з молотами. Цей винахід Зінгера свого часу врятував нам життя, тож хіба могли ми не взяти його з собою. Тим паче, що були впевнені – мама повернеться до нас, і швейна машина залишиться для неї найдорожчим з усього, що ми врятували.

Свій скарб ми повантажили на візок, який змайстрував на наших очах Петро Іванович: ящикок на двох коліщатах від дитячого велосипеда, що став моїм першим транспортним засобом пересування ще за часів, коли ми поселились у Михайлівському провулку. Щоправда, велосипед був триколісний, переднє колесо більше, ніж два задніх, його свого часу Йоселе забрав у майстерню Петра Івановича, збирався пристосувати під якесь незвичне точило. Сам же Петро Іванович з Милею Григорівною й Миколкою Кайлом подалися на Житомирщину – десь там у селі по Варшавському шосе мешкали родичі Милі Григорівни, поляки, й вони збиралися в них дочекатися звільнення Києва від німців.

Тітка Віра зустріла нас радо. Звісно, побачивши своїх київських родичів, розридалася, а як почула, що нашу маму майже рік тому поліцаї схопили у Фастові й погнали до Німеччини, а чи кудись на примусові роботи, категорично заявила: віднині – ми її діти.

Тітка Віра була дуже імпульсивною людиною. У неї миттєво змінювався настрій. Щойно побивалася від якоїсь сумної звістки, і раптом, почувши дотепний жарт чи приємну новину, вирячувала округлі очі й заходила сміхом. Хоч на віях ще не висохли сльози.

Вона приготувала нам, як на той час, шедру вечерю. Досі згадую величезні пироги, начинені печеним цукровим бураком з калиною. Здавалося, смачнішої страви я ніколи не смакував.

... Вночі чулися постріли німецьких зеніток – десь у небі кружляв радянський літак. А вранці ми побачили на городах, на вулиці й навіть на стріхах хат якісь дивні папірці. Дорослі пояснили: це листівки. Підбрали й ми з Вітьком такий папірець. Листівка всіх здивувала. Не своїм змістом, ні. Текст був зрозумілий:

мовляв, чекайте, скоро звільнимо вас від фашистської неволі. Незвичною була фотографія радянського визволителя: молодий солдат у пілотці й з погонами на плечах гімнастерки! А ми ж пам'ятали наших вояків, коли вони залишали Україну, зовсім іншими – у кашкетах з козирками і в гімнастерках із стоячими комірцями й петлицями на них!

Наступного вечора в хаті тітки Віри зібралися жінки, як мені здавалося, вже літні, дружини чоловіків, котрі билися з німцями по той бік лінії фронту. Жодних звісточок від них від початку війни не надходило.

На широкому столі розклали, мов скатертину, розмальовані літерами й цифрами папір. Аркуш був склеєний картоплею із зворотних боків оголошень німецької влади, що густо розвішувались і в містах, і в селах, а також із листівок визволителів, а їх скинули минулої ночі чимало. Посеред аркуша стояла перевернута долілиць тарілочка, на бильці її було виведено прямовисну риску, що спадала на окраєць.

Відбувався сеанс магії, незбагненний для мене процес ворожіння. Жінки встромили вказівні пальці в денце перегорнутої тарілочки й викликали дух когось із небіжчиків. Мене до столу не допустили, тож я не чув, кого саме викликали й чи з'явився він на виклик, – це, мабуть, позначалося літерами, що потрапляли під прямовисну риску на тарілочці. Пам'ятаю тільки, що сеанс не розпочинали, до поки до столу не сіла моя тітка, – тарілочку могла зрушити з місця лише «рухома сила», а такою була саме рука тітки Віри.

Запитували жінки в духа, котрого їм вдалося викликати, про те, що їх найбільше тривожило:

- Чи живий мій Іван?

Відповідь із літерів, що підпали під риску на тарілочці, певно, була позитивною, бо далі та сама жіночка запитала:

- А коли ж я побачуся з ним? Чи довго ще чекати?..

Було й таке запитання:

- Скажи нам, дух (жінка промовила його ім'я так тихо, що я не почув), чи скоро прийдуть «наші»?

Мабуть, відповідь теж була обнадійливою, бо хтось із жінок проказав:

- Слава Богу, чекати вже недовго...

Керувала цим процесом жінка, років двадцяти, а може, й менше, приходила вона із сусіднього хутора, де мешкала нібито в якоїсь родички, але була розумною й незвично чутливою до самотніх жінок, – уміла знаходити з ними спільну мову, проникнути в їхні душі й дати поради, тож вони поважали її, незважаючи на її вік, хоч виглядала вона набагато старшою – носила темний одяг, завжди в чорній хустині, очі сумні, обличчя похмуре. Ім'я у неї теж було якесь незвичне – Фаїна. Це вона залучила сільських жіночок до таємничого процесу магії.

Згодом доля звела нас із нею у вже звільненому від німців Києві, і Фаїна Йосипівна Малинська розповіла про те, що їй випало пережити.

28. Людина з того світу

Батько мій був запеклим уболівальником київського «Динамо». Не пропускав жодного футбольного матчу. Написи на тодішніх афішах про наступну зустріч команд з футболу, що їх наклеювали на вуличних круглих рекламних тумбах, — «Зустріч відбудеться за будь-якої погоди», — його не стосувалися, — він героїчно висиджував обидва тайми матчу в престижному дванадцятому секторі стадіону «Динамо» і коли надворі стояла літня спека, і коли довкола панувала злива, і коли, траплялося, восени вже кружляли перші сніжинки.

Тато працював вагоноводом, і майже щотижня у нас вдома збиралися його друзі — колеги по депо, також ширі прихильники київських динамівців. Розмови за столом точилися виключно про футбол. Жваво обговорювалися останні матчі, а прізвиська відомих футболістів — Трусевича, Бутусова, Кузьменка, Ідзковського, Клименка, Махині — повторювалися так часто, ніби ці люди стали вже членами нашої родини. З дитинства я наслухалась про них безліч легенд і неймовірних вигадок. Скажімо, що у славетного київського форварда Бутусова, коли він виходив на поле, нібито на правій нозі була червона стрічка, що означало: смертельний удар. Голкіпери настільки боялися пенальті, яке він виконував цією ногою, що поставили вимогу перед футбольною федерацією, аби йому заборонили бити правою ногою. А от найкращий наш воротар Ідзковський одного разу побився об заклад, що візьме пенальті від Бутусова. І таки впіймав м'яча, але... у нього зламалися аж два ребра. Пам'ятаю ще одну тодішню легенду про Бутусова. Нібито під час зустрічі київських футболістів з турецькими у Стамбулі ворота турків захищала — тренувана мавпа. І ніхто їй не міг забити гол, так спритно вона відбивала м'ячі. Це вдалося зробити тільки киянину Бутусову...

Таких вигадок про київських футболістів можна було почути багато.

22 червня 1941 року мало відбутися відкриття нового стадіону — за Бессарабкою, праворуч від Собачої стежини, на схилах Черепанової гори. Звичайно, тато заздалегідь подбав про квитки. І ми вирушили на спортивне свято всією сім'єю: татко, мати, я і мій менший братик Аркашка. Та дістатися до стадіону нам не судилося. На вулиці зібрався натовп: з довгих гучномовців, що висіли на дерев'яних стовпах, пролунало тривожне повідомлення: почалася війна!

Батько мій, як і більшість тогочасних громадян, був великим оптимістом. Звісно, це повідомлення схвилювало його, але, прощаючись з мамою перед відправленням на фронт, він посміхався: «Це не надовго! Ми розтрошимо німчуру! Будь певна — десь через два місяці я вже повернуся. Принаймні, Новий рік зустрічатимемо разом!»

Ми теж вірили, що невдовзі все це скінчиться. Адже стільки років наші вожді, преса і вчителі запевняли нас, що Червона Армія — найміцніша у світі. Непереможна!

Та не минуло й трьох місяців, як німці були вже в Києві. У вересні, після того, як згорів Хрещатик, на стінах будинків вивісили оголошення: у понеділок, 29 вересня, «всім жидам Києва і околиць» з'явитися на риг Великої Дорогожицької і Дехтярьовської вулиць, при собі мати документи, коштовності й теплий одяг; хто не виконає це розпорядження, буде розстріляний.

Всі ми думали, що німці везуть нас на переселення. Сусіди, проводжаючи нас, навіть просили повідомити їм свою нову адресу, коли прибудемо на місце проживання.

Ми йшли втрюх, тягнучи за собою невеличкий візок з пожитками. В натовпі поширювалися чутки, ніби на Сирці на нас чекають ешелони, і ми пришвидшували ходу, боячись спізнитися на поїзд.

Перше хвилювання охопило нас, коли ми побачили, що обабіч Дорогожицької вулиці стоять німці в зелених мундирах з білими бляхами на грудях. Поміж ними були й гестапівці в чорній уніформі. Обличчя в них похмурі й дивляться на нас непривітно. А далі стирчали протитанкові «їжаки» й огороження з колючого дроту. Це викликало переляк.

«Документи! Коштовності! Аусвайс!» — раптом залунали гучні розпорядження. Німецькі солдати з автоматами на шиях утворювали довгу шеренгу. В руках вони тримали лантухи, в них скидали наші документи й цінні речі.

Тепер стало зрозумілим: це ніяка не евакуація, нас женуть кудись на загибель. Прохід звужувався, попереду був Бабин Яр. Поміж деревами обабіч ланцюгом вишукалися автоматники з вівчарками.

«Шнель! Шнель!» — підганяли вони натовп. Довелося бігти, а за земляним насипом з яру було чути стрілянину.

Люди наче закам'яніли. Їх штовхали вперед палицями, зривали з них одяг, спускали собак. Діти й дорослі перебігали з місця на місце, несамотовито репетуючи від переляку.

Ми з Аркашею, мов ошелешені, кружляли на місці, мати намагалася затулити нас собою від ударів наглядачів.

Що було далі, не пам'ятаю — я втратила свідомість. Мабуть, хтось сильно пхнув мене, бо я опинилась обіч натовпу, на землі. Коли прийшла до тями — біля мене не було вже ні мами, ні братика. Довкіл не вшухали крики збожеволілих людей, хтось істерично реготав, хтось ридав, а якийсь зо-

всім голий дідусь стояв навколішки й цілував землю... Попервах не могла збагнути: де я? Аж ось побачила над собою чиєсь знайоме обличчя, дівчина в розірваній блузці схилилася наді мною й проказала: «Фаїно! Не впізнаєш мене? Це ж я, Мурка, твоя однокласниця!» І враз пригадалося: напередодні війни, в суботу, в нашій школі на Ірининській вулиці, відбувався випускний вечір, і ми з Муркою удвох співали модну пісеньку про наше улюблене місто. Мурка! «А як ти опинилася тут?» — запитала я. — «Про це потім, — відповіла вона. — Зараз давай поміркуємо, як нам вибратися з цього пекла».

Вона допомогла мені підвестися на ноги й підвела до поліцая, який стояв трохи осторонь.

«Дядечко, — звернулася до нього, — пане поліцая, ми — не жидівки, ми українки, опинилися тут випадково — проводжали подруг».

«А мені однаково, хто ви, — буркнув він, одвертаючись від нас. — Як прийшли проводжати жидів, то й подихайте разом з ними».

Ми занурилися у натовп, ухиляючись від ударів. І я раптом геть до всього збайдужіла: хай буде те, що буде. Мабуть, така вже моя доля.

Та Мурка не вгавала свого наміру. Вона знову вигулькнула з людського натовпу, тягнучи за руку й мене з собою. На німців не було надії, тож вона подалася до поліцая, який був на вигляд ніби не дуже суворий, принаймні, не так люто лупцював людей.

«Он як? — здивувався він, почувши її слова. — Ну, гаразд, дівчата, спробую вам допомогти».

Підійшов до купки німців, що стояли біля легковика, куди солдати зносили коштовності, вилучені у приречених євреїв. Пояснив їм, хто ми такі і як тут опинилися. Німець спитав наші прізвища. Я назвалась своїм: Малинська, у Мурки також було слов'янське прізвище — Суходольська, вона була єврейкою тільки по матері, батька ж її, українця, мобілізували на фронт, а сім'я залишилася в окупованому місті.

Німці повірили нам, заштовхали в машину й на Лук'янівці випустили. Так я повернулася з того світу. Подальшу свою долю також довірила вирішувати Мурці. На хуторі за Києвом мешкали родичі її батька, тож ми й рушили до них. Там я й прожила аж до звільнення Києва.

29. Дядько Оникій

По сусідству з тіткою Вірою жив сільський староста. Хата його стояла — через вулицю. Звали того дядька Оникієм. Коли і як його обрали старостою, не знаю. Мабуть, тому що був він людиною надійною — гарний господар, трудівник, сім'янин — мав трьох діточок, усі дівчатка, найменша знайшлася невдовзі до початку війни; коли ми з братом прибули в село, їй було не більше трьох років. Дядька Оникія не мобілізували на фронт через якусь недугу, односельці, судячи з усього, поважали його, тому й висунули старостою з приходом німців. І він теж поважав односельців. Коли раз по раз у село приїздили набирати робочу силу до Німеччини, він умудрявся дізнаватися про це заздалегідь і попереджав молодь — дівчата й хлопці тікали до родичів в інші села або переховувалися в погребях.

Якось увечері він завітав до нас у хату, посидів для годиться, погомонів про те і се з тіткою Вірою, а потім, уже йдучи додому, проказав:

- Вірко, німці в селі влаштовуватимуть пересувну військову кухню... Не знаю чому, але обрали для неї твою садибу... Десь узавтра прийдуть солдати, мабуть, і ночуватимуть у тебе — звільниш світлицю. А твій небіж, більшенький, Вітько, хай кудись зникне на якийсь час... Він уже дорослий... все може статися. До того ж днями у селі забиратимуть молодь до Німеччини. Принаймні, є такі чутки...

- А оцей менший? — показала на мене тітка. — Що з ним робити?

Дядько Оникій погладив мене по голові й посміхнувся:

- А кому він потрібний? Ще й такий рудий...

І пішов.

Уранці Вітько кудись чкурнув. Нікому нічого не сказав, просто зник — і все. А вдень і справді до нас приїхала пересувна військова кухня. Її встановили у садку. Двоє солдатів на чолі з офіцером обслідували нашу хату, обійшли кімнати, все оглянули, наказали звільнити сіни й світлицю, а нам з тіткою перебратися в кутову кімнатку, де ми зрештою й мешкали. На хвіртці й вхідних дверях до хати крейдою написали жирно щось по-німецькому. Не знаю, що те означало, але місцеві чомусь почали обминати наше подвір'я. Мабуть, тому що теж не розуміли, що написано на хвіртці й на дверях, однак бачили, що написано «не по-наському».

30. «Грибники»

Стояли погожі осінні дні. Жовтень був у розпалі — мідне листя дерев аж дзеленчало, спадаючи на землю. Блакитне небо, прозоре повітря, ласкаві сонячні промені... Вискочиш уранці з хати в садок — ну, просто рай!

Проходячи вулицею, дядько Оникій підкликав мене до себе й стиха проказав:

- Підеш на ту ділянку в полі, де буряки. Там з учора дещо залишилося ...

Набереш торбину тітці Вірці. Тільки дивись, щоб тебе ніхто не побачив!

І пішов далі.

Я тихенько дриснув у поле й невдовзі приніс тітці кілька десятків цукрових буряків.

- Ти ж моя дитинко! — розчулилась вона. — Хто ж це тебе напоумив?

Я нічого не сказав їй про дядька Оникія.

На обід вона спекла пироги з буряками й калиною. Замість борошна — перемолоте на крупорушці зерно кукурудзи наполовину з картоплею, але було дуже смачно! Обідав з нами й дядько Оникій — дружина його, тітка Оксана подалася з дітьми кудись на хутір — провідати свою матусю.

А десь по обіді з'явилася двійка німців-кухарів, що вже оселилися в нашій хаті — возили казани з їжею годувати солдатів, що обслуговували літовище неподалік, і оце повернулися. Загнали на подвір'я свою кухню з казанами і, посміхаючись, покликали тітоньку Віру:

- Ком, ком, матка!

В руках у них були каски з грибами. Мабуть, їхали з літовища лісовою смугою й назбирали поганок і мухоморів. Тонконогі зонтики з червонястими, в білих плямочках голівками, певно, привабили їх, і вони нагребли цих поганок аж дві металеві каски з верхом.

Тітонька Віра вийшла на подвір'я й ніяково проказала:

- А й справді красиві! Тільки їсти їх не можна... Нікс! - Розчепірила губи й затулила їх долонею, показуючи, що це не їстівні гриби.

Німці, солдати-кухари, були ще молодими й звалися обидва Гансами. Один — білявий, а другий — ну такий рудий, як пізній гриб лисичка.

Рудий Ганс зайшов до світлиці й висипав гриби на стіл.

- Фюр діх! — ткнув пальцем на тітку. І показав: приготуй!

- Та ви що! — вигукнула тітка, дивлячись на них переляканими очима.

І додала єдине, що знала по-їхньому: - Нікс! Нікс! Вони ж отруйні!

- Готуй, готуй! — наказав жестом другий Ганс і поклав руку на автомат, що висів у нього на грудях, — мовляв, роби, що тобі кажуть.

Тітка Віра вискочила з хати й заголосила на всю вулицю.

- Ой людоньки, що ж це буде! Вони отруються, а мене розстріляють!

Гасала по подвір'ю, обхопивши руками голову, й причитала одне й те саме, не знаючи, що робити.

Рудий Ганс став на порозі сіней і суворо наполягав: готуй!

- Шнель, матка, шнель! — націлив на неї автомат.

Тітка Віра схаменулася й побігла на кухню. Принесла з кімнати гриби, висипала їх у велику миску, залила водою з цебра, почистила й, не тямлячи, що робить, повторювала:

- Ой, людоньки, що ж це буде? Що ж це буде?!

У грубій горіло. Тітка підкинула туди ще дров, переклала гриби в чавунний горщик, залила водою й поставила на вогонь.

- Що ж це буде?! Що буде?! — шепотіла вона, стоячи біля печі.

Рудий Ганс чатував біля дверей, не відводячи від неї автомата, і весь час посміхався. Майже реготав.

Раптом тітка перевела погляд на мене й закричала:

- А ти чого стоїш, мов задубілий! Біжи мерщій до дядька Оникія, може, він допоможе!

Я зірвався з місця й побіг до старости, який лише десь півгодини тому пішов від нас.

Невдовзі ми з ним повернулися. Дядько Оникій почав був щось доводити німцям, жестикулюючи руками, бо німецької теж не знав, лише окремі слова. Однак Ганси наполягали на своєму.

«Готуй!» — наказували тітці, тримаючись за автомати, і відверто сміялись.

Дядько Оникій спробував був вийти з хати, але рудий Ганс ухопив його за плече й велів сісти до столу. Староста, звичайно, підкорився й здивовано подивився на мене. Я заплакав і вишмигнув надвір. Потім повернувся й заляк у сінях.

- Принеси з криниці ще води! — наказала мені тітка, трохи заспокоївшись.

Я вибіг по воду, тремтячи з переляку.

Вулицею якраз ішла тітка Оксана, дружина дядька Оникія, поверталася з дітьми від матері.

- А мій, певно, у вас? — запитала мене. — Щось сталося?

- Німці назбирали поганих грибів і хочуть їх з'їсти! — пояснив я зі сльозами на очах. — Дядько Оникій доводив їм, що ці гриби отруйні, та вони не зважили на це й наказали йому теж сісти до столу... Що ж тепер буде? — повторив я слова тітоньки Віри.

Тітка Оксана перехрестилася, наказала дітям іти додому, а сама подалася до нашої хати.

Гриби у глечичку все варилися й варилися. Тітка Віра тричі прокип'ятила їх і злила воду, відтак висипала на велику сковорідку, накришила в неї цибулі й стала смажити. Робила все це механічно, наче не розуміючи, що відбувається. А на порозі й досі стояв усміхнений рудий Ганс, затиснувши в руках автомат.

Нарешті тітка розклала смажені гриби у дві миски й проказала:

- Біттер... Тільки у нас таке не їдять!

І знову зайшлася сльозами.

Рудий Ганс, усе ще посміхаючись, підійшов до неї і підштовхнув її до столу, де сидів дядько Оникій:

- Фюр діх! (Мовляв, їжте самі!)

Дядько Оникій підвів на нього здивовані очі.

- То це – нам?

- Я, я-я, фюр діх! – повторив німець і голосно зареготав. – Шнель!

Шнель! – знову поклав руку на автомат.

Перелякана тітка Оксана вибігла на вулицю.

- Ой, людоньки, рятуйте!

Дядько Оникій перехрестився, підібрав дерев'яною ложкою кілька смажених грабів і підніс до рота. Повільно пережував і проковтнув. Дивлячись на нього, те саме зробила й тітка Віра...

Вони спорожнили миски, підвелися з-за столу й сіли на лаву, дивлячись одне на одного. Що тепер з ними буде?

Все скінчилося гаразд. Назавтра вранці, вирушаючи на аеродром, рудий Ганс поплескав по плечу тітку Віру й з усмішкою проказав:

-Ален гут, матка, ален гут!

Для нас так і лишилося загадкою, навіщо ті німці-кухарі влаштували виставу з грибами: збирались отруїти тітку Віру й дядька Оникія мухоморами чи просто забавлялися...

31. Матуся повернулась!

Н очі ставали дедалі тривожнішими. На небокраї раз по раз спалахували постріли гармат, було видно, як пролітали то в один, то в другий бік зграї вогняних куль. Часом подовгу тьвкали десь зовсім поруч німецькі зенітки, намагаючись влучити в поодинокі радянські літаки-розвідники, що все частіше з'являлися в небі. Відчувалося, що окупації настає кінець, - наші війська підходять до Києва.

Вранці мене розштовхав... Вітько.

- Прокидайся, - прошепотів мені на вухо, - і мерщій – до дядька Оникія.

- Що сталося? – неохоче просопів я спросоння. Не хотілося так рано підводитись, бо вчора аж до півночі спостерігав за перестрілкою потужних гармат – вони обмінювались залпами десь так далеко, що навіть не було чути вибухів.

За хвилину я несміливо прочинив двері в хату дядька Оникія і одразу ж потрапив у обійми ніжних маминих рук.

- Синочку, ти живий! – проказала вона й заплакала. Я теж не стримався й захлюпав носом.

Мати дуже змінилася – схудла, захляла й посивіла, на обличчі з'явилися зморшки, тому виглядала значно старішою... Пригорнула мене до себе й гаряче обцілювала, зрошуючи мої щоки сльозами.

... Після облави під Фастовом жінок-мінйіл погнали на Житомирщину. Та оскільки мама ледве пересувалася через поранену ногу, її залишили у підсобному господарстві в селі поблизу Брусилова. Господарство годувало німецьку військову частину, що стояла неподалік. Мати працювала в полі, потім копала картоплю в огороді, постійно думаючи лише про одне: як утекти додому. Та не наважувалась на це з кількох причин: по-перше, довго не загоювалося забите коліно, а по-друге, за полонянками наглядали поліцаї, без дозволу охоронця не можна було навіть вийти із сарая, в якому вони мешкали.

Восени рана потроху загоїлась, але військова частина перебазувалася на захід, і маму забрали прислужувати на кухні – чистила картоплю, прибирала сміття, мила підлоги... Так тривало, поки не розпочався наступ наших військ. Німці зненацька відійшли, тікали так поспішно, що їм було, звісно, не до обслуги, - покинули напризволяще. Мати скористалася

з цього й подалась до Києва. Скрадалася манівцями, аби не наразитись на патруль і не потрапити знову в облогу. Коли дісталась до Києва, він уже перетворився на «закрите» місто. Пробралася до центру через Борщагівку й рушила до майстерні Петра Івановича: де ж було ще шукати нас? Мабуть, і цього разу далось взнаки якесь її внутрішнє відчуття: саме там вона й надібрала Вітька. Вітько з Миколкою Кайлом надумали перейти лінію фронту, яка з кожним днем наближалась, і приєднатися до «своїх». Полишаючи Київ, вони домовились зустрітися в майстерні Петра Івановича, забрати якусь зброю, що її там переховували, і вже звідти рушити до «своїх», гадаючи, що їх там візьмуть до війська. Час призначеної зустрічі майже збігся з тим днем, коли дядько Оникій порадив Вітькові шезнути з села. Вітько дістався до Києва й чекав у майстерні Петра Івановича на Миколку Кайла. Аж тут об'явилась мати... Довелося змінити план. Пізно вночі вони з мамою вибралися з міста й попрямували до тітки Віри.

Мати знайшла притулок у хаті дядька Оникія, - у тітки Віри й досі ночували Ганси, тож сільський староста вирішив, що буде надійніше, коли мама якийсь час поживе у нього.

Кілька днів ми з Вітьком не відходили від матусі — слухали її розповіді про пережите, розповідали про свої пригоди. А потім Вітько зненацька знову зник, - попередив лише дядька Оникія, що вирішив-таки перейти лінію фронту...

32. Контузія

На світанку в небі з'явилися літаки з чорними хрестами на крилах. Вони кружляли над селом так низько, що від гуркоту моторів не було нічого чути. Потім різко здіймалися вгору й жбурляли бомби в усе живе, що з'являлося на вулиці, - на худобу, на людей, старців і дітей.

Ми забилися в погріб дядька Оникія — тітка Віра, тітка Оксана з трьома донечками й ми з мамою, - вона тримала мене на колінах, раз у раз перелякано поглядаючи на небо, де шугали, мов шуліки, німецькі літаки.

... Вночі до села заскочили дві вантажівки. На них сиділи радянські солдати. Певно, їхали слідом за військом, везли якесь спорядження чи харчі й збилися зі шляху. Німців у селі було небагато: двоє Гансів з нашої хати і ще п'ятеро. Всі вони з переляку подалися навтьоки до аеродрому, покидавши і свої речі, й пересувну кухню. На аеродромі знялася паніка, в повітря підняли літаки, й почалося бомбування. Загорілося кілька хатин, смолоскипом спалахнули в полі скирти сіна й соломи...

За годину-півтори ніби все вицухло. Люди повилазили з укриттів. На вулиці лежали трупи — двоє літніх односельців, аж з протилежного кутка, мабуть, поверталися додому з хутора, і німецький солдат — певно, його побачили з вантажівок наші солдати й пристрелили, а самі подалися наздоганяти військо. Полеглого оточили селяни, обшукали кишені, зняли ремінь і одяг. Якийсь дідусь намагався стягнути з німця чоботи, коротенькі, жовтого кольору — такі носили ті, що служили на аеродромі. Труп уже трохи набряк, німець загинув ще вночі, тож дід побіг по сокиру, а його старенька поволокла мертве тіло до своєї садиби. У небі вже зачувся гуркіт літака, й старі квапились відтяти ноги небіжчика разом з чобітьми, та пілот поцілів бомбу прямо в них. Вирва поглинула обох старих разом з трупом...

Я знову шмигнув у погріб до мами. Край дороги лежав невеличкий револьвер, хтось загубив його під час нічної сутички. Я підхопив його і сховав у кишеню.

Літак покружляв над селом, і знов запала тиша.

- Вибірайтесь! Скільки можна там сидіти? — зачувся вгорі голос дядька Оникія. — Вірко! — гукнув він до нашої тітки. - Учора твої Ганси натушкували гусей, докіль такі запахи, що аж у шлунку свербить. Ходімо підобідаємо, поки стихило!

Ми перебігли до тітчиної хати.

Пахло дуже смачно. Дядько Оникій розкрив казани пересувної кухні й витяг звідти величезною ложкою й досі ще гарячу птицю. Сіли за стіл, але в світлиці було темно: не встигли розчинити віконниці – так поспішали ховатися від бомбування.

- Біжи прочини! – наказав мені дядько Оникій.

Я вихопився надвір. Підійшов до вікна, скинув довгу штабу й смикнув на себе половинку віконниці. Вгорі загуркотіло – над хатою завис літак, зовсім низенько, так, що мене аж притиснуло повітрям до землі. Я побачив у відкритому віконці літака обличчя німецького пілота, - він був у застібнутому шоломі і в окулярах, здається, навіть посміхався. Я вихопив з кишені пістолет і поцілився в нього. Натиснув на курок, він клацнув, та постріл не пролунав, - у барабані не було патронів.

Далі нічого не пам'ятаю...

Німець скинув бомбу. Вона попала в стареньку грушу, в п'ятьох метрах від мене. Пряме влучення. Від дерева нічого не залишилося – розтрощило щент. Вибуховою хвилею мене перекинуло через хату й присипало землею. Двері сіней підперло горою ґрунту так, що їх несла було прочинити. Засипало й віконниці.

Жінки в хаті заметушилися, бігали по світлиці, не знаючи, як вибратися назовні. Тільки дядько Оникій не розгубився. Поторсавши рами вікон і зовнішні двері, все зрозумів. Виліз драбиною на горище й заходився розбирати солом'яну стріху. Продірявив лаз і зістрибнув з даху. Побіг до себе на обійстя, приніс звідти лопату, розчистив прохід до дверей і визволив жінок.

Хату привалило землею з усіх боків. Там, де колись росла крислата груша, зяяла глибока вирва. Обійшли довкіл хати – мене ніде немає. Думали вже, що рознесло бомбою на шматки. Мама спинилася біля горбика землі з протилежного боку хати, де глуха стіна. Скрикнула:

- Ой, щось ворухиться!

... Коли мене розкопали, я був без тям. Кажуть, тільки шепотів слова молитви: «Господи, спаси мене й матусю!.. Пресвяті діви Варваро й Катерино, молись за нас!»

Мати підхопила мене на руки, обмила водою з криниці й понесла у погріб дядька Оникія – у небі знову гуркотіли двигуни літаків. Припала до стіни, хрестячись. Трохи нижче на приступці прилаштувалася тітка Оксана. Побачивши маму зі мною на руках, підвелася, поступаючись місцем:

- Сідай, Марусю, у тебе ж покалічена дитина! Там сулія з водою, напої хлопчика, прополощи йому очі – вони запопорошені землею!

Стала під стіною, де допіру стояла мама. Десь поруч вибухнула бомба. Осколок залетів у погріб і влучив у чоло тітоньки Оксани. Настільки несподівано, що спочатку ніхто цього й не помітив...

Троє її донечок залишилися сирітками. Як тільки в село прийшла визволителі, дядька Оникія заарештували й засудили на десять років ув'язнення. За те, що був сільським старостою. І робив людям добро...

33. Дорога додому

- У нього контузія, - сказав мамі ввечері убитий горем дядько Оникій. – Несіть його в Кирилівку, там уже наші, певно, є й шпиталь, тож допоможуть. Тікайте затемна, бо німець чинитиме опір, завтра може розгорітися бій...

Коли стемніло, бомбування припинилося. Дядько Оникій нашвидкуруч змайстрував якісь ноші, мене поклали на них і подалися за «лінію фронту», в сусіднє село, кілометрів за десять, де вже були «наші». Несли мене мати з тіткою Вірою, дядько Оникій залишився вдома - треба було відспівати й поховати небіжчицю-дружину й дати собі раду аж з трьома дітьми, найменшенька доня була ще зовсім дитинкою.

Час від часу я приходив до тям. Ніч була зоряна. На обрії спалахували рухливі кульки громовиць – то стріляли «катюші». Але чому не чути вибухів? – дивувався я. – Невже беззвучні постріли? Чи я оглух? І взагалі, де я? Чому довкола ніч?

Хотів гукнути, скрикнути, запитати, однак не міг ані поворухнутися, ані подати жодного звуку, - голос був непідвладний мені, губи наче заніміли. Збагнув це і знову втратив свідомість. Прокинувся від якогось гуркотіння. Отже, до мене повернувся слух! Але вимовити й слова не міг.

Жінки зупинилися перепочити, опустили ноші на землю. Я відчував запах зелені. Проїхала вантажівка – американський «дойдж», освітлюючи поперед себе шлях вузькими смужками промінчиків замаскованих фар. Кузов прикритий зверху брезентом, а вздовж бортів двома рядами один проти одного сиділи солдати й тихенько наспівували: «Что стоишь, качаясь, горькая рябина...» Обігнали нас і зникли вдалині.

Запах зелені задурманив мене. Побачив лише в небі вогники літака. Він рухався невисоко, певно, спостерігав за місцевістю, - розвідник. Пролетів у тому ж напрямку, куди проїхала машина. Пролунав вибух, мабуть, німецький літак скинув бомбу.

І я знову знепритомнів...

Очунявся від прохолоди. Мене оповила волога, - на землю випала передсвітанкова роса. Чимось смерділо – наче смаженим м'ясом.

Я лежав на ношах у траві. Поруч не було нікого. Повів очима вбік і побачив обгорілу вантажівку, ту, що недавно обігнала нас. На ній ще спа-

лахували червонясті іскорки вогню, здіймалися важкі клуби густого смердючого диму, а коли вітерець роздирав їх, проступали людські кістяки, що схилилися один до одного. Літак скинув запальну бомбу на вантажівку з солдатами, й ті навіть не встигли зіскочити з кузова...

Я знов розтанув у забутті...

На світанку мене розбурхав мамин голос. Поруч неї стояли двоє солдатів у радянській формі — з погонями, у пілотках із п'ятикутною червоною зіркою і з автоматами в руках. Автомати якісь дивні, не такі, як у німців, — з круглими обоймами й дерев'яними прикладами.

— Ось він, мій рідненький! — нахилилась до мене мати. — А оце й мої документи — паспорт і посвідка, — показала на білий вузлик з паперами, що лежав у траві біля нош.

А сталося ось що.

... Мати з тіткою Вірою зупинились перепочити. Поклали ноші на землю й присіли поруч. Аж тут німецький літак, повертаючись назад, мабуть, таки побачив вантажний «дойдж», що їхав із замаскованими фарами, й скинув на нього запальну бомбу. Машина враз спалахнула й, оббризкана розрідженим вогнем, миттєво перетворилася на величезне вогнище. Люди горіли на очах!.. Вражені тим, що сталося, жінки мало не хибнулися розумом, покидали все, що було у них в руках, і з криками побігли куди очі дивляться. Так дісталися до Кирилівки, самі не свої, переполохані, напівбожевільні. Там їх затримав військовий патруль — порушили лінію фронту. Доставили до командира, вислухали, заспокоїли, наштрикали ліками. І тільки тоді жінки згадали про мене — адже на ношах була контужена дитина! Кинулись були назад, та їх не пустили. Прибув офіцер СМЕРШу, якийсь майор П'янков, допитав, хто такі і звідки, що сталося і як вони опинились тут. А потім заявив:

— А може, ви — німецькі розвідниці? Чим доведете, що вас не послали щось вивідати? При вас же немає жодних документів!

Тітка Віра не могла збагнути, про що, власне, йдеться і, наче одуріла, гучно зареготала:

— Та зрозумійте ж: серед поля на ношах лежить скалічене дитя! Ходімо, покажемо!

— Нікуди я з вами не піду, — категорично проказав майор. — Ви перетнули лінію фронту, а перебіжчиків з окупованої території ой як багато, й не всі вони йдуть до нас із добрими намірами... Одно слово, треба вас перевірити...

Тут не втрималася моя мама — впала навколішки, підповзла до майора й почала цілувати його лискучі чоботи.

— Повірте мені, там помирає мій найменшенький синок!.. Я зроблю все, що накажете, тільки відпустіть мене до нього! Слово честі, я повернуся — йому потрібна медична допомога, а тоді вже робіть зі мною що завгодно!

Мабуть, у майора П'янкова все-таки серце не було крижаним. Він помовчав, підняв маму з підлоги й суворо попередив:

— Гаразд. На світанку підете на те місце у супроводі двох бійців. Якщо там не виявиться ні вашої дитини, ні ваших документів, вас на місці розстріляють. Чи ви згодні?

— Дай вам Бог здоров'я, товаришу начальник! — звела вгору руки матуся. — Якщо мого сина немає, навіщо мені те життя!

На світанку мати в супроводі двох озброєних солдатів подалася шукати покинуту в паніці серед поля дитину. І знайшла мене.

Шпиталь містився у приміщенні колишньої школи. Мене там протримали недовго. Я лежав у коридорі на мішковій розкладайці з дерев'яними крайцями. Поруч сиділа мама. За стінами, в палатах стогнали поранені бійці, і я почувався гордовито: ну, майже справжній вояк!

Військовий лікар дядько Костя оглянув мене, зробив уколи, перев'язав пошкоджену ногу й сказав мамі:

— Звичайна контузія. Треба б хлопчика підгодувати, він дуже виснажений... Але це вже як випадє... Мова до нього повернеться, спочатку, можливо, заїкатиметься, та згодом це мине. Трохи недочуватиме на праве вухо... Праве око теж пошкоджено. Варто б показати його окулістові, та в нас таких немає... Головне, що вижив, а далі життя покаже. — І, ніби вибачаючись, додав: — Наш шпиталь пересувний, завтра рушаємо далі. Я чув, ви з Києва? Київ уже звільнили. Вранці у тому напрямку виїздить наша машина, у Кончу-Заспу, там точилися бої і є серйозно поранені... Можемо вас підкинути.

Сьомого листопада ми вже були у Києві. На вулицях — жодної душі. Довкола тиша, наче в підземеллі. Похмуро пообіддя куриться мжичкою. Простуємо вниз Софіївською вулицею. Я лежу на ношах, що їх змайстрував дядько Оникій. Несуть мене мама — спереду й тітка Віра — позаду. Під ногами бруківка, вкрита скляними друзками. На вікнах довколишніх будинків — жодної шибки. Як у сорок першому після того, коли підірвали Хрещатик.

Спускаємося до майстерні Петра Івановича — де ж іще зупинитися? На розі Думської площі стоїть радянський солдат з гвинтівкою, — вартовий.

— Як тут, не стріляють? — запитує мати. — Чи можемо ми увійти в будинок?

— А ви місцеві? — цікавиться він.

— Авжеж, — відповідає вона. — Якщо нас грабуватимуть, ви захистите? Солдат посміхається.

— Хто ж вас грабуватиме?

Потім каже:

— Не хвилюйтесь, захищу, якщо покличете. А ввечері завітаю провідати. Чайник хоч маєте? То, може, пригостите кип'яточком...

- Чайник був, - відказує мати, - якщо не вкрали... Я спущуся набрати дощової води... Он як цебенить...

КОМУНАЛКА

У повоєнному Києві

1. Будинок на Михайлівській

Іноді уві сні я ще й досі бачу київську комунальну квартиру, де минула моя далека повоєнна юність... Будинок наш стояв нагорі крутої вулиці Паризької Комуні (колишня Михайлівська), що з'єднувала Думську й Михайлівську площі. Казали, до революції цей дім належав заможному єврейському промисловцеві, який мав цукроварні в Україні й Росії. Та в роки нової влади більшовики націоналізували будівлю, просторі зали перегородили, перетворивши їх на комунальні клітини.

Такі помешкання виникли, мабуть, водночас із сільськогосподарськими комунами. На думку тодішніх керівників, це мав бути зразок майбутнього устрою суспільства, де все стане спільним — і майно, і сім'я, і праця. Справді: в комуналці кожна родина була на видноті — хто коли лягає спати, прокидається, вирушає на роботу, хто з ким спілкується, хто до кого ходить у гості, хто що готує на комунальній кухні, чим годується, що вдягає і навіть скільки разів на добу користується спільним туалетом. Майже все про всіх мешканців квартири відомо! Це певною мірою зближує людей, та водночас і розділяє їх, сварить, бо під час безперервного спілкування виразніше виявляються й негативні риси характеру кожної особи, що викликає певне ставлення до неї з боку тих, хто її оточує.

Наша квартира займала весь бельєтаж будинку, мала два входи — парадний, з вулиці, і так званий «чорний», з двору.

З вулиці до нас можна було потрапити крізь масивні дерев'яні двері, заввишки до трьох метрів. Над ними вгорі стриміла широка заклена рама, крізь неї у парадне проникало вуличне світло. Власне, це було не парадне в повному розумінні цього слова, а невеличкий кам'янистий тамбур. Вісім широких полірованих гранітних сходинок вели до легеньких, але високих дверей, що в горішній частині, десь метрів півтора від підлоги, були заклені квадратами прозорого скла. Нижні парадні двері не замикалися, тому зранку в кам'яному тамбурі-парадному смерділо сечовиною, — то залишали по собі згадку випадкові нічні вуличні перехожі. А верхні, заклені двері замикалися маленьким англійським замочком; його можна було відімкнути будь-яким ключиком, лезом кишенькового ножа чи навіть звичайнісінькою монеткою.

Праворуч од вхідних дверей на стіні висів список сімей, що мешкали в нашій комуналці, з позначкою — скільки разів до кого треба натискати

кнопку дзвоника. Сама кнопка була прибіта до дерев'яної рами дверей. Вона з'явилася в останні роки війни, коли до будинку підключили електрику, раніше ж у коридорі за дверима на довгій металевій скобі бовтався важкий мідний дзвін, до язика його був прив'язаний довгий мотузок, крізь дірку вгорі дверної рами він звисав вузликом назовні, і, щоб повідомити про себе, гість мав кілька разів смикнути за нього, в коридорі лунала відповідна кількість ударів дзвону, тоді сусід, до котрого прийшли, виходив відчиняти двері. Якщо ж його не було вдома, гість міг смикати за мотузок, доки це набридало котромусь із сусідів — переважно з тих, чії кімнати знаходились найближче до гучного мідного дзвону.

Квартира мала три коридори, що нагадували літеру «Г». Одразу ж за зашкленними вхідними дверима починався перший, найкоротший коридорчик. На відміну від інших, він був найсвітліший і найчистіший, не зашкращений речами. Сюди виходили кімнати двох сімей. Навпроти входу — високі двостулкові білі двері кімнат найзаможнішої нашої сусідки — зубної лікарки Аделі Львівни Бронштейн. У неї бувало багато відвідувачів, на стіні будинку красувалася табличка з написом: «Зубний лікар Бронштейн А.Л.».

Аделя Львівна займала дві кімнати з вікнами у двір. Перша правила за робочий кабінет: як увійти, праворуч стояла раковина з умивальником, далі, за ширмою, навпроти вікна, височіло лікарське крісло, поряд нього — переносна стоматологічна машина. У другій кімнаті, праворуч, Аделя Львівна мешкала разом з чоловіком, службовцем якоїсь фінансової установи. Вони вели замкнене життя, спілкувалися з сусідами мало, у кімнаті був окремий електролічильник, на спільній кухні, що містилася у протилежному, дальньому кутку квартири, з'являлися рідко — їжу готували у своєму коридорчику не на примусі, як усі, а на престижному в ті часи керогазі. Цим займалася Аделя Львівна у вільні від прийому пацієнтів години.

Оскільки загальна кухня була розташована далеченько від їхніх кімнат, вони не протягли туди електропроводку від свого лічильника й не мали на кухні власної лампочки. А от у туалеті, на півдорозі до кухні, серед інших була і їхня, найпотужніша лампочка, тож, вирушаючи туди, вони попередньо вмикали з кімнати світло й несли з собою сидіння на унітаз. Так робила й решта сусідів, які мали такі сидіння, дехто саморобні з фанери, а хто й з цупкого картону. Аделя Львівна була невисокою огрядною повногрудю жінкою, рухалась повільно, владно ступала впевненою ногою, сунула, наче трактор. Чоловік її Абрам Самійлович, високий і худорлявий, пересувався обережненько, озирючись, наче йшов по замінованому полю. Мало це подружжя єдину доньку, заміжно, чоловік її працював у НКВС, носив офіцерські погони, мешкали вони окремо від батьків, але частенько приходили в гості до Аделі Львівни і Абрама Самійловича. Донька Аделі Львівни ніде не працювала, дітей у неї не було, тому провідувала матусю мало не

щодня. Молода жіночка – їй не минуло й тридцяти, в літню пору лягала на ліжку у внутрішній кімнаті біля самого вікна і, роздягнувшись догола, за-смагала. Вікно виходило на південь, тому в кімнаті майже цілий день було сонце. Іноді ми з дворовими хлопчачками вилазили на дерев'яні дахи сараїв, що оточували наш двір, і милувалися таємничим для нас жіночим тілом. Ця жінка пильно доглядала за собою, в неї була ніжна біла шкіра. Іноді вона перехоплювала наші хтиві погляди, однак робила вигляд, наче нічого не помічає, приймаючи ще більш еротичні пози...

Згодом, у п'ятдесяті роки, коли в країні розпочалася боротьба з «космополітами», чоловіка цієї спокусниці заарештували, і вона перестала приходити до своєї матері – довелося влаштуватися на роботу...

Навпроти Аделі Львівни в маленькій кімнаті мешкала самотня тітонька Шура. Вікна її кімнати виходили на вулицю – два віконця ліворуч від парадних дверей, що вели в нашу квартиру. Тітонька Шура, жінка середнього віку, десь служила й вдома бувала рідко. Судячи з усього, це була освічена людина, вдягалася зі смаком, із сусідами майже не спілкувалася, тільки віталася: «Добрий день». Нас, дворових хлопців, вона не цікавила. Якщо Аделя Львівна час від часу зверталася до нас по допомогу – наколотити дров чи принести сельтерської води майже з Думської площі, де в крайньому, наріжному будиночку торгував нею відомий на всю вулицю рудий дядько Яша, – за такі послуги вона, звісно, нам платила: видавала кілька монет, за них там же, через дорогу від дядька Яші, де в одноповерховому будиночку містилася пекарня, можна було купити свіженький бубличок або гарячий пончик з горохом, – то тітонька Шура ніколи не вдавалася до наших послуг, і тому ми до неї не мали інтересу.

За стінкою від Аделі Львівни мешкали в неоконирній кімнаті ми з мамою. Кімната чималенька – 19 квадратних метрів. Височезна стеля – чотири з половиною метра. Колишня зала, розгороджена на дві кімнати й коридор між ними. Від коридору нас відділяла дошана стіна, яка від грюкання маленькими дверима хиталася. Аби ця перегородка була стійкішою, ми підперли її з кімнати тристулковою шафою з давнього боженківського мебльового гарнітуру, а в коридорі поставили два саморобні дерев'яні стенди з фанерними дверцятами, де зберігався наш кухонний посуд: закіптюжені старенькі каструлі, сковорідка, сільський чавунчик, луджений чайник і відерце. Сюди ж ховали довоєнний, безліч разів ремонтований і перепаяний примус. Готували на ньому прямо в коридорі, бо до кухні було далеко. Примус становили на невеличкий столик, що примостився між дерев'яними стендами. Для пожежної безпеки столик був прикритий розколотою мармуровою плитою, яку я підібрав десь на звалищі сміття. Певно, щоб у темному коридорі люди не набивали собі гулі, на стінці-перегородці вгорі зробили подовгувате віконечко. Крізь нього вдень проби-

валося вуличне світло, а ввечері – промені від електричної лампочки, що висіла в нашій кімнаті під височезною стелею; у двох кутках стелі над вікнами заввишки понад два метри збереглися колишні прикраси – ліплене листя й пелюстки квітів, далі вздовж стін тяглися ажурні лінії, обмежені штучною перегородкою з новоутвореним коридором, та й в коридорі вони не кінчалися – мабуть, завершувалися такими ж пелюстками в кімнаті навпроти, через коридор. Судячи з усього, ту кімнату відокремили раніше, ніж нашу, бо протилежна стіна коридору була капітальною, з цегли, і двері в ній – високі, двостулкові, а схожі на рейки ліплені смуги на стелі під час перебудови приміщення збили.

В тій просторій кімнаті з вікнами на вулицю, як і в тітоньки Шури, мешкала жінка трохи старша за мою маму, її чомусь називали «пані» Котвицька. Чоловіка вона не мала, – він чи колись покинув її, а чи був репресований, – про це вона нікому ніколи не розповідала, але залишив по собі доньку Ліну. Вона здобула освіту – закінчила педагогічний інститут і працювала в школі, щось там викладала. Ліна Вітольдівна – так мати називала мене – була невродлива: руденька, трохи косоока, з великим озадям, і тому жила неодруженою, а це були останні воєнні роки, коли чоловіків лишилося обмаль, на кожного припадало не менше десятка самотніх жінок, тому в цій родині головною проблемою було знайти для Ліни Вітольдівни бодай якогось супутника життя.

З нашого коридору широкі двері вели в інший, останній коридор, що під прямим кутом біля спільного туалету повертав до кухні. За колишньою дверною рамою (дверей не лишилося, обабіч стін можна було вглядіти самі рами) вгорі були збудовані високі антресоли. Хто і що там зберігав, невідомо. Якщо пильно придивитися, видно було тільки височезний отвір, забитий всіляким мотлохом. Цей закуток коридору теж був напівтемний, світло пробивалося вгорі з такого ж, як і в нашій кімнаті, подовженого віконця з приміщення, яке обіймала родина тітки Марії Чорної. Оскільки в найближчій до кухні кімнаті мешкала теж Марія з чоловіком, дядьком Павлом, то першу Марію прозвали Чорною – вона справді була чорнява й скидалася на циганку. Марія Чорна перебралася до Києва з-під Ржищева, чоловік її Іван працював шофером, возив відповідального працівника сільського господарства, мабуть, тому на всіх сусідів дивився зверхньо, ні з ким не вітався. Жили вони досить замож-но, щонеділі до них приїздили гості з села. Марія Чорна з Іваном займали дві кімнати з вікнами у двір, але із західної частини, біля воріт у двір, тому Іван часто залишав на ніч службову «победу» в себе під вікнами. На кухні Марія Чорна майже не з'являлася, готувала їжу в себе – в першій при вході кімнатці в неї стояла цегляна груба. Коли у вихідні дні у неї збиралися гості, вони засиджувалися допізна. Гучно співали українські пісні й розходилися аж опівночі, голосно перемовляючись і тупочучи в коридорі за нашими дверима.

У кутку, де коридор завертав до кухні, мешкала тітка Дуся з донькою Надькою. Дусю прозвали «люмпен-пролетаркою», вона була підсліпуватою, окуляри не носила й тому ходила трохи згорблена, проте добре бачила все, що «погано» лежить, і непомітно підбирала чуже. Постійної роботи Дуся не мала, була малоосвіченою, підробляла, де доведеться, - прибиральницею, пральницею, а то й звичайним чорноробом. Чоловік її, повернувшись з війни, затримався в сім'ї не надовго, тиждень пиячив, приповзаючи додому мало не рачки, влаштовував серед ночі скандали, лупцював дружину й брудно лаявся. А одного разу втрутився у вуличну бійку.

Демобілізовані відразу після закінчення війни солдатики з нашого й сусідніх дворів попервах пиячили в забігайлівці навпроти нашого будинку, ту пивничку називали просто - «У Тоськи», на ім'я шинкарки. Починали зазвичай зі ста грамів горілки з «прицепом», тобто з келихом пива, і заходилися згадувати про війну, фронтові епізоди й вихвалити роди військ, в яких служили. На цьому ґрунті, траплялось, виникали конфлікти. Напившись, солдатики розходились по дворах «з'ясовувати стосунки», й спалахували криваві бійки. Артилеристи доводили, що саме завдяки ним було розгромлено фриців, заперечуючи їм, піхотинці знімали шкіряні ремені з важкими бляхами, а моряки хапалися за кортики. Якось під час такої сутички сп'янілий чоловік тітки Дусі заскочив додому, витяг зі свого фронтового ранця трофейну «фінку» й устромив її в спину котромусь із тих, хто йому особливо заперечував. Відтоді він у нашій квартирі не з'являвся...

Найпомітнішою постаттю серед сусідів, кімнати яких містилися в останньому коридорі, ближчому до кухні, був, звичайно ж, Борис Вікторович Дунаєвський. Високий, худорлявий чоловік з невеличкою сивою борідкою клинцем. За віком він був найстаршим у нашій квартирі. Закінчив війну майором медичної служби і, коли ми переселилися в цю комуналку, працював у лабораторії київського водоканалу на Подолі. Мав дружину, значно молодшу за себе, Луїзу Миронівну. Подейкували, що він довго не одружувався, вів вільний спосіб життя, запрошував до себе в гості гарних дам, одно слово, ні в чому собі не відмовляв. Та з часом відчув, що вік таки дається взнаки, й вирішив стати розсудливішим - зупинив свій вибір на Луїзі. Вона не була красунею, скоріше навпаки: пласка й худюча, як дошка, довгоноса, ще й з прищом на кінчику носа, але мала великі чорні очі й довге темне волосся. Луїза Миронівна кохала його без тями, вірно прислужувала йому, можна сказати, жила Борисом Вікторовичем. Звісно, дітей у них не було.

Борис Вікторович мав якесь відношення до колишнього власника нашого будинку, вважався далеким родичем Іллі Еренбурга, а родина того була кровно зв'язана з тим київським промисловцем. Тепер же Борис Вікторович займав найменшу кімнатку, розташовану якраз навпроти єдиного на всю квартиру туалету.

Дунаєвський був дуже оригінальною людиною. Він усе майстрував сам. У своїй малометражній кімнатці звів масивні антресоли - другий поверх. Там обладнав собі робочий кабінет: установив письмовий стіл з настільною лампою, повісив на стіні саморобні полиці з книжками. Коли не зайдеш до нього - він сидить за книжкою. Багато читав, багато чого знав і вмів цікаво розповідати.

З усіх сусідів Борис Вікторович і Луїза Миронівна спілкувалися тільки з нами - з мамою і зі мною. Певно, здогадувались, яка нелегка доля випала на нашу сім'ю, й намагались бодай порадами допомогти нам. Вони цікавились моїми успіхами в школі, іноді вечорами запрошували до себе на чай - мати моя рідко коли була вдома: заробляла на прожиток, працюючи з ранку й до вечора на двох роботах - прибиральницею і обслугою на кухні при їдальні. А то були голодні повоєнні роки...

У кімнатці Дунаєвських усе здавалося мені таємничо загадковим. Саморобні електровимикачі й розетки, виготовлені з цупкого пофарбованого в чорний колір картону. Виходячи в туалет, Борис Вікторович вмикав з кімнати світло, й високе віконце нужника навпроти його дверей одразу ж спалахувало, освітлюючи темний коридор. Одного разу стався кумедний випадок. Мабуть, улітку Дунаєвський спав у ліжку голяка. Серед ночі він прокинувся за потребою, запалив світло й рушив до туалету. Аж тут вийшла в коридор Маруся Білявка, котра мешкала в останній, найближчій до кухні кімнаті; побачивши у світлі худорляву постать сивого, зовсім голого чоловіка зі скуйовдженою білою бородою, вона з переляку закричала. Цю подію довго обговорювали наші сусіди.

На стелі туалету було аж п'ять електричних лампочок, дехто мав свої окремі, з вимикачами в кімнатах, решта ж користувалася спільним освітленням і при оплаті за електроенергію віддавала відповідну суму володареві лічильника. Туалетний папір (тоді його заміняли клаптики газети) приносив кожен з собою. І тільки Дунаєвські тримали його безпосередньо в нужнику: на стіні висіла ганчірна сумочка з химерним малюнком, а на ній було вишито кольоровими нитками таке: «Для трудов твоих, милашка, приготовлена бумажка». Це був витвір Луїзи Миронівни.

Дунаєвські любили поезію: Блока, Фета, Надсона, Байрона... Від них я вперше почув про Єсеніна, який у ті роки був заборонений. Луїза Миронівна трохи грала на гітарі, час від часу брала її в руки й виконувала романс на його слова: «Ты меня не любишь, не жалеешь...».

А Борис Вікторович захоплювався фотографією і прилучив до цієї справи мене. Пізніми вечорами при червоному світлі ми проявляли плівки і потім друкували фотознімки. Причому, все в нього й тут було саморобне: власні рецепти розчинів з фотохімікатів, ванночки для проявників і фіксажу - з того ж таки цупкого картону, промашеного парафіном; фотозбільшувач: шматок

дошової труби, в яку встромлено потужну електролампу (на 100 ватт), а знизу для фокусування кадру вкручувався фотооб'єктив з «лейки», камери, якою Борис Вікторович дуже пишався: «Я пройшов з нею всю війну». У мене ж з часів окупації зберігся дореволюційний «Фотокор». Дунаєвський видав мені до нього кілька пласких бляшаних касет, в які встромлялися скляні негативні пластинки 9 x 12.

«Школа» Бориса Вікторовича допомогла нам з мамою вижити в голодний 1947 рік. Дунаєвський навчив мене, як обладнати міні-фотолабораторію: у дерев'яну чорну скриню, схожу на невеличкий чемодан, ми вмонтували непрозорі, також чорного кольору, рукави, на дні цього чемоданчика встановлювались ванночки з розчинами для проявлення і фіксажу скляних пластинок негативів. Коли чемоданчик розкривався, між його стулками розтягувались своєрідні міхи, як у гармошці, а збоку шухлядки було віконечко, що прочинялося для короткочасного засвічування фотопаперу крізь скляну пластинку негативу, а потім затулялося червоною шибочкою скла, крізь яку можна було спостерігати за тим, як проявляється фотознімок.

Пізньої весни голодного 47-го року ми з мамою поїхали до її неньки, бабусі Агафії, в оточене лісом глухе село на межі Чернігівщини з Росією і Білоруссю. Взяв я з собою і цю «міні-фотолабораторію».

Майже всі селяни приходили до мене «хвотограхуватися». Я запрошував бабусь на город, садовив їх на табуретку на тлі соняхів і клацав «Фотокором», встановленим на тринозі. Кращого місця в селі не було: в цьому партизанському краю фашисти спалили геть усе, й люди жили в землянках. Коштував фотознімок аж... два курячих яйця. Свій «гонорар» я зберігав у глибокому бабусиному погребі. Дореволюційна камера фіксувала кожну зморшку на обличчі людини, й, дивлячись на свій портрет, бабусі, бувало, жахалися: «Господи, та невже я така стара!?»

Восени я повернувся до Києва з двома чемоданами яєць. Зустрівши мене на вокзалі, мама зайшлася сльозами. «Ти ж мій годувальник!» – повторювала вона дорогою додому.

А ще Борис Вікторович мав великого дерев'яного човна з мотором. Якось у неділю він запросив нас із мамою на прогулянку по Дніпру.

Спочатку чомусь довго не запускався двигун. «Нікчемне динамо», – виправдовувався Борис Вікторович і, щоб розважити нас, розповів, як до революції йому випало побувати в Греції. В одній з печер на березі моря він побачив незвичний напис: «Угон». Розпитував довколишніх мешканців, що б це могло означати, та ніхто не міг пояснити. Казали, ніби тут колись давно переховувалися повстанці, які боролися за визволення Греції з-під турецького гніту. Мабуть, цей напис і залишився відтоді, бо серед повстанців було чимало й іноземців. Повернувшись на батьківщину, Борис

Вікторович взявся вивчати історію визвольного руху в Греції і встановив, що цей напис скоріше за все зроблений Джорджем Байроном, який також брав участь у визвольній боротьбі греків...

Нарешті двигун запустився, і ми попливли вниз по Дніпру. Зупинилися в якійсь затоці. Мама збирала на березі квіти, а я споглядав, як Борис Вікторович закидає спінінг, а потім допомагав йому витягувати чималу щуку.

Зрадівши успіхові чоловіка, Луїза Миронівна теж запалилася:

- Борисе Вікторовичу! – Вона завжди зверталася до нього на «ви». – Дозвольте спробувати й мені, я ж умію!

Він дав їй спінінг, стоячи поруч. А Луїза Миронівна, либонь, від хвилювання замахнулася невдало: блешня відлетіла назад і, заплутавшись у борідці Бориса Вікторовича, видрала з неї клоччя сивого волосся.

- Луїзо! – грізно вигукнув він. – Ви ж могли мене покалічити!

Більш не сказав ані слова й заходився збиратися додому.

Назад ми пливли мовчки.

То був наш перший і останній спільний виїзд на природу...

Якось я завітав до Дунаєвських з томиком Маяковського.

- Ми вивчаємо його поему. Ось послухайте, який це був чудовий поет! – захоплено проказав я.

Борис Вікторович був ще на роботі. Його дружина примостилася на канапці й гралася з морською свинкою (їх було в них аж дві й жили кожна в окремій скляній банці з травою, яку влітку Луїза Миронівна щоранку вищипувала у скверику за нашим будинком). Біла свинка з жовтими очима сиділа на колінах у хазяйки і, коли та манила її до себе пальцями долоні, швидко викарабкалася по грудях аж до її обличчя, хапаючи в неї з рота крупичку насіння.

- Препоганющий поет, твій Маяковський! – прокоментувала мої слова Луїза Миронівна. – Він був футуристом, виступав перед публікою з морквою в горішній кишені. Я на власні очі бачила, як він ішов у Києві по Хрещатику в колоні голих жінок і чоловіків, які вигукували: «Геть сором!»

Вона не терпіла радянську поезію і ненавиділа все, що сталося в країні після жовтневого перевороту. До речі, саме від Дунаєвських я вперше почув цей вираз «жовтневий переворот» і, широко кажучи, перелякався. На моє несміливе зауваження, що у 1917 році відбулася Велика Жовтнева революція, Борис Вікторович якось непривітно посміхнувся й різко відказав:

- Ні, юначе, то був державний переворот і тільки десять років перегода більшовики офіційно проголосили його революцією. Ви, звісно, про це не відаєте, але в мене ще гарна пам'ять.

Вони не визнавали існуючу владу, хоч і приховували від усіх свої переконання. Певно, мали на те підстави. В їхніх поглядах на життя було багато спільного, і саме це єднало їх, таких різних за натурою людей...

Іншим разом, коли ми знову завели мову про Маяковського вже в присутності Бориса Вікторовича, він заперечив Луїзі Миронівні.

- Я не чув, щоб Маяковський бігав голяка по Києву. Про футуристів ходило чимало різних пліток... Ще за старої влади я бачив його у нашому політехнічному інституті. Пам'ятаю, він вийшов на сцену в жовтій кофті з розмальованим обличчям і кинув виклик у залу: «Хто бажає одержати ляпас, звольте ставати в чергу!» Це був дотепний, гострий на язик хуліган.

Їхнє ставлення до деяких ознак сучасного життя часом обурювало мене. Дунаєвські ніби й досі існували в дореволюційному часі. Не визнавали нових назв київських вулиць: вулиця Леніна для них усе ще залишалася Фундуклеївською, Карла Маркса – Миколаївською, Кірова – Олександрівською, Свердлова – Прорізною, Маяковського – Ольгинською... Іноді вони згадували такі факти з історії міста, що я аж чудувався.

Якось був прохопився, що мій однокласник мешкає поруч із школою, на Андріївському узвозі, й під час великої перерви, трапляється, бігає додому.

Борис Вікторович задумливо промовив:

- Андріївський узвіз... Колишнє улюблене місце зустрічі київських жебраків.

Вони збиралися там сотнями!

- Невже в Києві їх було так багато?

- Ще б пак! Мали навіть свого короля на прізвище Шпулька. Він одружував свою доньку в Анатомічному театрі, на Фундуклеївській. Донька в нього була зовні негарна, справжня потвора, але на весілля прийшло близько сотні жебраків на чолі з правницею Шпульки – Олексою Кульгавим. Скільки потім про це було пересудів!

...Того травневого дня я поспішав до школи. Вдягся святково: червона краватка, біла сорочка й три кумачеві смужки на рукаві – голова ради піонерського загону. Назустріч мені – Борис Вікторович з Луїзою Миронівною.

- Куди це зібрався наш командир загону? - Так жартома називав мене Борис Вікторович, коли бачив у сорочці зі смужками.

- А сьогодні день піонерської організації! – відрпортував я. – У нас відбудеться урочиста лінійка.

- Як у житті все повторюється, - звернувся він до своєї супутниці. – Наче за царату.. Вам не здається, Луїзо?

- А хіба тоді були піонери?! – вибухнув я.

- Були...- Зітхнув Борис Вікторович. – Тільки галстуки носили не червоні, а сині... А гасла вигукували такі самі: «Будь напоготові!»

Поруч по бруківці проскочив легковик, ледве не обдав нас бризками з калюжки.

- Ну, щасливої тобі дороги, - мовив на прощання мій сусід. - Тільки обережно переходь вулиці, бачиш, як гасають машини. – І додав: - Так само невпинно збігає й час...

Згодом Борис Вікторович захворів і швидко помер. Луїза Миронівна залишилася вдовою, надягла траур і не знімала чорного вбрання до кінця свого життя...

Отже, в нашій квартирі мешкало вісім сімей – п'ятнадцятеро душ. На ніч кожна родина замикалась у кімнаті й гасила свої електричні лампочки в туалеті й на кухні. А зранку всі квапилися зайняти чергу в туалет і до водопровідного крану, що стирчав над металевою раковиною з облізлою емаллю на стіні в кухні. Власні підвісні умивальники над відрами мали в своїх кімнатах тільки Аделя Львівна (як на неї казали, мадам Бронштейн) і Маруся Чорна. В іншу пору дня комунальна кухня була безлюдна. В ній у закутку стояла квадратна цегляна пічка на шість конфорок, опалювалася вона дровами або вугіллям і користувалися нею лише окремі мешканці, переважно ті, кімнати яких містилися ближче до кухні, більшість же готувала їжу безпосередньо в своїх кімнатах, де у всіх були груби, якими опалювались у зимовий період. Дрова ми купували восени на складі неподалік – на Стрілецькій вулиці; там же можна було найняти вантажників з тачкою, які перевозили дрова до будинку, а в дворі за винагороду пиляли й кололи їх. Зберігали дрова й вугілля у сараях, що ними був оперезаний наш просторий двір.

Двір був довжелезний, межував із шестиповерховою доминою, що стояла на Малій Житомирській вулиці, і складався з двох частин: горішньої, від парку-скверу з заходу, вище нашого будинку, й долішньої – вулиця круто збігала вниз. Посеред двору ріс високий розлогий каштан. Під ним збиралися ми, дворові хлопчачки. Після визволення Києва і в перші повоєнні роки навесні в горішній частині двору висаджували за лисенківським методом картоплю – кидали в ґрунт шматочки бульби, згодом замість картоплі, що родила погано, стали вирощувати соняшники, і літньої пори все подвір'я заповнювали величезні джмелі. Вони залітали крізь вікна й до кімнат. А ми, хлопчачки, винищували їх. Змагалися, хто спритніше вхопить пальцями за крильця ненажерливого джмеля, коли той висмоктує солодкий нектар з розквітлого соняха. В цих змаганнях часто виходив переможцем і я, виловлював до десятка джмелів, та якось величезна комаха так ужалила мене, що я ходив з розпуклою рукою аж три дні, мама навіть збиралася вести мене до лікаря, бо традиційні методи лікування – холодна вода, мідний п'ятак, змащування рани олією, прикладання столітника і таке інше – не вгамовували болю, надто глибоко ввійшло в палець жало, яке не встигли вчасно висмикнути. Відтоді я в таких змаганнях більше участі не брав.

Вечірньої пори в нас були інші розваги. Коли війна ще не закінчилася, майже щотижня, а то й частіше, в Києві салютували – відзначали двадцятьма залпами звільнення Червоною Армією від німецьких окупантів рідних міст, а потім і столиць сусідніх держав, що згодом стали нашими союзниками, - Бухареста, Софії, Варшави, Будапешта, Белграда...

Найближчі до нас гармати, з яких салютували, встановлювали на Володимирській гірці. Стріляли ракетами з парашутиками із цупкої білої матерії. Чимало з таких парашутиків зависало на деревах. Ми видиралися на стовбури, знімали парашутики з гілок, я приносив їх додому, мама шила з них носовички або серветки й продавала на базарі. Заняття це було не дуже безпечним. Пам'ятаю, один з хлопчаків, який мешкав на сусідній Малій Житомирській вулиці, виліз на дерево й спробував дотягтися до парашутика, що завис на тонкій гіллячці, та вітка обламалася, й він зірвався на подільський схил, поламав обидві ноги й залишився калікою.

Вибухали не всі ракети, ми підбирали ті, що не спрацювали, й потім влаштовували у дворі свій салют: розкладали під каштаном вогнище й кидали в нього ракети. Раз хтось із хлопців роздобув десь справжній снаряд від гармати. Ми розібрали його, виїняли з циліндра порох — довгі прутики, схожі на олівці, й кілька вечорів розважалися, жбурляючи їх у багаття, аж поки вночі не вибіг з будинку демобілізований з армії здоровило й добряче віддубасив одного з нас, котрий не встиг утекти.

А восени, коли починалися навчання у школі, у парках-скверах, що простяглися довкіль Михайлівської площі, нагорі вулиць Жертв Революції (згодом цю двозначну назву змінили на іншу — Героїв Революції), Михайлівської (тодішньої Паризької Комуни) та Малої Житомирської відбувалися справжні побойща. В нашому районі діяли дві банди малолітніх: банда Ковалю (з Михайлівського провулка) й банда Тарана (з ближнього Подолу). Обидва ватажки навчалися в нашій школі (на Михайлівській площі, неподалік від фунікулера), можливо, навіть товаришували, а ввечері їхні прихильники й противники виходили на прю, озброєні камінням, дрючками й рогатками, і починався бій, який часто закінчувався трагічно: комусь розбивали голову, ламали кістки, а моєму однокласникові мало не вибили око. Згодом у цю бійку — сунули район на район — втрутилися правоохоронці, й вона вщухла, однак ватажків не покарали, — обидва, і Коваль, і Таран, були дітьми відомих у місті посадових осіб (батько Тарана, здається, обіймав посаду міністра).

Дехто з членів тих напівдитячих хуліганських банд згодом перетворився на справжніх злочинців. Мій колишній однокласник Борис Леонов, напівсирота, його батько загинув на фронті, спробував був пограбувати ощадкасу, його заарештували й відправили в дитячу колонію, звідти він повернувся вже справжнім уркаганом, потім знову сидів у в'язниці й тільки після того, як в одному з блатних «розбирань» його покалічили, спробував налагодити своє життя... Ох, нелегко склалася доля багатьох моїх однолітків, дітей воєнного покоління...

На світанку 9 травня ми з мамою прокинулись від навколишнього шуму. З вулиці линули збуджені вигуки людей, за вікнами, у дворі, тріщали постріли: всі, в кого була зброя, палили з неї в небо, вигукуючи: «Перемога! Ура! Нарешті перемога!»

У квартирі над нами шойно поселився полковник із сім'єю — він повернувся з Німеччини. Охмелілий від давно очікуваної звістки, він вибіг в одних трусах на балкон: «Дочекалися! Смерть фашизму! Хай живе товариш Сталін!». Підніс угору руку з пістолетом і стріляв, підстрибуючи, поки не скінчилися патрони.

Я вискочив на вулицю. Незважаючи на ранню пору, там було багатолюдно. На обличчях — усмішки, а в декого на очах сльози. Якийсь офіцер у гімнастерці, прикрашений на грудях двома рядами орденів, витяг з кишень галіфе дві пляшки горілки й гранчаки, поставив їх на зелений узгірок парку-скверу, що починався одразу ж за нашим будинком, і запрошував перехожих випити з ним за Перемогу.

- Я дожив! Чуєте? Я дожив до цього дня! А скільки моїх друзів полягло! Пом'янімо їх! — проголошував він, наповнюючи склянки.

На кухню в нас повиходили жінки. Вони плакали, сподівались, що тепер, нарешті, почнеться нормальне життя, відмінять картки на хліб, на прилавках магазинів з'являться, крім горілки, крабів, чорної та червоної ікри, й інші продукти харчування, зникнуть довжелезні багатогодинні черги по борошно у передсвяткові дні — ми з мамою займали їх у дворі навпроти спозаранку, та все одно не завжди вистачало пайка...

2. Зброя оживає

У перші місяці після визволення Києва від німецьких окупантів місто щодня бомбували. Ворожі літаки проривали нашу повітряну оборону й немилосердно атакували стратегічні об'єкти: вокзал, мости, промислові підприємства, що їх поступово почали відбудовувати. Ранками ми з хлопцями вирушали на ті вулиці, звідки вночі чулися вибухи, й полювали на осколки від бомб. А потім хизувалися один перед одним — у кого більше таких трофеїв.

Я ховав свою здобич у криївці, в старенькій тахті, на якій спав. Якось мати, миючи підлогу, виявила мої скарби і, боячись, що вони небезпечні, можуть вибухнути, винесла їх на велику гранітну плиту в дворі біля ганку чорного ходу — на ній ми кололи дрова — якраз під вікнами нашої кімнати, й заходилася трощити їх обухом сокири. Звичайно, ті осколки не становили для мене великої цінності, але серед моїх «скарбів» мати виявила й пістолет, бельгійський «бульдог», який я зберігав ще з днів окупації. Врятувати його я не встиг. Коли підбіг до гранітної плити, мати вже опустила на нього сокиру, обух влучив у круглий барабан з п'ятьма відтулінками для патронів, і вісь, що на ній він тримався, зламалася. Вихопивши з-під сокири скалічений «бульдог», я метнувся у двір і переховав його в сараї. Звісно, мені дуже шкода було зброї, з якої так і не довелося жодного разу вистрелити за браком патронів. Однак на цьому історія з бельгійським пістолетом не скінчилася.

У полковника, що поселився над нами, був син Вадим, хлопець приблизно мого віку. Він приїхав до Києва з евакуації навесні, коли батька перевели сюди з Німеччини. Невдовзі полковник отримав з переможеної Німеччини й свої трофеї — прибув «студебеккер» з меблями, килимами й іншими речами, машину розвантажували солдати майже півдня на очах у мешканців усього будинку. Там був і порцеляновий посуд, і якісь картини, й пакети з одягом. Керувала солдатиками дружина полковника, як їх тоді називали «підполковниця», грудаста білявка з закрученою на потилиці довгою косою.

Вадима не встигли влаштувати до школи, бо навчальний рік уже закінчувався — стояв березень місяць, та й найближча школа була українською, а Вадим приїхав з Росії. Тож хлопець сидів цілі дні вдома, батько ходив на службу, мати гасала по місту в своїх справах, доглядав за дитиною ад'ютант полковника Іван, зовсім юний солдатик, якого недавно призвали до армії.

Він же вів і їхнє домашнє господарство: прибирав у квартирі, готував їжу, доставляв продукти.

Дворові хлопці зустріли новачка насторожено й не квапилися приймати його в своє товариство, — надто вже відрізнявся від нас цей шляхетний «матусин синочок». І Вадим тягся до мене, все ж таки мешкали майже поруч, коли я після школи колов дрова на гранітній плиті перед нашими вікнами, він виходив на балкон, споглядаючи за мною, а траплялося, й спускався до мене, заводив розмови, але все це відбувалося під наглядом солдатика Івана.

Якось, коли Іван відлучився на ринок і вдома у Вадима нікого не було, він запросив мене до себе. Я був вражений тим, що побачив. У таких шикарних квартирах мені ще не доводилося бувати. Іноземний меблевий гарнітур з чорного дерева, на стінах — величезні картини й дивовижні килими, на стелі — кришталева люстра на кілька лампочок. Та найбільше враження справив на мене святковий кітель його батька, що висів у шафі, — на ньому були такі ордени, про які я навіть і не чув.

- А в мене є пістолет, — похвалився я, — бельгійський «бульдог». Я знайшов його в селі, де ми з братом жили в тітки, коли німці виселили нас із Києва.

- Ой, покажи! — загорілись очі у Вадима.

- Якось при нагоді, — пообіцяв я.

На той час я свою зброю вже «відремонтував» — замість зламаної вісі, прилаштував барабан на вкороченому товстелезному цвяху, приладнавши його в ті самі отвори, в яких раніше оберталася вісь. Тож вважав, що пістолетом знову можна користуватися.

І ось одного дня, коли Вадим залишився без догляду, я завів його до сараю й дав йому в руки свою зброю. Він був у захваті! Натиснув на курок, пружинка клацнула й барабан крутнувся.

- От якби вистрілити! — запалився Вадим.

- На жаль, у мене немає набоїв, — звів плечима я.

Вадим трохи помовчав і таємниче прошепотів:

- А ми дістанемо! Іван ні в чому мені не відмовляє.

І почав мене благати віддати йому цей пістолет.

- Ні, — категорично заявив я. — Хіба що зробимо обмін...

- Гаразд! — погодився він. — Що ти хочеш за нього?

- І ти віддаси те, що я забажаю?

- Все що завгодно!

- Гаразд: ти мені орден з батькового кітеля, а я тобі — пістолет.

На тому й порішили.

Десь через тиждень Вадимові знову вдалося непомітно вислизнути з квартири, він постукав мені у вікно, й обмін відбувся. Я віддав йому бельгійський «бульдог», а він мені... батьків орден Леніна. Я був щасливий: такий

орден! Та ще й давній – не на підвісній планці, що пришпилюється, а на закрутці, номерний!

У перші повоєнні роки в Києві, мабуть, не було такого хлопця, який би не збирав щось пов'язане з недавніми подіями: боями за звільнення нашого міста від окупантів, Червоною Армією й Перемогою. Кожен «дурів» по своєму: хтось підбирав осколки після бомбардувань чи гільзи від патронів, інших цікавили нагороди – ордени й медалі, а ж колекціонував ще й погони.

Нас, тих, що перебували в окупації, здивував незвичний вигляд воїнів-визволителів: вони носили погони! Ми ж пам'ятали їх, коли на плечах у них ще не було відзнак – тільки петлиці на комірцях гімнастеров. А повернулися в погонах, і погони такі різні! В кожного роду військ «свого» кольору: червоні, зелені, чорні, голубі й навіть білі. Найпрестижнішими серед хлопчаків вважалися голубі, їх носили льотчики, а хто з нас не мріяв стати льотчиком! Щойно на екранах кінотеатрів демонструвався фільм «Воздушный извозчик», і всі ми були закохані у головного героя цієї стрічки – майора Булочкіна (його роль виконував актор Крючков). Оригінальні погони носили військові медики і, звичайно ж, моряки. Навіть залізничників наділили обмундируванням з погонами досить незвичної форми. То був час загальної «воєнізації». Ми, школярі, заздрили учням гірничого технікуму: майбутні шахтарі теж ходили в схожій на військову формі.

В моїй колекції були погони мало не всіх родів військ, окрім медичної служби, – від солдата, сержанта, старшини (зі стрічкою у вигляді літери «Т»), лейтенанта, капітана, майора, підполковника й полковника. Не було, на жаль, тільки погонів ані генерала, ані маршала.

Виходячи на вечірні «розбирання» між бандами Ковалю й Тарана, ми іноді чіпляли на плечі погони, а хто мав медалі чи ордени, прикріплювали і їх на груди. Робили це зрідка, лише коли наперед знали, хто цього разу переможе – хлопці з банди Ковалю чи Тарана, це залежало від того, чиїх прибічників збереться більше, захоплених же в полон «противників» оббирали, як липку, – не тільки зривали нагороди й погони, а й обчищали кишені.

На одне з таких «розбирань» вихопився літнім вечором і я, забувши зняти з майки свій найдорожчий скарб – орден Леніна: приміряв удома перед дзеркалом і не сховав його. Згадав про це аж у парку-скверіку, коли до мене несподівано наблизилась жінка-міліціонер. (У ті роки в міліції служило чимало жінок, а Відділ регулювання вуличним рухом –ОРУД– майже повністю складався з жінок).

Почувши суворий окрик: «А звідки це в тебе?», я спробував утекти, рвонувся, та в руках у жінки – міліціонерки залишився орден разом із шматком моєї майки.

Так мене позбавили найціннішої реліквії моєї колекції. Згодом Вадимів батько виявив пропажу, вчинив синові допит, і той сказав, мовляв, дав поносити товаришеві, а в нього відібрала міліціонерка. Орден полковникові, звісно ж, повернули.

А от з бельгійським «бульдогом», скаліченим револьвером, який я віддав Вадимові в обмін на орден Леніна, сталася кепська пригода. Ад'ютант полковника Іван таки роздобув Вадимові два патрони для «бульдога», й ми подалися випробувати зброю на Володимирську гірку, в найбезлюдніше місце – в хаші під фунікулером, який уже багато років не працював.

Хто стрілятиме першим, вирішили жеребкуванням. Підкинули вгору трикопйєчний мідяк, і випало Вадимові. Мабуть, Господь Бог знову пощадив мене. Вадим заклав патрон у відтулинку й натиснув на курок. Барабан пістолета не був відрегульований, замість збитої вісі, він тримався на гвіздку, тому відтулина, певно, на кілька міліметрів не збігалася з отвором ствола. Бойок влучив у капсулю патрона, однак куля не вилетіла, вона застрягла в барабані, патрон вибухнув, і Вадимові одірвало половину великого пальця правниці...

Зчинився великий скандал. Шукали винуватця. Вадим виявився справжнім другом: він не назвав батькові мого імені. Це був голодний сорок сьомий рік, і, як я вже згадував, мама вивезла мене до бабусі, де я ціле літо заробляв курячі яйця, фотографуючи старих селянок. Коли ж восени повернувся до Києва, наші горішні сусіди по будинку вже виїхали: Вадимового батька перевели служити в інший округ. Відтоді доля нас із ним більше ніколи не зводила...

Багато з моїх однолітків, дітей воєнного покоління, яким випало пережити окупацію, стати свідками голоду й смертей, виростили зірвиголовами. До наших рук потрапляла зброя, патрони, снаряди, і це часто спричинялося до трагедій – каліцтва, а то й смерті. Доглядати за ними в сім'ї не було кому – майже всі напівсироти: в кого батько воював на фронті, в кого – загинув, а самотні матері піклувалися передусім про те, як нас прогодувати.

До школи я пішов після визволення Києва – у 1943 році. Школа була майже поруч з будинком, куди ми переселилися, – на Михайлівській площі. У групі – душ п'ятнадцятеро, переважно переростки. Клас опалювався «буржуйкою», що стояла посеред кімнати, від неї під стелею тяглася у квартиру вікна довга бляшана труба. Групу вела старенька сива вчителька, майже щодня вона розповідала нам про двох своїх синів, які полягли на війні, і плакала. Коли вчителька відходила до дошки щось написати на ній, хтось із хлопців миттєво підхоплювався з місця й клав на розпечену «буржуйку» патрон без кулі (кулю виймали, щоб висипати з патрона порох, а з пороху ми вечорами влаштовували феєрверки) або капсулю, і невдовзі лунав постріл. Так тривало аж до великої перерви, коли нас вели в їдальню, що містилася в підвалі, там годували ріденьким супчиком бозна з чого, пшоняною кашею-розмазнею й кип'яченою водичкою, настояною на травах і підсолодженою сахарином. Іноді на свята видавали м'ясні консерви, американську тушонку, одну бляшанку на весь стіл; звісно, більша порція діставалася найдужчим «авторитетам», билися не тільки за шматочок

м'яса, а й за саму бляшанку, округло-квадратну, схожу на танк, з написом іноземними літерами, - це була так звана «союзницька допомога». Учні з найбідніших сімей, а також тих, чії батьки вмiли підлеститися до вчителів, час від часу «балували» й одержаною з Америки: вельветовими штанцями, що вже побували в ужитку (тепер такі речі зветься «секонд хенд»), чи френчиками.

Деякі хлопці з нашого класу були настільки голодні, що підобідавши, крадькома облизували тарілки інших учнів. Пам'ятаю напівсиріт братів Леонових, вони сиділи на уроках сонні, після обіду залишалися в їдальні й очищали язиками майже всі тарілки на столах.

Одного дня хтось із переростків приніс у клас патрон від великокаліберного кулемета і, коли вчителька відійшла до дошки, жбурнув його в «буржуйку». Пролунав вибух, двох хлопчиків поранило. Після цього випадку наш клас розформували, учнів перевели в інші групи, а мене мама на якийсь час забрала зі школи...

На початку п'ятдесятих у нашу квартиру провели газ – закінчили прокласти трасу «Дашава – Київ». У кухні розібрали грубу, що стояла у глухому кутку й опалювалася дровами, натомість установили три чотириконфорочні плити. Кожній сім'ї виділили по півтори конфорки – одна на постійне користування, друга – спільна з сусідом, по чергово – хто прийде раніше. Тепер на кухні стало людно, готували їжу всі. Особливо тісно було вечірньої пори. Коли надворі темніло, кожен вмикав свою лампочку. Аделя Львівна Бронштейн не мала електропроводки на кухню, тому запалювала свічку.

Вражаюча картина: на стелі горять аж п'ять лампочок, а мадам Бронштейн стоїть над каструлею із свічкою в руках!

Якось, побачивши таке, «люмпен-пролетарка» тітка Дуся побігла до своєї кімнати і, щоб зекономити електрику, вимкнула лампочку. Повернулася на кухню, а там – суцільна темрява, навіть Аделя Львівна загасила свічку. Миготіли синювато-жовті плями газів конфорок, люди мовчки ворожили над своїми каструлями й сковорідками.

Вийшла скип'ятити чай Маруся Чорна.

- А хіба відключили електрику? – здивувалася вона й ввімкнула свою лампочку.

Усім стало ніяково. Дуська теж подалася в кімнату вмикати лампочку, а мадам Бронштейн запалила свічку...

Траплялося й таке. «Люмпен-пролетарка» посварилася з Марусею Білявкою, та приревнувала до неї свого чоловіка Павла, який, прийшовши з роботи на підпитку, завітав до Дуськи й довгенько залишався там. Сусідки перестали розмовляти, дивились одна на одну вороже, якщо Маруся на хвилю відлучалася з кухні, Дуся висипала їй у каструлю сміття. Відтоді всі чатували біля плити над своїми каструлями аж поки повністю стане готовою страва. І ніколи не залишали на кухні свій посуд.

3. «Єврейський панцерник»

По війні в місті помітно збільшилась кількість автомобілів. Раніше на вулицях з'являлися хіба що вантажівки – вітчизняні військові полуторки, американські «студебеккери» й «дойджи», «вілліси», а тепер можна було побачити й трофейні німецькі «опель-капітани», «опель-кадетти», «фольксвагени» та інше. Ми звикли до цих марок ще з окупації. До речі, згодом і перші радянські авто, що почали бігати у п'ятдесяті роки, - «побєда» й «москвич», - надто вже нагадували зовні німецькі моделі.

У нашому дворі також «прописалися» трофейні засоби пересування. В будинок у нижній частині двору повернувся з війни майор танкових військ Володимир. Нам, пацанам, він здавався людиною літньою – йому було десь за тридцять. У дворових «розбираннях» після ста грамів з «прицепом» «У Тоськи» навпроти він участі не брав, мабуть, належав до непитущих, бо в тій забігайлівці його не бачили, до того ж отримав на фронті поранення – накульгував, та й повернувся до дружини, скромної симпатичної жіночки, яка чесно чекала на нього всю війну, - перебувала з матір'ю в окупації чи повернулася до Києва вже після визволення міста, про це ми, пацани, не знали, ця родина нас теж не дуже цікавила, жили вони відособлено, спілкувалися переважно з сусідами, а то були також люди не нашого віку.

Майор Володимир носив погони і їздив на мотоциклі «харлей» з коляскою. Дуже престижний на той час американський мотоцикл. Привіз він його з Німеччини. Сідав за кермо, позаду влаштувалася дружина, а в коляску забиралася теща, гордовито озиралася на дворових сусідів, які чомусь майже завжди виходили в цей час надвір.

Мотоцикл, судячи з усього, був уже «підтоптаний», і власник вирішив його перефарбувати. Фарба тоді теж вважалася дефіцитом, тому він замалював мотоцикл тим, що потрапило йому під руку, - червоним кольором. А в ті роки такого ж кольору був міліцейський транспорт - ВРВР (ОРУД). Про те, що довелося стерпіти власникові червоного мотоцикла, довго переповідали пошепки мешканці нашого двору. Зрештою, його примусили ще раз перефарбувати свій «харлей». А невдовзі він помер у шпиталі від поранень на війні. Дружина встигла народити від нього дитину, а потім вїхала з матір'ю аж на Кубань.

Під нашою квартирою, бельетажем, був ще й підвал. Теж своєрідна комуналка, в якій мешкало до десятка сімей. Вхід до цієї комуналки був з нижньої частини двору, одразу ж за ворітьми у двір: проминув ворота – і праворуч, під кімнатами нашої сусідки Марусі Чорної.

Під нашою кімнатою проживали дві старенькі бабусі – їх чомусь прозвали черницями. Можливо, тому що вони вели самотній спосіб життя, майже ні з ким не спілкувалися й цілими днями не бували вдома. Казали, ніби вони – рідні сестри, чоловіки їхні загинули на війні, й вони з'їхалися доживати свої дні разом. Інші доводили, що вони ніколи не були заміжніми, з дівочтва вікували в монастирі, потім чимось провинилися і їх звідти вигнали, тож тепер щодня ходять до церкви замолювати гріхи...

Ці загадкові особи заінтригували нас, дворових хлопців, і якимсь удень, коли старих не було вдома, ми зсунули бляшаний дашок, що прикривав від дощу обмуровану цеглинами вологу яму, в яку виглядало вікно їхньої кімнати, зістрибнули вниз і припали очима до рами з брудним склом.

Помешкання і справді нагадувало черничу келію: голі стіни й застелені ковдрою нари, поруч – дерев'яний столик і дві табуретки, біля дверей – цегляна груба й оберемок дров, а в кутку біля вікна – блимає вогник лампадки, ледь-ледь висвітлюючи лики святих на іконах... Злидні й убогство.

Черниці більше нас не приваблювали.

Значно цікавішою була родина, що недавно поселилася по сусідству з бабусями у двокімнатній квартирі під Аделею Львівною Бронштейн: тендітна тітонька Бася з сестрою й маленькою донечкою Адочкою. Басин чоловік Лев Соломонович, військовий офіцер, майор, тільки-но демобілізувався, приїхав до Києва й викликав до себе свою родину, що перебувала в евакуації. Їхня квартира на Хрещатику згоріла, і їм тимчасово надали приміщення у підвалі нашого дому – квартирне питання в столиці дедалі загострювалось.

Їхня донечка – крихітна Адонька – з ранку до вечора терликала на скрипці. Обурена Аделя Львівна те й робила, що причиняла рами вікна свого лікарського кабінету, однак решта сусідів сприймала вправи юної скрипачки спокійно: ця незграбна музика бодай якимось урізноманітнювала наше життя.

Та найпомітнішим атрибутом цієї родини був незвичний автомобіль, що його привіз з Німеччини Лев Соломонович. Це транспортне диво ночувало у нас під вікнами, подивитися на нього збігалися хлопчачі з довколишніх дворів. Кузов машини був виготовлений з... фанери! І дверцята, й кабіна – не з металу, не з бляхи, а з пофарбованої фанери. Мабуть, це була найдешевша модель німецького «фольксвагена» - «народного авто», яким фюрер обіцяв забезпечити кожному молодому сім'ю чистокровного арійця.

Диво-автомобіль мав такий же диво-двигун на два, а може, й на один циліндр. Гуркіт його було чути здалеку. Щойно «дерев'янка» починала видирати-

ся нагору по Михайлівській, сусіди, які перебували на цей час у нашому дворі, всміхаючись, гукали тітоньці Басі:

- Чуєте? Ваш Левко вже повертається додому, мерщій готуйте йому вечерю!

У машині дядька Левка були до всього ще й нестандартні колеса – без протекторів, певно, їх зняли з шасі якогось літака, тому взимку на них взагалі не можна було їздити – ковзали. Дворові підлітки жартома назвали цей автомобіль «єврейським панцерником».

4. Небезпечні розваги

Жили ми з мамою скрутно. Іноді, аби щось «підробити», я купував пачки цигарок і перепродував їх поштучно. Переважно це було найпоширеніше тоді куриво: «Біломор-канал» і «Север» (по 20 штук у пачці) та «Делі» (по 10 штук). На розі скверика, трохи вище нашого будинку, стояла ятка, де торгували пивом. Коли привозили цей дуже популярний напій, біля ятки відразу ж вишиковувалася черга з чоловіків. З машини звантажували на тротуар дві діжки, тут же з черги вихоплювалося кілька добровільних помічників і котили діжки до рундука – за неписаним законом, їм першим видають по келиху свіжого пива. З ларка поважно виходив продавець – огрядний кульгавий, вже літній чоловік – постійні клієнти звали його по-свійськи Шмуль, вибивав з діжки чіп і миттєво встромляв замість нього металеву трубку з краником. Трохи зачекавши, накачував насосом у діжку повітря, й починалася торгівля. Келихи (їх було шість) наповнював пивом з височезною шапкою піни й виставляв на вузький прилавок. Поки піна осідала, продавець розраховувався з покупцями, потім доливав келихи, але піни в них все одно залишалося чимало. Недарма влаштуватися торгувати пивом було не просто, - це вважалося чи не найпрестижнішим зайняттям.

В ті роки був популярний анекдот.

... Зустрічаються двоє друзів.

- Як поживаєш, старий?

- Та потроху. Їду оце на дачу.

- То ти вже маєш дачу?

- Тесть збудував. На піві...

- ?

- Ну, він торгує в ларку пивом. А ти ж як?

- Теж нічого. Я щойно з дачі.

- І в тебе теж є дача?

- Не моя, тещина. Побудувала на воді.

- Десь на Дніпрі?

- Та ні, у Клавдієвому.

- А чого ж ти кажеш – на воді?

- Бо моя теща торгує на Бессарабці газованою водою...

Коли перші шість келихів розбиралися нетерплячими покупцями, в хід ішли півлітрові банки. Ощасливлені любителі пива юрмилися вздовж невисокого парканчика із витого металевого дроту, що відділяв тротуар від скверика, й насолоджувались, повільно ковтаючи пінисту рідину. Поміж ними сновигали й ми, дрібні перепродувачі – хтось пропонував засолену рибу, а такі, як я, - цигарки: «Біломор-канал» і «Делі» - по 20 копійок за штуку, «Север» - по 10.

Підробляв я таким чином тільки влітку, коли закінчувалися заняття у школі, бо в іншу пору року мене, боронь Боже, міг застукати хтось з учителів, чим би це скінчилося, важко навіть собі уявити: адже я був у школі на видноті – активний піонер та ще й відмінник!

Заробляв я і в інший спосіб. На стадіоні «Динамо» відбувалися футбольні матчі з участю київської команди, яка ще з довоєнних часів мала заслужений авторитет серед уболівальників. За кілька днів до матчу ми з хлопцями з нашого двору закупували по десять-двадцять найдешевших квитків (вхідний квиток коштував 50 копійок), перед початком змагання в касах квитків уже не залишалося, і ми продавали їх удвічі, а то й утричі дорожче.

Пам'ятаю, який панував ажітаж, коли вперше по війні в Києві влаштували міжнародну футбольну зустріч. Стадіон «Динамо» оточила кінна міліція. Довколишні вулиці й Першотравневий парк заповнили тисячі уболівальників, котрі намагалися потрапити на стадіон. Вхідні квитки на той матч ми з хлопцями збували за нечуваними цінами – по п'ять-десять карбованців. А самі прорвалися на стадіон крізь міліцейський кордон з боку місечка Патона, що зависав над Петрівською алеєю: натовп завалив паркан, і ми проскочили на горби над трибунами так званого подільського сектору. Видовище було неповторне: наші гості, футболісти з Індії, вийшли на поле... босоніж. Певно, в них так було заведено грати в футбол. Тому динамівці розправилися з ними, мов з дітьми. Перший тайм закінчився «на суху» - 7:0. Після перерви індусам видали якесь взуття, їм вдалося відіграти один гол, що викликало у глядачів бурхливе захоплення. Крики уболівальників було чути і на Хрещатику, і на Печерську. Кияни виграли з рахунком 13:1.

Найзагадковішими й найутаємнішими місцями центральних районів Києва були двори, зовсім не схожі на теперішні прохідні майданчики поміж багатопверховими будівлями. Ті двори нагадували стародавні фортеці з глухими закуточками, де збиралися місцеві хлопчачки, ділилися своїми секретами, обговорювали вуличні події, готували всілякі витівки, влаштовували бійки.

Двори з усіх боків оточувались стінами будинків – потрапити всередину сторонні могли тільки крізь підворіття, яке на ніч двірники затуляли стулками високих металевих воріт, залишаючи для проходу вузьку хвіртку. Від дворів сусідніх вулиць місцеві «фортеці» відгороджувались, як

правило, мурами, підпертими обабіч дерев'яними сараями, де мешканці будинків зберігали дрова й вугілля, оскільки в той час квартири опалювались грубами. Однак між сараями там чи там існували відомі лише місцевим хлопчачкам лази, крізь які ми легко пробіралися й на сусідню вулицю. Принаймні, такі двори межували між нашою Михайлівською й паралельною Малою Житомирською вулицями, й далі – через дорогу, між Малою Житомирською й Софіївською. А праворуч, між Михайлівською й Жертв Революції, двори не відгороджувалися мурами, вони були прохідними – крутими сходами й наскрізними парадними будинків вулиці Жертв Революції можна було дістатися до Володимирської гірки. Подорож тим малолюдним шляхом була небезпечною, там вешталася сумнівні молодики й часто грабували перехожих, а траплялося, й сусідні квартири.

Наш двір був улюбленим місцем відпочинку дітлахів будинку. Дівчатка влаштовували під сараями схованки «секретів» – вишкрябували маленькі ямочки, стелили в них обгортки від цукерок, клали туди кольорові скельця або ж горошинки намиста, покривали свій «секрет» уламочком скла й притрушували землею. Влітку котресь із дівчаток відчиняло сарай, обладнувало там щось на зразок кімнатки, подруги приносили з дому ляльок і гралися в «тата й маму». Хлопчаки ж, вибігши зранку на подвір'я, починали свої розваги з того, що відшукували дівчачі схованки «секретів» й руйнували їх, доводячи цим дівчаток мало не до сліз.

У вихідні наш двір на якийсь час перетворювався на арену видовищ. Майже щотижня було чути гучний голос вуличного точильника. Він бродив по дворах, несучи на плечі дерев'яний верстат з круглим кам'яним точилом і ножним приводом до нього, становив на землю своє устаткування і на весь голос волав:

- Точимо ножі й сокири, бритви й ножиці!

Бувало, біля нього вишикувалася черга домогосподарок з домашнім начинням.

Час від часу в дворі з'являвся ворожбит-шарманщик. Він був у капелюсі, на шиї в нього висіла шарманка, а на ній стояла вузька шухлядка з квадратними клаптиками паперу – на них були написані передбачення й поради тим, хто хотів дізнатися про своє майбутнє. Здійснював цю процедуру чорний ворон, який сидів на плечі ворожбита й витягав дзьобом папірець кожному, хто підходив до дідуся. Звісно, ворожбитові платили – кидали хто скільки міг у капелюх, якого він клав перед собою.

Але найбільшою втіхою для нас були бродячі музики, які інколи не обминали й наш двір. Вони ходили вдвох – скрипаль і альтист. Обоє в темних поношених костюмах, у скрипаля піджак був схожий на фрак – з довгастими полами; зупинялися посеред двору, виймали з чохла свої інструменти, настроювали їх і починали грати. Виконували класичні твори, й на диво, багато вікон будинку прочинялися, в них з'являлися переважно жінки, які

з насолодою слухали музику, а дехто навіть плакав. Музикам кидали гроші, вони чемно вклонялися й підбирали свій гонорар. А наша сусідка Луїза Миронівна, якщо під час такого концерту бувала вдома, виходила надвір і персонально давала кожному з них грошову купюру.

Ну, а лахмітники з довгими лантухами на плечах обходили двори мало не щодня:

- Купуємо старизну, одяг, білизну, дрантя!..

Ми ж, трохи старші пацани, грали у свої ігри, здебільшого на гроші. Найпоширенішою була «коца». На кін – уламок цеглинки – складали одна на одну монетки залежно від ставки – у десять, п'ятнадцять чи двадцять копійок, потім гравці відступали за умовну межу – на кільканадцять кроків – і жбурляли в бік кону свої «коци» – битки. Хто влучав у стовпчик монет, той і розпочинав гру, слідом за ним підключалися ті, чия «коца» долетіла ближче до кону. Суть гри полягала в тому, що кожен своєю биткою мав ударити по монеті так, щоб вона перевернулася з «орла» на «решку», в такому разі забирав собі цю монету; якщо ж не щастило це зробити, поступався місцем іншому. Майстерність гравця багато в чому залежала від того, яка в нього була «битка»: що важча, то краще. Найбільше щастило тим, хто мав мідний, ще царських часів, п'ятак. Ним легше цілитися в кін, і він надійніше влучав у ребро монети, перекидаючи її. Мені теж таланило, бо за «битку» я тримав велику німецьку монету, наче нікельовану, білого кольору, з пикою якогось кайзера.

Можна було грати на гроші й в інший спосіб, без «битки». Кожен по черзі стукав монету ребром об стіну будинку, щоб вона одлетіла якнайдалі. Наступний гравець одбивав од стіни й свою монету, намагаючись накрити нею грошину супротивника, тоді він вигравав. Грою в «коцу» захоплювалися мало не всі міські хлопчаки, тому більшість монет, що були тоді в оберті, мали вдавлену середину, схожу на сопло вулкана.

А в нашій школі грали ще і в марки.

Я долучився до цієї розваги зовсім випадково.

... Взимку сорок шостого року на Думській площі (після визволення Києва вона стала площею Калініна) вшали німців. Це були фашисти, винні у загибелі тисяч громадян, начальники поліції міста й області, загалом дванадцятьох осіб. Казали, що відбувся судовий процес, їх звинуватили й винесли вирок – прилюдно повісити.

Площа була ще не впорядкована, хіба що встигли розчистити проїзд навколо руїн колишньої Думи й витоків вулиць від Михайлівської й Софіївської площ до Хрещатика.

Пацани з нашого двору прибігли на місце видовища завчасно. На площі було завізно, глядачів зібралося чимало, здебільшого народ влаштувався довкола місця майбутньої події. Навпроти вулиць Костьольної

(Челюскінців) і Михайлівської спорудили довжелезну шибеницю, розподілену дерев'яними підпорками на шість частин – у кожній метлялося по два зашморги. Вся ця зона була оточена кінною міліцією. Ми з дворовими хлопцями видралися на стіну обгорілого будинку, що стирчала на розі Малої Підвальної вулиці, хоч і далеченько від шибениці, але добре бачили все, що відбувалося.

Десь опівдні з Хрещатика до майдану підїхало шість відкритих вантажівок. Зупинилися під зашморгами – в кожному кузові лежало двоє засуджених у наручниках: генерали, полковники... Підвівши німців на ноги, на них накинули зашморги. Радянський офіцер голосно зачитав вирок, вантажівки рушили з місця, й дванадцятьоро засуджених зависли в повітрі. Генерал, котрий був під шибеницею ближче до Костьольної вулиці, щось вигукнув хрипким голосом, але його слів не було чути в загальному гомоні натовпу. Люди розмахували руками, кричали, в багатьох на очах були сльози. Віршовка одного з повішених обірвалася, й він упав на землю. Вантажівка тут же позадкувала, німця підняли, накинули йому на шию інший зашморг і повісили вдруге.

Натовп роззявляк прорвав кордон міліціонерів, що оточували шибеницю, і з люттю накинувся на ще теплі тіла засуджених катів. Труп висів високо над землею, тож дотягтися до їхніх облич було неможливо. Інваліди штрикали в них милицями, жінки плювали в їхній бік, дітлахи жбурляли каміння.

Труп фашистських злочинців висів на майдані кілька днів. Біля шибениці цілодобово чергували міліціонери. Потім січневої ночі шибеницю розібрали, а трупи вивезли.

... На стіні зруйнованого будинку, звідки ми з дворовою шпаною спостерігали сцену повішення фашистських злочинців, поруч зі мною сидів невисокий чорнявий хлопчисько. Після цього видовища ми спускалися з руїни будинку з ним удвох. Розбалакались, і він раптом спитав:

- А ти часом марки не збираєш?

Я здивовано поглянув на нього.

- Які саме?

- Звісно, поштові.

Далі йшли мовчки. Потім я знічев'я прохопився:

- А ходімо до мене, я тобі дещо покажу.

Серед меблів з непотребу, що залишився в кімнаті комунальної квартири на Михайлівській, де ми з мамою мешкали, була одна незвичайна річ – величезний дубовий комод. Заввишки – як я. Пересунути його з місця було несила, тому стояв він там же, де його встановили, мабуть, ще колишні хазяї цієї кімнати – в кутку праворуч, біля вікна. Комод був обличкований смугастим яскраво-вишневим горіхом, місцями з обідраними й скоцюрбленими смужками. Чотири високі, завширшки з півтора метра, глибокі шухляди – мати

зберігала в них білизну й наше злиденне вбрання, а вгорі, на рівні мого обличчя, - в один ряд іще три квадратні шухлядки. Комод був застелений біленькими ситцевими серветочками, отороченими в'язаними з ниток кружальцями, а на них стояли мармурові слоники - їх було восьмеро, всі покалічені - без ніжки, без хоботка, а чи без хвостика, - це вже моє надбання, поназбирував у дворі на смітнику. Я не раз висував горішні шухлядки, обмірковуючи, для чого їх можна було б використати, аж якось звернув увагу на те, що середня шухлядка - коротша, ніж дві бокові. Отже, за нею в середині комода мав бути простір. Однак шухлядка впиралася в дерев'яну перегородку. Придивившись уважніше до цієї перегородки, я побачив у центрі її ледь помітну дірочку. Ба, то там є ще одна шухлядка! Витягти її неважко - встроїв у дірочку шпичак ножиць, і таємнича шухлядка вже в моїх руках.

На жаль, вміст її мене розчарував: у шухлядці зберігалися листи, написані німецькою мовою. Їх я, звісно, повикидав, використав для розпалювання кімнатної труби, а от марки з конвертів поздирав і зберіг.

Їх я й показав своєму новому знайомому.

Він уважно переглянув марки й сумно промовив:

- Нікому не кажи про свою колекцію, це поштові знаки Німеччини. Можливо, колись вони зацікавлять філателістів, але тепер... У тебе можуть виникнути неприємності... А грати в марки ти вмієш?

- Та бачив, як у вільний час розважаються хлопці в класі. Тільки ж у них радянські марки про війну, а в мене... Сам бачиш.

Мої марки були малесенькі, з гітлерівськими орлами і свастикою, на них стояла позначка «Дейч Рейх» і номінали: 5, 10, 15 пфенінгів або ж усю площину займали обличчя лисих дядьків.

- А тепер підемо до мене, - запропонував хлопець. - Покажу тобі свою колекцію.

На розі Костьольної вулиці, де він мешкав, його хтось гукнув:

- Алі!

Мене це здивувало, адже, коли ми знайомилися, він назвався Сашком.

Сашка покликав чоловік, який сидів у дерев'яній чоботарській будочці. Такі рундуки тримали в Києві так звані ассірійці. Вони чистили перехожим взуття, продавали ваксу, щітки й шнурки. Це були якісь загадкові люди, котрі розмовляли між собою незрозумілою мовою і здавна становили певний прошарок населення міста, як, скажімо, татари-двірники в Москві. Звідки й коли з'явилися в Києві ассірійці, ми не знали. Та їхні розсувні дерев'яні рундучки прижилися на перехрестях центральних вулиць ще до війни, залишалися й під час німецької окупації, і в повоєнну пору. А потім, десь уже в хрущовські часи ассірійці якось непомітно зникли з міста: чи повимирали, а чи кудись виїхали...

Сашко підійшов до того чоботаря, й вони обмінялися кількома фразами незрозумілою для мене мовою.

Мешкав Сашко з мамою теж у комуналці, тільки сусідів у них було значно менше, ніж у нас, - лише четверо. Мати його працювала поштаркою, кілька разів на день розносила листи й газети. Листоношам заробляти на хліб було не легко: в багатоповерхових будинках ліфти не діяли, поштові скриньки адресатів висіли на дверях їхніх квартир, тож доводилося долати поверхи сходами. Сашкова матір, жінка середнього віку, швидко втомлювалася і тому при нагоді заскакувала додому перепочити. Сашко принагідно зазірав у її поштову сумку й, побачивши на конверті якусь незвичну марку, непомітно відклеював її. Він розкрив мені секрет цієї операції: треба потримати конверт над парою з носика чайника з киплячою водою, тоді марка легко знімається.

Хлопець тут же взявся навчати мене, як грати в марки. Ця гра скидалася на «коцу» - треба накрити марку супротивника своєю маркою, тільки жбурляєш її на стіл з долоні, відштовхуючись об грань столу. Я швидко програв йому кілька своїх німецьких поштових знаків - вони були легесенькі й відлітали після зіткнення долоні зі столом зовсім недалеко. Однак і мені пощастило: одного разу Сашко невдало жбурнув свою «гральну» марку, і мій лисий німецький кайзер накрив її.

Це був дуже важливий виграш. Наступного дня на шкільній перерві я приєднався до гравців-однокласників. Моя марка виявилася значно важчою, ніж в інших, і я поповнив свою скромну колекцію великою за розміром російською царською маркою червоно-коричневого кольору з написом: «Въ пользу воиновъ и ихъ семействъ. Продажная цѣна - 2 коп.». В центрі малюнок був зображений рицар з мечем і щитом, на щиті - царський герб зеленого кольору, а вгорі - ще одна ціна: 1 коп.

«Гральна» марка, яку я виграв у Сашка-Алі, зберігалася в мене довго. На ній був портрет царя Миколи II, ціна - 10 коп., а на зворотному боці, під гербом Росії, значилось: «Имѣет хожденіе наравнѣ съ размѣнной серебряной монетой». Згодом я виграв ще одну марку з цієї ж серії - зеленого кольору, номіналом у 20 коп., з портретом Олександра II і таким самим надписом на звороті.

Та найнебезпечнішою і найризикованішою хлоп'ячою розвагою того часу була гра у «квача» на... трамваях. Після визволення Києва від німецької окупації, десь у 1944 році на окремих вулицях вже поновили рух трамваїв. По нашій Михайлівській вантажні площадки спускалися до Хрещатика, там їх завантажували будівельним сміттям, і трамвай видирався нагору знову по Михайлівській, тягнучи вагони аж на Лук'янівку й Татарку, де розібрану цеглу використовували для відбудови розбомблених цехів тамтешніх заводів.

Хрещатик і прилеглі вулиці розчищали від каміння самі ж кияни. Розбирати руїни будинків посиляли робітників, службовців, студентів,

інтелігенцію – все працездатне населення. Саме тоді з'явилася відома агітка Павла Тичини:

*Мила сестронько, любий братику,
Попрацюємо на Хрещатику.*

А працювати там було нелегко й ризиковано. Під стінами зруйнованих споруд можна було натрапити на міну, гранату чи якусь іншу вибухівку. Все місто облетіла звістка про те, як на розі Хрещатики й Прорізної вулиці загинув молодий фезеушник, рятуючи двох дітлахів. Вони шойно вилізли з підвалу, тримаючи в руках «лимонку». Хлопець наблизився до них і попросив віддати свою знахідку йому. Вони довго комизилися й нарешті погодились.

- На, забирай, - проказала дитина й поклала гранату під ноги.

Аж тут «фезеушник» помітив, що застережна чека з «лимонки» висмикнута.

- Мерщій ховайтеся знову в підвал! – вигукнув він і кинувся до гранати, щоб жбурнути її якнайдалі. Та не встиг. Проте своїм тілом затулив від осколків дітей...

Деякі відчайдушні учні прогулювали («пасували») шкільні заняття й тікали грати у «квача» на трамваях. Поміж вантажних платформ час від часу проскакували й дерев'яні пасажирські вагончики. Обабіч у них було по двоє розсувних гармонькою дверцят, які, звісно, не зачинялися. Суть гри полягала в тому, щоб передати «квача», тобто доторкнутися до суперника й відразу ж тікати від нього, - він має наздогнати тебе й зробити те саме. Бігати по майже порожньому в денний час вагончику не цікаво: далеко не втечеш! Тож відчайдуха перебирався з одної приступки на іншу, затуляючись розсувною перегородкою дверей і водночас вичікуючи зустрічного трамвая, щоб на ходу перестрибнути в нього. Це був найвідповідальніший момент – перескочити на приступку зустрічного вагона. Найкраще стрибати з передніх дверей свого вагона на останню приступку зустрічного – це майже стовідсоткова гарантія того, що переслідувач тебе не наздожене. Але зробити так не завжди вдавалося. Один хлопчина – не пам'ятаю вже його імені – не втримався за поруччя й потрапив під колеса, його перерізало навпіл.

Наступного дня в школі з цього приводу відбулися збори, вчителі категорично попереджали нас про небезпеку таких розваг – ось до чого це призвело. Та завзяті шалапутники й надалі перестрибували на ходу трамвая з одного вагона в інший, аж доки найнеобачливішому урвиголові з Малої Житомирської вулиці Юркові Звірику не відтяло ногу. Добре, що він утратив тільки нижню частину кінцівки, згодом йому виготовили гарний протез і, подорослівши, Юрко навчився вправно ходити й бігати без ціпка, ніхто із сторонніх не міг і подумати, що він – довічний каліка.

Я в таких розвагах не брав участі ще з часів окупації, коли напередодні визволення Києва нас примусили залишити місто, й ми з братом тимчасово

переселилися до нашої тітки в село неподалік від столиці. Поруч із селом пролягала залізнична колія, по ній іноді рухалися потяги, здебільшого вантажні состави. Якось восени місцеві хлопці посперечалися з нами, прибульцями з Києва, мовляв, ви, міська шпана, - страхополохи, хіба насмілиться хтось із вас пролежати під потягом, поки минуть усі вагони! Я заявив, що це зовсім не боязко, і зголосився пройти таке випробування за умови, якщо поруч зі мною ляже і хтось із місцевих відчайдухів. Викликався заводій із сусіднього села рудавий Іван, трохи старший за мене. Коли нарешті загули рейки, сповіщаючи про наближення поїзда, ми вляглися долілиць на шпали, розпроставши руки. Хлопці притрусили нас сіном, щоб машиніст, бува, не помітив з кабіни наших тіл. Не пам'ятаю вже, скільки часу я провалявся під вагонами, що грюкали над головою. Мабуть, збігло не більше десяти хвилин, а ввижалося, наче проминула ціла вічність. Вже давно проскочив той состав, а я все не міг піднятися. Позакладало вуха, я нічого не чув й нічого не бачив, не наважувався ані поворухнутися, ані розплющити очі.

Хтось поторкав мене за плече:

- Прокидайся, сміливцю! Ти таки виграв, вагони вже далеко!

Та я й надалі лежав, заляк на місці, не усвідомлюючи, на якому я світі.

Цей безглуздий вчинок настільки вразив мене, що я до вечора не міг прийти до тями: здавалось, у вухах назавжди залишиться та пекельна гуркотнеча вагонів упереміж із рівномірним стукотом коліс...

А мій старший напарник Іван так і не підвівся – либонь, не витримало серце.

Узимку наша вулиця перетворювалась на довжелезну ковзанку. Проїжджу частину не прибирали – двірники розколювали ломами на тротуарі біля своїх будинків кригу й снігові насти й зсували цю суміш на край бруківки. Таким чином уздовж тротуару виростали височезні кучугури снігу, чекаючи весни, коли сонячні промені перетворять їх на веселі струмочки, які, злившись у широкий потік, збіжать вулицею долу, ховаючись у каналізаційні стоки, а малюки пускатимуть у дзюрки паперові кораблики і гнатимуться за ними, поки ці вироби з газет разом з водою не поглинуть стічні жолоби.

Центральна ж проїжджа частина вулиці залишалась аж до весни слизькою ковзанкою і ставала для нас, хлопчаків, найкращим місцем розваг.

Менші дітлахи каталися на санчатах. Санчата були переважно саморобні, з металевим полоззям. Старші віддавали перевагу ковзанам. Найпрестижнішими вважалися так звані «гаги», на тонких лезах, трішки вигнутих спереду, з дрібненькими поперечними зарубками, що дозволяли відштовхуватися від крижаної поверхні, коли набираєш розгін. Легше ковзати було на «піонерах» - леза в них утричі ширші, з тупими носочками у вигляді трикутничків. За правилами ці ковзани мали б наглухо пригвинчуватися до підшов спортивних черевиків, та більшість із нас не мали такого взуття,

і ковзани прикручувалися до звичайних черевиків, а здебільшого до валянків мотузками: від каблука ступню ноги охоплювала суцільна петля, а передню частинку ковзана – петля мотузки, що оперізувала пальці й щільно затягувалася цурочкою, довгий кінець якої обпирався об щиколотку ноги.

Діти заможних батьків каталися на «снігурках». Ці ковзани легко кріпилися до спеціально підготовлених для цього черевиків: у підборах були зроблені неглибокі дірочки, затулені металевими пластинками з подовжніми щілинами, в які встромлялися п'яти «снігурок»; на п'ятах випиналися Т-образні сторчаки: повернув ковзанець на 90 градусів – і задня частина його надійно прикріпилася до черевика, тепер лишалося тільки ключиком міцно притиснути до ранта підосви рогаті металеві платівки – і можеш спокійно бігати по льоду. А коли вло-сталь накатаєшся, відкручуй «снігурки» й рушай у тому самому взутті хоч додому, хоч до школи. Дуже зручно!

Я виміняв собі пару «піонерів» і виготовив із них найпростіші санчата з кермом. До широкої дошки прибиваєш ковзани, щоб вони стояли паралельно. На передньому кінці цієї дошки треба просвердити дірку, аби крізь неї вільно міг пройти металевий гвинт. Таку ж дірку робиш і в задній частині «руля» – зі збитих навхрест двох дощечок, уздовж однієї з яких теж прикріплюєш ковзанець, бажано «снігурку», а друга, поперечна, править за держало керма. Обидві частини санчат з'єднані гвинтом з гайкою. Найзручніше їздити на них лежачи – тримаєшся обіруч за «кермо» й летиш кулею з гори, аж чути, як вітер гуде у вухах.

Того дня ми каталися на новенькому зимовому транспорті разом з Толянком з нашого двору, це він подарував мені «снігурку» для «керма». Їздили по черзі – то він, то я. Потім вирішили спробувати скотитися вдвох: я розлігся вздовж санчат, а він всівся мені на спину. Летіли вулицею вниз, обганяючи всіх. І вже майже на фініші, біля Думської площі, я не впорався з керуванням, не встиг обминати хлопчину, який так само лежачи спускався на великих санках з чавуною рамою, – він несподівано почав повертати, гальмуючи лівою ногою. Одно слово, ми зіткнулися. Толяна викинуло з «сидіння» – моєї спини, він перелетів через «чавунку» і забився підборіддям об заледенілу бруківку, а я врізався обличчям у чавунне полоззя необачного «водія», котрий, як з'ясувалося, був не з нашої вулиці.

Закривавлені, зі сльозами на очах поверталися ми з Толянком додому. Мої перші й останні в житті санчата спіткала така сама доля, що й колись бельгійський «бульдог»: побачивши на мені кров, мати схопила сокиру й розтрошила вщент мій транспортний засіб на тій же гранітній плиті, що на ній ми кололи дрова, а ковзани пожбурила у снігові замети, їх я так і не знайшов.

Згодом по нашій вулиці пустили тролейбус і кататися на ковзанах стало небезпечно. Лише окремі відчайдухи й надалі безтурботно літали на «гагах» по бруківці аж до площі, а там чіплялися саморобними гачками з міцного дроту за буфер тролейбуса й миттєво знову піднімалися до Михайлівської площі.

Ми ж з дворовими хлопцями недільними вечорами полюбляли ходити на ковзанку, яку заливали взимку на стадіоні «Динамо». Там грала музика, бігові доріжки яскраво освітлювалися електричними ліхтарями й завжди було багатолюдно. Холодної пори можна було зігрітися в кімнаті для перевдягання, де видавали напрокат і ковзани. Справжні любителі цього спорту, переважно дорослі, бігали не на «снігурках», не на «піонерах» й навіть не на «гагах», – вони ставали на довжелезні «ножі»: на таких ковзанах по вулицях не катались.

Вхід на стадіон був платний, та ми за звичкою «конали» – пробиралися на ковзанку через паркан.

5. Пограбування

Моє хобі збирати військові погони скінчилося несподівано й дещо трагічно.

...Восени сорок п'ятого року повернулася сестра Любка. Коли розчинилися двері й на порозі кімнати з'явилася вона – це сталося в неділю – ми з мамою були настільки вражені, що так і завмерли на місці. Перед нами стояла незнайомка у невисоких начищених чобітках, темно-синій спідниці й гімнастерці, з медалями на грудях. В руці вона тримала велику оторочену жовтою шкірою валізу, під пахвою стирчала згорнута військова шинеля, на другому плечі висів похідний солдатський речовий клунок.

-Невже не впізнаєте? – всміхнулася вона, опускаючи на підлогу свої речі й простягаючи до нас руки.

Мати плакала, а я підстрибував навколо них, вигукуючи:

- Сестро, сестронько, нарешті приїхала!

... Шлях додому в Любки був нелегкий.

Майже рік вона просиділа в концтаборі. Проїшла крізь справжнє пекло: каторжні роботи – зранку виганяли розвантажувати каміння, та головне – всі вони були приречені. Щотижня приїздила вантажівка і в неї кидали чергову партію кандидатів на той світ – їх відвозили на фабрику смерті, де труїли у газових камерах, а потім трупи спалювали. Першими відбирали старших за віком і геть виснажених: яка вже з них користь? Але черга рокованих невпинно рухалась уперед...

А влітку сорок третього почалися нічні бомбардування. Це зчиняло неабиякий переполох серед наглядців, вони вимикали освітлення території концтабору й квапливо ховались. Союзницькі бомби попервах чомусь не влучали в об'єкт, вибухали неподалік, однак і це породжувало в душах знедолених в'язнів бодай якісь непевні сподівання: а раптом?

І таки сталося! Серед ночі в темному небі заревли важкі американські бомбардувальники. Цього разу вони цілилися значно влучніше. Бомби лягали одна за одною. Повиривали стовпи з колючим дротом, знесли товстезний цегляний мур, пошкодили найпідступнішу огорожу – стіну з дротів під смертельною електричною напругою. Постраждали й бараки з в'язнями. Довкіл було чути відчайдушний лемент, крики, зойки, стогін. Панувала загальна паніка. Бранці не знали, що їм робити.

Любка вибігла з барака й попрямувала до зруйнованого муру. Дерлася колючими уламками цеглин угору, насилу пододала величезну завалу сміття, на яке перетворилося височезне, здавалося, нездоланне укріплення, й зупинилась аж за залізничною колією, де стояли зчеплені в довжелезний ряд порожні вантажні вагони. Викашляла з горла густу порохняву пилюку, що зависала над розтросненими стінами табірної зони, й озирнулася. В таборі горіли дерев'яні бараки, вогонь від них здіймався вгору, наче полум'я велетенської свічки. У відблиску пожежі розгледіла якусь постать, що сунула в її бік. Трохи зачекала. Коли постать наблизилась, упізнала в ній сусідку по бараку. Вони були майже однолітками, та досі мало спілкувалися, знала тільки, що дівчина родом з України, звуть її Дариною, але як вона потрапила до концтабору, було невідомо.

Вони мовчки поглянули одна на одну – обидві в смугастих табірних робах, на ногах – важкі дерев'яні черевики-сабо, - так само мовчки розсунули масивні рами-двері найближчого вагона й сховалися там у дальньому кутку. На підлозі було розкидано сіно, пахло коров'ячим послідом, певно, у вагонах перевозили худобу.

Кілька годин просиділи, вгамовуючись від пережитого. Вибухи припинилися так само зненацька, як і почалися. Знов залягла тиша, лише з табору вряди-годи долинав хрускіт догорілих стін і стель дерев'яних бараків, що падали на землю.

На світанку хтось зовні зачинив раму-двері вагона, состав ляснув буферами, колихнувся й повільно рушив з місця.

Невже врятувалися? Куди їх привезе цей потяг? На волю чи, може, знов у рабство? І дівчата вирішили: сидітимуть у вагоні, доки витерплять без їжі, якщо, звичайно, їх тут не виявлять. А далі... далі вистрибнуть будь-де, постукають у двері першої-ліпшої хатини й повідають про себе всю правду. А там хай буде що буде. Як розпорядиться доля...

Дорогою вони познайомилися ближче, розповіли одна одній про своє життя.

Одарка – таке було повне ім'я Дарини – народилася на Правобережному Поліссі, поблизу Малина. Батько її лісникував, тож і жили вони на околиці села, хата їхня була крайньою, далі, за густим чагарником довкола болітця, починалась, як любив казати батько, його «маєтність» - ліс. Мабуть, тому їхня вулиця отримала назву Ворочок, бо, власне, то був глухий закуток.

Одарчина мати переїхала до чоловіка з Волині, він зустрів її там, коли повертався після поранення з фронту ще за часів першої світової війни, а сам – тутешній, тож добре знав історію свого краю. Бувало, приведе Даринку до лісового джерела, що неподалік села, - вода в тій холодній криничовині вважалася святою, казали, ніби вона загоєє рани, а біля джерела стояв великий дубовий хрест і поруч – довга лава, - благословиться хрестом, набере в алюмінієву кварту святої води, сідає відпочити і оповідає доні щось про минуле рідної землі: про

те, як тут колись зупинялися козаки Богдана Хмельницького, як господарювали в цих краях і німці, і петлюрівці, а білополяки, відступаючи, підпалили село, тоді згоріла майже третина хат.

На жаль, Дарині випало мало часу спілкуватися з батьком. Щодня вдосвіта він брав рушницю й вирушав оглядати свою «маєтність». Повертався додому пізно, коли Даринка вже спала. А одного разу й взагалі не повернувся. Через кілька днів його тіло знайшли в лісі. Ходили чутки, буцімто лісника застрелили браконьєри, та виявити справжніх убивць так і не вдалося.

Даринці виповнилося тоді дев'ять років.

... Тієї неділі вони з подругами зрання подалися до лісу по чорниці. Літо сорок першого видалося щедрим і на тепло, і на ягоди. У травні пройшли дощі, довкола буяла по-дівочому чиста зелень, кущі калини прикрашало жовтувате намисто зав'язі, вечорами доспівували свої ліричні пісні про кохання солов'ї, а на ланах уже збирали зернові. Природа наче прагнула продемонструвати людині все своє багатство і красу.

Коли дівчата підходили до лісу, десь далеко чулося відлуння глухих вибухів. Вони не здивувалися цьому — неподалік видобували граніт. Але чому підривають породу сьогодні, у вихідний день? Однак не звернули на це увагу. І вже тільки по обіді, повернувшись додому з повними кошиками ягід, дізналися про жахливу новину: почалася війна.

На початку липня фронт наблизився до Малина. Точилися тривалі бої. Залізнична станція кілька разів переходила з рук у руки, а через місяць німці провалили оборону і ввійшли до села.

Дарину не зразу забрали у Німеччину. Нові господарі заходилися будувати проїжджу дорогу, залучили до роботи майже все працездатне населення, тому і молодь спочатку не чіпали. Тільки через півроку почалися масові облоги, але гірка доля тоді теж обминула дівчину. Її схопили десь через рік після окупації, коли вже вивозили до фатерлянду і літніх, і одружених, і навіть жінок з дітьми.

Їхали в товарняку до Любліна. У вагоні людей було, як оселедців у бочці, — лягали відпочивати по черзі. Далі Варшава, Кельн... Звідти погнали на південь. Рухалися колонами, знесилені й зголоднілі; їсти давали тільки раз на добу. Нарешті дісталися табору. Він був розташований на березі Рейну — три довжелезні бараки літерою Т, в які поселили окремо жінок, чоловіків та сімейних. Суворий порядок один для всіх: підйом о п'ятій ранку, на сніданок напівхолодний чай із зілля, потім шикуються рядами на плацу й сідають під охороною у вантажівки, що розвозять остарбайтерів на робочі місця: одних — вантажити вагони, других — будувати шляхи, третіх — працювати на полі. Маршрути поїздок змінювалися залежно від того, звідки надходили замовлення на робочу силу, адже це був трудовий табір.

Дарині пощастило. Якось їй випало працювати в маєтку, що належав бюргеру Отто, котрий мешкав у Кельні, а літньої пори приїздив на відпочинок

у свою садибу. Дізнавшись, що Дарина родом з України, він аж засяяв. Виявляється, гер Отто під час минулої війни потрапив у полон і прожив в Україні кілька років, вивчив мову й навіть мав у Житомирі кохану жінку, — повернувся ж до Німеччини вже за гетьманства Павла Скоропадського.

Гер Отто любив поспілкуватися з Дариною, цікавився, чи бувала вона в містах, куди заносила його доля, — Житомирі, Бердичеві, Меджибожі, Проскуріві... Розмови з дівчиною ніби повертали його в роки молодості.

— На жаль, я тепер інвалід і не можу знову помилуватися тими місцями в лавах нашої могутньої армії, — признався він одного разу Дарині. — А ти нагадала мені ті незабутні часи і ту кохану жіночку.

Відтоді Дарина щодня приїздила допомагати по господарству в маєтку геру Отто.

Неділя в трудовому таборі була неробочим днем. У неділю остарбайтери відпочивали. Виходити за межі табору не дозволялося, та можна було зноситися з мешканцями інших бараків, зустрічатися з ними. З тильного боку сімейного барака в кількох метрах за колючим дротом містився табір радянських військовополонених. У вільний час остарбайтери підходили до огорожі й перегукувалися з бранцями: запитували, хто звідки родом, сподіваючись знайти серед них родичів чи бодай земляків. Так зав'язувалися знайомства.

Дарині запав в око молодик з русявим волоссям. Він вирізнявся з-поміж інших. Більшість полонених виглядали втомлено, ходили неголені, з похмурими обличчями, в пошарпаному одязі. Звісно, їм жилося не солодко: щодня виснажлива робота, замість харчів — якась бурда. А цей хлопець завжди був підтягнутий, бадьорий і головне — всміхнений. Влітку недільними вечорами полонені всідалися біля огорожі й тихенько наспівували сумні мелодії, згадуючи рідні краї. Траплялося, що до них приєднувалися й дівчата-остарбайтери, й тоді ці тужні мотиви набували особливої зворушливості, уквітчані ніжними жіночими голосами. Серед охоронців полонених було кілька власовців. Якщо їм випадало чергувати в недільні дні, вони слухали ті пісні, не приховуючи сліз, — адже і в них, і у бранців була одна батьківщина. Власовці дозволяли полоненим виходити на подвір'я табору остарбайтерів і контактувати з ними. Так Дарина потоваришувала з тим русявим молодиком.

Він був родом з Ленінграда, навчався у Москві, а як почалася війна, пішов захищати столицю і в першому ж бою потрапив у полон.

— Якесь незвичне в тебе ім'я — Марат, — зауважила Дарина, коли хлопець відрекомендувався їй. — У нас у селі таких немає.

— Це на честь французького революціонера, — пояснив він. — Моя бабуся була дворянкою. Вдома розмовляли французькою, читали в оригіналі Бальзака й Мопассана... Батька вже немає, лишилася тільки мама... Та й хто зна, чи виживе вона там, у блокадному місті...

Вони зустрічалися щонеділі, Марат розповідав Дарині про Ленінград, про себе й своїх друзів. Вона зачаровано слухала його, була в захваті: «Боже, який розумний хлопець! Так багато всього знає!»

Одного разу Марат звирився Дарині у своїй таємниці:

-Я збираюсь звідти втекти. Від Кельна до Бельгії — як рукою подати. А у Франції проживає мій рідний дядько, мамчин брат. Він виїхав туди ще за часів непу. Французьку я знаю, трохи шпрехаю й по-німецькому... Допоможи мені, Даринко! Буду за це тобі довічно вдячний!

-Що ж я можу для тебе зробити? — здивувалася вона.

-Мені потрібен якийсь нормальний одяг.

Дарина погодилась.

Принагідно вона прохопилася геру Отто:

-Ночі вже стають прохолоднішими, а в нашому таборі є один мій земляк, хлопець із сусіднього села, то він постійно мерзне — не має у що вдягтися. Чи не знайдеться у вас якоїсь старенької одежини?

-Звісно, знайдеться! — зрадів бюргер, що може чимось допомогти дівчині з України. — Підеш у комірку, там чимало всякого мотлоху. Вибери своєму землякові тепленький костюмчик, взуття і все, що йому згодиться...

Поступово Дарина причепурила Марата. І невдовзі він зник.

Сталося це ввечері в суботу, тож у таборі спохватилися, що його немає, аж у понеділок зранку, коли вже за Маратом і слід захолюнув...

Підозра впала на Дарину: всі бачили, як вони з Маратом прогулювалися на подвір'ї, та й вона не приховувала свої почуття. Дарину забрали в гестапо, тиждень допитували, катували, а потім відправили у концтабір...

Вночі задріботили об дах вагона краплі дощу. Хляпавка посилювалась, перетворилася на зливу, дах був дірявий, і на голови дівчат побігли струмочки води. Вони ловили їх у долоні, обмивалися, наче під душем, і жадібно ковтали що жит-тедайну вологу, тамуючи нестерпну спраготу й голод.

Та хлющ швидко минув. Страшенно хотілося їсти. Спробували жувати стеблинки сіна, що лишилося від худоби на підлозі вагона, однак воно було сухе і смердюче, дерло горло так, що не можна було проковтнути.

Голод поступово виснажував їх, терпіти далі стало несила — адже їхали вже майже три доби. Щоб не померти від голоднечі, треба було закінчувати цю по-дорож у невідоме.

Состав загальмував і зупинився перед семафором. Утікачки обережно прочинили раму дверей, ледве вистачило моці просунути її трохи вбік. Вибралися з вагона, скотилися з насипу в придорожню канаву й заціпеніли, чекаючи, поки потяг рушить далі.

Поночіло. Розморений степ відпочивав од денної спеки, і лише невгамовні цвіркуни, порушуючи тишу, дружнім хором наспівували йому колискову.

Дівчата піднялися, оглянулись навкруги й подалися світ за очі, аби тільки дали від залізниці.

Від тривалого голодування вони зовсім знемоглися, ноги не слухались, здавалося, ступлять ще один крок — впадуть і більш ніколи не підведуться. Довелося скинути важкі дерев'яні взуванки, босоніж пересуватися стало трохи легше, вони йшли, обійнявшись, підтримуючи одна одну. Подолали метрів п'ятдесят і сіли на землю відпочити. Десь подаль протікала річечка або був ставок — звідти над землею стелилася низька волога поволока.

-Біля води має бути і якесь житло, - визначила Дарина. — Підемо туди.

Як вони добралися до тієї галявинки — не пам'ятали. Світало. Над самотньою хатиною здіймалася ріденька цівка диму. Певно, розпалювали піч. На гавкіт собаки, що бігав на цепу біля халабуди, вийшла надвір літня жінка, підійшла до хворостяного тину й прочинила хвіртку. Дівчата впали перед нею навколішки й розридалися. Вона поглянула на їхню смугасту робу і все зрозуміла. Повела очима доквіл — чи нема ще когось поруч, і запросила їх до житла.

Вони опинилися аж в Югославії.

-Ово є Сербія, - пояснила господиня, коли дівчата поцікавились, де ж вони.

Бабуся поселила утікачок у сарайчику, де зберігалося сіно для худоби, й відгодовувала їх, заморених, майже два тижні. Уважно придивлялась до них, оцінювала, хто на що здатний, і потім оголосила:

-Ти, Даринко, дівчина сільська, звикла поратися на землі, тож залишишся в мене, допомагатимеш вести господарство, а ти, Любішо, підеш з моїм сестринцем в інше місце...

Куди саме вирішила вона прилаштувати Любку, не сказала...

Наступного ранку завітав небіж хазяйки Тихомир. Поснідали разом, а коли встали з-за столу, він наказав:

-Збирайся, Любішо.

І вони рушили. Ступали поруч, пліч-о-пліч, теревенячи про різне, і добре розуміли одне одного, хоч перекидалися російськими, українськими й сербськими словами: мови ж схожі. Стежка вивела їх на узлісся. Аж раптом десь угорі почувся дивний вигук:

-Ку-ку!

І на голову Любки впав порожній лантух.

-Не хвилюйся, так треба, - заспокоїв її Тихомир.

Відкілясь узявся ще один провідник, вони з Тихомиром підхопили її під руки й повели далі.

Так Любка потрапила до партизанського загону Йосипа Броз Тіто...

... Того літнього дня я сидів у кімнаті й перебирав свою колекцію військових реліквій, розкладав погони. У вікно, що виходило на ганок «чорного» входу до квартири, постукали. Відхилив фіранку й побачив двох чоловіків. Один був з рюкзаком, другий — з невеличким чемоданчиком.

- Любка тут мешкає? – стиха спитав котрийсь із них.

- Так, але зараз її немає, вона на роботі.

- Ми до неї у справах, привезли передачу від друзів.

Я вибіг на кухню, відімкнув двері й провів їх до кімнати.

- Що там у вас? Можете залишити – я її брат.

- Краще зачекаємо на неї, - проказав старший на вигляд чоловіка з сивою головою.

- Вона повернеться пізно, - пояснив я.

- Нічого, нам нема куди поспішати, - додав молодший. Він був острижений і чомусь весь час ширяв очима по кімнаті.

- Ну, тоді сідайте, - запросив я.

Сиділи й мовчали.

- О, ти цікавишся військовими речами! – зауважив старший, помітивши в мене на столі погони. – У нас і для тебе є сувенір. – І вийняв з кишені майорські погони танкових військ. – Ось, тримай.

Подарунок мене потішив.

Через якийсь час сивоголовий знову звернувся до мене (він був більш балакучий, ніж острижений, той сидів мовчки, раз у раз насторожено зиркаючи навколо очима):

- А в тебе випадково немає цигарки?

- Ні, я ж не палю.

- То, може, вискочиш у ларьок і купиш пачку «Казбеку»? Так хочеться затягнутися, а ми без курива. Ось тобі гроші, заодно й поласуєш морозивом.

Він кинув на стіл тридцятку. Я схопив червонясту купюру й неохоче вийшов на вулицю. Така щедрість несподіваних гостей насторожувала мене.

Ларьок біля скверика поруч з нашим будинком був зачинений, тож довелося бігти аж на Софіївську площу. Там же в лоточника я купив і морозиво: продавщиця вийняла металеву ложку з глибокого відра-бідона, що стояло в діжці з льодом, порцію білої молочної кашки й, затиснувши її між двома кругленькими борошняними коржиками, подала мені.

Облизуючи з пальців рештки слизької смакоти, я нарешті повернувся додому. Поспішав – боявся, що Любчині гості за час моєї відсутності можуть утекти. Однак вони, як і раніше, сиділи в кімнаті. Я віддав їм пачку «Казбеку» й виклав здачу.

- Залиш собі, - відсунув гроші сивоголовий.

Вони ще трохи посиділи, потім якимось загадково презирнулися між собою, і старший проказав:

- Не будемо трюїти тебе димом, вийдемо на вулицю й зачекаємо твою сестру на лавочці у скверіку. До речі, ти так непомітно проник у квартиру, що ми не побачили тебе з вікна.

- Я – через парадний вхід.

- Проведи й нас тими дверима, звідти, мабуть, ближче до скверика...

- Гаразд, - погодився я.

Вони вийшли, забравши з собою свої речі.

Я ганяв з хлопцями по двору, коли вже надвечір почув істеричний голос Любки, яка кликала мене.

- Нас обікрали! – голосила вона, заламуючи руки. – Кажи, кого ти сьогодні заводив у кімнату!

Я виклав їй усе чесно, як на сповіді. Любку найбільш засмутило не те, що злодії поцупили трофеї, привезені з Німеччини: чобітки, кілька суконь і відріз на костюм, зимову муфточку з хутра чорно-бурої лисиці, - у боковій шухляді одержної шафи, яку вони обчистили, зберігалися облігації «золотої» трипроцентної державної позики. Любка працювала в ошадкасі, напередодні розіграшу тиражу співробітники скуповували облігації на всю свою зарплатню, виграш ділили між собою, а решту облігацій знову повертали. Черговий тираж мав відбутися днями, тож Любка принесла облігації додому.

Звичайно, злодії діяли через навідника, і ним був хтось із наших сусідів, той, хто знав про приїзд Любки з Німеччини, про те, де вона працює, про моє колекціонування військових атрибутів, зокрема погонів. Під підозрою опинилася передусім наша співмешканка по квартирі «люмпен-пролетарка» Дуська. До неї часто навідувались колишні товариші по чарці її чоловіка, котрий відбував покарання, - темні суб'єкти, завжди напідпитку, які не відомо чим займалися. Однак конкретних доказів ми не мали, тому можна було лише припускати...

Відтоді я перестав збирати погони, частину з них подарував друзям, решту обміняв на поштові марки.

Любка прожила з нами недовго. У сорок восьмому виник конфлікт між генералісімусом Сталіним і маршалом Тіто, і наші країни стали майже ворогами. Десь у місті Любку зустрів колишній товариш по школі Льонька Чорнуха, з яким вони на початку війни пробиралися з оточення до окупованого Києва. Згодом Льонька був зв'язковим підпілля, а тепер служив у Міністерстві Державної Безпеки. Він порадив Любці, аби запобігти можливим неприємностям у стосунках з відповідними органами, піти до військкомату, офіційно відмовитися від усіх югославських нагород і виїхати з Києва кудись подалі. Так вона й вчинила: поспішно вийшла заміж за художника, котрий згодом став непробудним п'яницею, й завербувалася з ним на Південний Сахалін, звільнений від японців.

6. Квартиранти

Убогої маминої зарплатні й моїх мізерних підробітків нам заледве вистачало на злиденне існування. Тому в нас завжди жили квартиранти – піднаймачі кутка. Ними постачав нас батько мого однокурсника, начальник курсів з підвищення кваліфікації працівників різних галузей господарства. Хто тільки не зупинявся в нашій кімнаті! Приїздили й інженери, й газозварники, нафтовики, юристи й навіть художники. Майже з усіх міст Союзу.

Якось на кілька тижнів зупинилося двоє скульпторів із Ленінграда. Один з них, молодий, високий чоловік на ім'я Олександр, увесь свій вільний час блукав по Києву, милувався дніпровськими краєвидами, історичними пам'ятками і, повертаючись увечері на нічліг, щоразу шпетив мене:

- Як ти можеш днями тинятися у дворі, коли живеш у такому чудовому місті! Ти хоч у Лаврі бував?

Ще б пак! У Києво-Печерській лаврі ми з дворовими хлопцями бували, і не раз. Ходили в ближні печери гратися в піжмурки. Переховувалися у кам'яних келіях, а потім зненацька вихоплювалися у вузькій підземній коридорі, лякаючи поодиноких відвідувачів, які слухняно ступали слідом за своїм провідником-ченцем. У суцільній темряві печер ми орієнтувались, як на рідній вулиці. У Толяна з нашого двору був кишеньковий ліхтарик, що його привіз з Німеччини дядько; під час подорожей до лаври Толян вряди-годи «позичав» цей ліхтарик у дядька, й тоді ми почувалися під землею, наче у своєму дворі. Щоправда, наші набіги на лавру швидко скінчилися. Одного разу нас підстерегли під землею кмітливі ченці. Дужі хлопці в темних рясах добряче нам'яли нам кістки, а у Толяна відібрали дядьків трофейний ліхтарик. На цьому наші «екскурсії» до святих місць завершилися. Хоч як благали нас богомольні старенькі бабусі з нашого двору принести їм звідти водиці – біля ближніх печер був колодязь із «священною водою» і ми, повертаючись додому після розваг під землею, набирали з нього кілька пляшечок рідини, - ходити туди ми не наважувалися, тим більше що ті ченці-молодики погрозили наступного разу одвести нас до міліції.

Останній похід до лаври нам довелося робити удвох з Толяном. Невдовзі його дядько спохватився: куди подівся трофейний ліхтарик?! І Толян

збрехав: мовляв, позичив його мені, коли кілька днів тому в нашій квартирі нібито раптово зникла електрика, та завтра він забере його в мене й покладе на місце.

Довелося виручати Толяна, і ми зранку вирушили з ним на Печерськ.

Де шукати того молодого ченця в рясі, котрий «конфіскував» Толянів ліхтарик, ми не знали й безладно блукали подвір'ям біля входу до ближніх печер.

Аж тут нас помітив старенький піп з великим хрестом на грудях, наблизився й поцікавився:

-А ви, хлоп'ята, що тут робите? Може, прийшли побачити печери? Та сьогодні екскурсій не буде, сьогодні день молитов.

Ми розповіли йому, що шукаємо ченця, який відібрав у нас ліхтарик.

-А, то ви з тих халамидників, що гасали в печері й лякали людей! – гнівно проказав він. – А чи знаєте ви, що там поховані угодники, які моляться за нас біля самого престолу Божого! Наші брати застукали вас біля мощей преподобного Спиридона Пресфорника. А це саме він відкрив Києво-Печерську лавру в 1941-му році. Доти вона була зачинена.

Старець трохи пом'якшав і розповів нам дивну історію.

-Коли німці зайняли Київ, комендант міста забажав оглянути лаврські печери й мене примусили супроводжувати його. Біля останків святого Спиридона він зупинився і спитав, з чого виготовлені мощі. Я пояснив йому, що це справжні тіла слуг Господніх, які своїм святим життям сподобалися дива лишитися нетлінними. Комендант не повірив, розреготався і вдарив пістолетом по руці Спиридона. Суха шкіра на зап'ясті – а вона зберігається вже вісім століть! – раптом луснула й з-під неї виступила кров. Комендант так і заляк на місці. А після цього наказав відкрити лавру для народу..

Священик завів нас у церкву, велів стати навколішки й замолювати скоєний гріх.

Ми покірливо виконали його наказ і повернулися додому з ліхтариком.

Та найчастіше нашими квартирантами були майбутні юристи. Либонь, по війні бракувало законодавців, і їх скороспішно випікали, наче ті смачні дешеві бублики в маленькій поварні з вітриною внизу Михайлівської вулиці. Пам'ятаю двох молоденьких хлопців з Росії, які нещодавно демобілізувалися з армії, так і не встигнувши повоювати, - Івана й Сергія. Іван був з Брянщини, дотепний молодик, як кажуть, не ліз у кишеньку за словом. Бувало, вийде з парадного на вулицю й годинами простоє біля будинку, чіпляючись до перехожих молодих дівчат з дурними запитаннями, як от:

- Дівчино, а скажіть-но мені, прошу, ця вулиця по цій вулиці йде?

Більшість не звертала уваги на його недотепні жарти, а дехто всміхався. Якось я поцікавився, навіщо він це робить. Іван стрільнув на мене веселими очима й пояснив:

- Молодий ти ще, не розумієш, що таке весна для чоловіка! Так тягне на природу з гарною дівчиною! От трохи підростеш і сам відчуєш, як закипає в жилах кров.

Після лекцій майбутні правознавці розпалювали в коридорі за стіною нашої кімнати примус і готували собі обід. Хлопці були з бідних сімей, грошей не мали, навіть ночували удвох на одному ліжку, животіли за рахунок жебрацької стипендії, тож і купували найдешевші продукти. Здебільшого смажили на сковорідці якусь смердючу рибу. Сусідка, зубна лікарка Аделя Львівна, проходячи повз них, затуляла рукою ніс і, кривлячись, бубоніла:

- І коли я вже відпочину від вашого смороду!

На що говіркий Іван завжди відповідав одне й те саме:

- Аделю Львівно, найкращий відпочинок – на кладовищі. Як сказав відомий поет: «Подожди немного, будеш там и ты». Невже ви цього ніколи не чули?

Тижнів за два ці хлопці закінчили короткострокові курси підвищення юридичної освіти, якої так і не набули, одержали посвідки й повернулися до рідних місць наводити лад у правових стосунках своїх земляків.

Слідом за ними у нас квартирувався теж майбутній юрист Леонтій. Це був чемний, вихований молодик, який завжди ходив у костюмі, в білій сорочці й при галстуку. Навчив і мене зав'язувати вузлик на краватці, натякнувши:

- Можливо, й тобі колись згодиться.

І я щоранку зав'язував на ньому краватку, за що час від часу одержував у подарунок солодку цукерку, так звану тягучку, - їх продавали неподалік від нашого будинку, біля сходинок до фунікулера, жінки, які самі й виготовляли цей найдешевший делікатес з цукру й молока.

Леонтія привів до нас його батько, відомий чернігівський адвокат, солідний чолов'яга з великим жовтим портфелем. Завітав до нашої кімнати, оглянув ліжку, на якому спатиме його син, прогулявся довжелезними коридорами комуналки, зайшов у туалет з п'ятьма лампочками і в принципі залишився задоволений. Я хотів показати йому й кухню, та він відмовився:

- Леонтій обідатиме в їдальні.

Батько провідував сина щонеділі, привозив йому з дому дорогі ковбаси, сало й консерви, а коли строк навчання на курсах минув, запросив мене на літні канікули в Чернігів.

- Я бачу, ви люди порядні, а живете скрутно, - пояснив він мамі, - тож хай ваш синок відпочине в нас. Ми маємо гарний будиночок біля річки, є й садок, а в ньому – гамак, - чомусь похвалився він, поглянувши на мене.

Через якийсь час за мною приїхав Леонтій. Я вперше долав чималу відстань на міжміському автобусі, досі ще не користувався цим транспортом. Салон був забитий людьми, прохід захарашений мішками й корзинами, та й місця у нас були не найкращі – позаду, на сидіннях, що аж пашили від гарячого двигуна, і все одно подорож запам'яталася мені надовго.

Чернігів уразив. Ще лежали руїни, як і в нас у Києві, але який краєвид з Валу, де вишукалися стародавні гармати ще часів Петра Першого, націлені в бік Десни!

Леонтій батько захоплювався мисливством. На стіні в його кабінеті висіла двоствольна рушниця, а в квартирі хазяйнував мисливський собака з довгим тулубом, обвислими вухами й короткими кривими ногами.

- В мене теж є рушниця, - похвалився Леонтій. – Восени, коли починається сезон, ми з батьком беремо оцю таксу й вирушаємо на лови. І ще жодного разу не поверталися без птиці.

- А де ж ваш гамак, про який казав твій тато? – поцікавився я у Леонтія.

Він посміхнувся і вивів мене у садок, що ріс навколо їхнього будинку. До двох товстих стовбурів дерев була прив'язана простора гойдалка з міцних білих вірвовок. Леонтій допоміг мені забратися в неї, я розлігся в тому підвісному ліжку й з насолодою розгойдувався. Відтоді для мене найкращим місцем відпочинку став той гамак. Зранку, смачно поснідавши, я брав у руки книжку - а в них була велика бібліотека – влаштувався в гамаку й, погойдуючись, одержував несказанне задоволення. «Ох, і живуть же люди!» - заздри я подумки цій заможній родині.

Одного дня Леонтій запросив мене на риболовлю.

- Ти коли-небудь ходив на сомів? - запитав він.

- Ні, не доводилось, - признався я.

- Візьмемо ввечері човна й попливемо по Десні, - сказав Леонтій. – І завтра смакуватимемо запашну юшку.

- То ви маєте й човна? – здивувався я.

- Як же можна жити на березі річки без човна! – у свою чергу здивувався Леонтій.

Його батько того дня був зайнятий справами й не міг скласти нам компанію, тож на риболовлю ми подалися вдвох. Веслував Леонтій. Десна – річка швидкоплинна, та Леонтій на це не зважав, він добре знав маршрут. Ми обминули острівець, хутко завернули в широку затоку і звідти дісталися до спокійнішого старого річища.

- Тут і розташуємось, - визначив Леонтій, коли ми витягли на пісок човна.

Цей досвідчений рибалка став пояснювати мені, що сомів ловлять на притухле м'ясо. Він ще з учора приготував його, навіть трохи підсмажив, нам лишилося тільки розрізати на великі шматки смердючу яловичину й нанизати на величезні ковані гачки, прив'язані до товстелезної волосіні, яка кріпилася на відстані одного-двох метрів до міцної вірвовки.

Ми вбили в пісок довгий дерев'яний кіл, приладнали до нього один кінець перемету й вирушили на човні до протилежного берега, обережно закидаючи на глибину волосіні з м'ясом. Річище було нешироке, тому ми швидко впоралися із завданням і спокійно повернулися на своє місце.

На землю повільно спускались вечірні сутінки. Леонтій заходився розкладати вогнище - на вечерю збирався приготувати шашлики – ласощі, які мені досі не випадало смакувати, а я бігав по піску босоніж, граючись із коротконогим собакою.

Уночі треба було перевірити перемет. Ми сіли в човен і повільно попливли. Веслував знову Леонтій, мені він довірив смикати волосінь з начинкою, перевіряючи, чи є улов. Леонтій грів одним веслом, спрямовуючи човен трохи вище течії над переметом, а я сидів з протилежного боку й підтягував рукою товсту віршовку. Такса прилаштувалася на кормі.

І раптом я відчув вагу. Смикнув волосінь, і вона трохи піддалася. Тоді я опустив праву руку у воду й почав намотувати волосінь на долоню, підтягуючи до себе злочиць. Сом спочатку ніби піддався, а потім раптом так різко рвонув, що я опинився за бортом. Віршовка зачепилася за кочет, і волосінь, намотана на мою долоню, боляче стиснула мені пальці.

- Ой-ой! – вигукнув я.

Леонтій все зрозумів, вихопив мисливського ножа, який висів у нього на поясі, й перерізав віршовку. Сом знову щосили смикнув, волосінь зісковзнула з моєї долоні й, розмотавшись, звільнила руку. Але Леонтій теж перейшов на бік човна, за борт якого тримався я, і наша посудина перекинулася. Він ухопив мене за плече й прошепотів:

- Я не вмю плавати!..

Човен вивернувся догори днищем, але не затонув – під ним було повітря.

Леонтій міцно держав мене обіруч за плече, і я відчував, що можу не витримати його ваги й піти на дно, а глибина тут, судячи з усього, чимала.

...Плавати я навчився за незвичайних обставин. Коли моя сестра Любка вийшла заміж за художника, вони часто брали мене з собою на пляж. Купалися тоді переважно на Трухановому острові. Переправлялися туди з кількох причалів на легких катерах, їх ще називали «личаками» - здалеку вони нагадували великі постолі. У вихідні дні влітку на набережній простягалися довжелезні черги відпочивальників, і на катер, що причалував до берега, набивалося до сотні людей – на палубах було ніде й пальця просунути, люди стояли, притиснувшись одне до одного, а відчайдухи навіть зависали на бортах. Та до Труханового острова було рукою подати – Дніпро влітку мілішав, річище ставало значно вужчим, і «личак» діставався протилежного берега за кілька хвилин.

Любчин чоловік, невисокий на зріст, але міцної статури, плавав добре. Любка теж не боялася води, ще в школі вважалася непоганою пловчихою, склала норми ГПО, тому вони не раз підбивали мене:

- Ну, то що: попливеш із нами на той берег?

Іноді я погоджувався. Клав руки їм на плечі, і ми повільно долали Дніпро. Потім, перепочивши на міській набережній, повертались на острів.

А одного разу вони заявили:

- Годі нас експлуатувати – ми живемо при соціалізмі. Тепер будеш плавати самостійно!

- Та я ж не вмю! – спробував заперечувати я.

- Нічого, навчимо.

- А як?

- Зараз побачиш, - проказала сестра. – Клади руки нам на плечі, спочатку потренуємося, а далі буде видно.

Ми допливли до середини Дніпра, аж раптом вони вдвох пірнули під воду, а я залишився на поверхні. Течія підхопила мене й понесла, я перелякався, хотів був уже кликати на допомогу, та Любка з чоловіком одразу ж винирили й, притримуючи мене з обох сторін, настирливо радили:

- Працюй руками й ногами! Не бійся, ми поруч!

Я напружено розмахував кінцівками й нарешті усвідомив: вода держить мене, я не тону! Так точилося недовго, вони підхопили мене під руки й дотягли до берега. Відтоді я удосконалював своє плавання і зрештою звик до води.

- Тримайся за човна! - наказав я Леонтієві.

Та він ще дужче обхопив мене за плечі. Я з натугою підплив ближче до нашої перекинутої посудини й щосили зацідив кулаком у груди своєму вчителеві ловіння сомів. Від несподіванки він перевернувся на спину й відпустив моє плече. Я тут же притулив його грудьми до днища човна, він з трудом вибрався на просмалену дошку, обійняв її і трохи заспокоївся. Я плив позаду, підштовхуючи човен до берега. А собака кружляв навколо нас, висолопивши язика, не знав, як нам зарадити, й рясно оббризкував наші обличчя краплинами теплої води.

Тільки на березі я помітив, що в мене права долоня в крові. Волосінь, яка тримала гачок з сомом, зісковзуючи з пальців руки, розрізала їх мало не до костей. Леонтій пошматував свою сорочку й перев'язав мені руку.

- Не хвилюйся, - заспокоїв він мене, - вода в Десні дуже чиста, ми її з насолодою п'ємо...

Назавтра ми пішли до лікарні, там мені на руку наклали шви. Рани швидко загоїлись, однак шрами на пальцях правниці залишалися ще довго, нагадуючи про те, як я вперше і востаннє в житті ходив на сомів.

7. «Партизан» Гарик

У квартиру Вадимового батька, полковника, що жив над нами, переїхали нові мешканці: літня жінка з двома синами. Певно, та жінка мала якісь особливі заслуги, що їй надали таку велику житлову площу. Невдовзі стало відомо, що вона воювала в загоні славнозвісного героя Федорова й була нагороджена медаллю «Партизану Вітчизняної війни» другого ступеню. Такої відзнаки я ще не бачив, і тому після першого ж знайомства з новоприбулими хлопчиками спробував був якось видурити в них материну нагороду, хоч би дали мені трохи поносити її, однак з цього нічого не вийшло.

Імена у прибульців були якісь дивні: старшого звали Авангард, а меншого — Владлен. Так їх записав батько, запеклий більшовик, який загинув на фронті. А от з прізвиськом їм не поталанило: Хвостови. Авангард Хвостов... Звучить трохи смішно. Тому мати називала свого старшенького Гариком, а ми, дворові хлопці, — «Партизаном».

Гарик був за віком старший від нас — років на два. Легко спізнавався з усіма — балагур і вигадько, яких світ не бачив. Слухаєш його побрехеньки — наче все правдиво, а потім виявляється, що то був розіграш.

Одного разу заходить він до мене — я саме на кухні кип'ятив воду на чай, поруч щось готувала на плиті сусідка з крайньої кімнати, тітка Маруся Білявка.

- Ой, а що у місті діється! — починає Партизан. — Люди наче показилися — біжать на Дніпро по рибу.

- Що ж там з рибою сталося? — допитується тітка Маруся.

- Хіба не знаєте? — дивується Гарик. — Надворі он який мороз! Воду скувало товстелезною кригою і риба задихається без кисню. Вистрибує з ополонки — тільки підбирай.

- А чого ж ти не там? — поцікавився я.

- Кхе! — посміхнувся Партизан. — Невже ти забув, хто на нашому поверсі проживає? «Укррибвод»! Вони приносять нам рибу щодня. Вже набридло на неї дивитися.

Тітка Маруся вмить вимкнула газ на своїй плиті і зникла в кімнаті. За хвилину вискочила вже вдягнута з відром в руці, й до мене:

- А ти чого стоїш? Бери якусь торбину й гайда зі мною! Прийде мати з роботи — порадуєш її. Та захопи кочергу, вона у вас довга, аби було чим рибу витягати з ополонки.

Я послухався її, і невдовзі ми вже обережно спускалися засніженими доріжками Володимирської гірки до Дніпра. Дивно, але на вулицях натовпу людей ми не побачили. «Певно, вже всі на річці», — подумалося мені.

На березі теж ні душі — з Дніпра тяг холодний вітер. Тільки на крижаному полі, що пролягало аж до Труханового острова, де-не-де завмерли біля ополонки поодинокі рибалки.

Про всяк випадок і ми з тіткою Марусею ступили на льодове покриття. Добралися до найближчої ополонки. На дерев'яному ящику сидів дідусь, у валянках і в кожусі, раз по разу смикав рукою ломачку з ниткою, опущеною в маленьку виїмку.

- А де ж та риба, про яку кажуть? — спитала тітка Маруся. — Невже встигли всю розібрати?

Дідусь здивовано поглянув на неї і проказав:

- Риба плаває у воді, її треба спіймати... Чого це ви прийшли сюди з відрами? В мене ось тільки з десяток дрібноти, і це майже за цілий день. Я її не продаватиму... А ти ще й з кочергою, — обернувся до мене. — Навіщо вона тобі? Нею ополонку не проб'єш — цього року лід товстий...

Так ні з чим ми й повернулися додому. Тітка Маруся аж тремтіла від люті, а я реготав.

Весна того року настала рано. Дивно, але не було навіть повені. Дніпро, звичайно, розлився, однак Поділ не затоплювало й мешканці прибережних будинків не плавали по набережній на човнах, як це траплялося зазвичай о цій порі. На травневі свята почали працювати пляжі, а в кінці місяця у місті вже не можна було всидіти — така стояла спека.

- Чи не мотнутися нам на Дніпро? — запропонував Гарик Партизан, коли ми знічев'я зібралися зранку в затінку дворового кошлатого каштана.

Справді, заняття в школі закінчилися, навіть іспити минули, будній день — батьки на роботі, навіщо ж безцільно тинятися дворами, до того ж парке сонце знову обіцяло парню.

- Ти ж у нас Авангард, — пожартував я. — Виходь уперед, а ми за тобою!

- Мене звуть Гарик, — образився Партизан. — Запам'ятай це назавжди, якщо не хочеш ходити з розбитим носом. — І дав мені легенького щиглика.

Погодилися йти на пляж лише ми втрійох — Гарик з братом і я.

Черга на катер була невелика, в робочі дні містом прогулювалися тільки відпускники й приїжджі, тож ми відразу переправилися на Труханів острів.

На тамтешньому пляжі був один-єдиний гардероб, куди завжди стояла довжелезна черга, тому більшість пляжників влаштувалися під дерев'яними

грибками на самому березі або ж у зелених заростях верболозу неподалік, майже поруч з грибками. Під грибками здебільшого таборилися поважні люди, які приїздили цілими сім'ями. Одяг вивішували в затінку на дерев'яній «шпиці» парасольок, взуття ставили під тапчанчики довкіл грибків, і туди ховали прикраси, гаманці й модні в той час вітчизняні наручні годинники «Победа» (звісно, ті, хто їх мав). Це були, як правило, постійні компанії, вони бронювали місця під дерев'яними парасольками з самого ранку й не підпускали до себе сторонніх. Звичайні ж люди, молоді за віком і підлітки, як ми, віддавали перевагу найближчим кущикам, де менше зайвих очей, майже ніхто тебе не бачить, принаймні, можна усамітнитися.

Таку місцинку надибали собі й ми.

Першими розвідати, яка вода, відправилися Гарик з братом, а я залишився оберігати наші скромні пожитки, засмагаючи на сонці.

- Водиця — те, що треба, не хочеться виходити з неї, — доповів про свій похід Партизан.

Трохи полежали, відпочили, й настала черга мені йти купатися.

- І я з тобою, — підвісся Гарик. — А ти сидь на місці, і ні кроку звідси без мене! — суворо наказав Владленові.

Поплавали, побризкалися у воді й вийшли на берег трохи обсохнути.

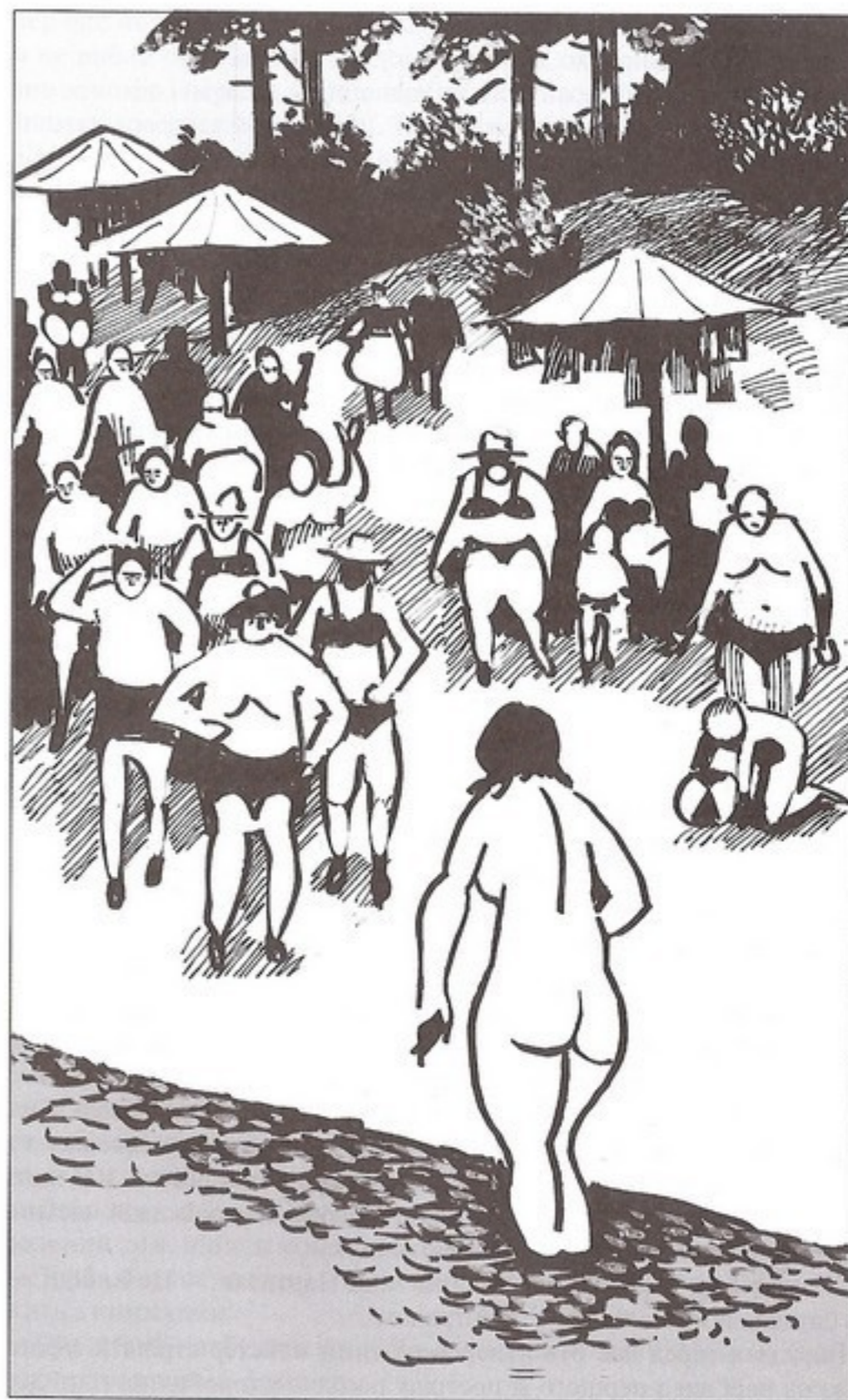
Було вже близько полудня, сонце припікало, більшість пляжників поховалися у затінку грибків. Ми з Гариком стояли спиною до води і раптом звернули увагу на якусь дивну поведінку відпочивальників: вони підхоплюються на ноги, пильно зирять на річку — одні всміхаються, інші не приховують образи — і натовпом сунуть у наш бік. Озиралися й ми — і обімліли. З води вийшла гарна дівчина, років вісімнадцяти, струнка, довгонога, з розпущеним рудим волоссям, і зовсім гола рушила крайкою бережка. Вона ступала гордовитою ходою, ні на кого не дивлячись, лише розбризувала ніжками довкіл себе теплу водичку.

Такого ми ще не бачили. Натовп вражених розтелеп, переважно молоді і чоловіки, роззявивши рота, перлися слідом за оголеною красунею, вони геть забули і про своїх дружин, дітей, друзів, і про залишені під дерев'яними грибками речі...

А струнка дівчиця продефілювала метрів сто, відтак пірнула у воду і попливла до середини річки, де на неї чекав човен.

Пляжники поверталися до своїх грибків, жваво обговорюючи те, що допіру побачили, і не зразу помітили, що дорогий одяг, взуття й приховані у ньому цінні речі — жіночі прикраси, гаманці й годинники, — зникли... А коли оговтались — було вже пізно: юнаки-зłodії з татуваннями на тілі й фіксами на зубах, котрі наглядали за поважними відпочивальниками, ховаючись у довколишніх кущах, також зєзли...

Мабуть, це було наймасовіше пограбування в історії Києва.

8. Полонені

Через нестачу житла в місті почали надбудовувати старі хорони. Така ж доля спіткала й наш будинок. Двір захарастили кучами піску й цегли, звели склад-сарай, де зберігалися будматеріали, а під велетнем-каштаном встановили лебідку, біля неї порався корбар, крутив ручку металевої катушки, на якій був намотаний сталевий трос, що підіймав нагору дерев'яний піддон з цеглинами й цементним розчином. Зубчате колесо катушки стримувалось гострим запобіжником, тому, коли корбар крутив ручку, запобіжник на шестерні тріщав, як кулет, а під стіною будинку стояли ще двоє робітників, котрі спрямовували піддон з будматеріалами, відтягуючи його вірьовками, щоб він, бува, не зачепив підвіконня і не розбив вікна мешканців нижчих осадів. З ранку до вечора чулися крики мулярів, які зводили стіни майбутнього поверху:

- Майна!

- Віра!

Усе це перетворювало наш колись просторий двір на брудний будівельний майданчик, гуляти в ньому стало марудно та й небезпечно: дерев'яний підйомник іноді так розгойдувався, що з нього летіли на землю цеглини. Тепер ми бігали в сусідній сквер, де було набагато цікавіше — звідти споглядали, як реконструюють нашу вулицю.

Працювали там полонені німці.

...Я повертався додому сквером, коли побачив, що за кушем край тротуару хтось причаївся. Підійшов ближче й здивувався — то був Гарик Партизан.

- Тсс! — приклав він пальця до губів, зиркнувши на мене. В руках тримав рогатку, а поруч лежала купка дрібненьких чавунних скалок. Ось він упхнув осколючок у шкіряний тримач рогатки й натягнув стьожку з гуми від автомобільної камери, прикріплену до дерев'яної рогулі. Ще мить — і полонений німець, котрий ніс бруковий камінь по проїжджій частині вулиці, зронив його і вхопився долонею за шок.

- Замри й не ворухися! — наказав мені Партизан. — Це їм відплата за мого батька, який поліг під Сталінградом!

Партизан серед нас був неперевершений майстер стріляти з рогатки. Не раз на парі він з першого ж пострілу поціляв у горобця на гілці дерева,

а тепер оце мстився за загиблого на фронті батька. Одному з полонених він мало не вибив око. Та його невдовзі виглядів охоронець. Підкрався ззаду, схопив за комір і передав міліціонеру як злостивого бешкетника. Визволити розбишаку довелося його матері. Тим часом укладальники дороги перемістилися значно нижче по вулиці, й Партизан припинив полювання на них.

Ставлення до полонених з боку киян було неоднозначним. Коли їх уперше вивели працювати на Михайлівську вулицю, якась літня жінка підбігла до вже сивого бранця і з лютим вереском почала його душити. Якби вчасно не втрутився військовий охоронець, вона б таки могла прикінчити німця, бо той не чинив опору, стояв ні в сих ні в тих, не знаючи, що робити. Мабуть, таке трапилося з ним не вперше.

- Сволота! — істерично волила вона. — Як вони сміють ходити по нашій землі! Вони забрали в мене найдорожче — чоловіка й сина!

Проїжджа частина Михайлівської була вимощена брущаткою. Її виколупували й натомість встеляли рівненські гранітні буханці. Водночас розширювали тротуари, колишнє підвищення — своєрідну поребрину з тої ж брущатки — заміняли бордюром каменем. Тільки новий асфальт на тротуарі виявився тендітнішим, ніж довоєнний, той був накатаний впереміж із дрібною галькою, що так загадково блищала після дощу, і асфальт не плавився за будь-якої спеки.

Поступово Гарик Партизан став серед дворових хлопців першим заводіякою. Певно, тому що був трохи старший за нас, а ще мав авантюристський характер. Він відчував свою вищість і називав нас «шнурками».

- Привіт, шнурки! — привітався Гарик, підходячи до нашого гурту. — Чого сидите тут без діла? Ходімо подивимось, що там накоїли за день фриці на нашій вулиці.

Майже щовечора ми виходили перевіряти, як працюють полонені. Вони старанно викладали брукуву, скріплюючи гранітне каміння цементним розчином, й ремонтували стічні канали уздовж тротуарів, підпертих міцним бордюром.

Я пригадав колись почуті від нашого сусіда Бориса Вікторовича Дунаєвського історії про дореволюційний Київ і з гордістю розповідав, що першу в нашому місті каналізацію збудовано за часів генерал-губернатора Ігнат'єва, тоді ж з'явився і перший трамвай: одну з київських вулиць назвали на честь того хазяйновитого градоначальника — Ігнат'євською.

- Звідки все це тобі відомо? — недовіриливо перепитував Партизан, невдоволений тим, що я демонструю перед ним свою обізнаність.

- Треба більше читати, - під'юдив його я, знаючи, що Гарик не дуже дружить з книжками.

- Ой, забув! — вибухнув він. — Ти ж у нас начитаний! Мабуть, позичаєш книжки у того рудого фриціка...

Серед полонених німців, котрих приводили працювати на нашу вулицю, був один молоденький, який завжди носив з собою книжку, і коли випадала невеличка перерва — прибувала машина з камінням чи піском і частина укладальників дороги починала розвантажувати її, а решта робила перекур або ж просто відпочивала, — руденький юнак усамітнювався десь на приступці біля будинку й розгортав книжку.

Для німецьких бранців були створені більш-менш нормальні умови. Їх годували, вони не пухли від голоду, принаймні, не жебракували, не просили у перехожих щось поїсти. Хіба можна було порівняти їх з полоненими червоноармійцями, яких гнали по Хрещатику в перші дні окупації! Пам'ятаю, жіночка з натовпу, що стояв обабіч дороги, кинула в їхній бік кілька нечищених сирих картоплин. Як вони летіли на ту подачку! Розривали картоплинки на шматочки і одразу ж ковтали їх. Підбирали з-під ніг навіть опале листя, аби хоча б чимось утамувати голод. Не дивно, що кияни, які пережили окупацію, обурювалися, дивлячись на колони годованих німців, що пересувалися по місту майже без конвою. Червоноармійців, які підбирали з бруку гниле картоплиння, німець з охорони, що супроводжувала їх, нещадно бив по спинах прикладом, а жіночку, котра насмілилась упустити на бруківку кілька картоплин, пристрелили...

Полонені, що працювали на нашій вулиці, мешкали в казармах на верху Володимирської гірки. За невисоким муром з колючим дротом їм обладнали й футбольне поле. У вихідні дні на ньому відбувалися матчі, грали німці з мадярами. Я любив ходити на ті змагання — ми всідалися на віття довколишніх акацій і з інтересом спостерігали за незвичними поєдинками. Всі уболівали за мадярів, і вони, як правило, перемагали. Мене цікавили не тільки футбольні матчі: не згасала надія, що, можливо, побачу серед бранців і колишнього напарника мого брата по «гешефту» Андріяша, який допомагав нам в роки окупації. А раптом він здався у полон і тепер перебуває у Києві? Я часто згадував його мелодійний свист і ніжні слова, звернені до мене: «Малий кіндер».

На жаль, мої надії не справдилися...

9. Однокласники

— **П**ерший «А» клас! Стали парами, взялися за руки й рушили слідом за мною!

- Перший «Б»...

- Перший «В»...

І нарешті команда нам:

- Перший «Є»! Шикуймося по-двоє! А тепер ходімо!

Нас веде наша вихователька — невисока огрядна літня жіночка, вже трохи сива.

Знайоме подвір'я, знайоме й приміщення. Але як змінилися кімнати! Вже немає «буржуйки», стіни побілені й замість кількох високих столів з опецькуватими лавами — не нові, але зручні парти. І в групі вже не п'ятнадцятеро хлопців різного віку, а більше тридцяти майже однолітків.

Надворі 1 вересня 1944 року, а школа та сама — на Михайлівській площі. Сіли за парти по-двоє, так, як і крокували подвір'ям. Класна керівниця — на стільці за столом, перед нею обліковий журнал.

- А тепер познайомимося ближче. Мене звуть Ганна Семенівна. Повторіть, щоб не забули.

І ми всі хором:

- Ганна Семенівна!

- Ну, а вас як звати? Я читатиму прізвище, а ви підводьтесь і кажіть своє ім'я... Зайда!

Встає капловухий хлопчик у білій матросці з широким синім коміром й білими пасмугами на його бережках, заправлений у коротенькі штанці з білим поясом.

- Я - Марчик, у мене навіть є поштова марка, можу наклеїти собі її на лоба, щоб усі знали, що я — Марко.

- Цього робити не треба, — зауважує Ганна Семенівна, і однокласники вперше всміхаються.

- Шпильський! — вела далі керівниця.

- Михайло! — підхоплюється хлопчик у такій самій матросці, що й у Зайда.

- Знову Шпильський? — запитально дивиться на клас учителька.

Підводиться ще один хлопчик, рудуватий і вдягнений значно скромніше: простенька біла сорочка й поношені штанці.

- Михайло, - проголошує він.

- Як це так? — дивується класна керівниця. — Обидва Шпильські й обидва Михайли?

- А ми брати! — пояснює хлопчик.

- Зовсім не схожі?

- Бо двоюрідні! — уточнює перший, той, що в матросці.

- Тоді зробимо так, - пропонує Ганна Семенівна. — Щоб не плутатись, один з вас буде Шпильський Перший, а другий - Шпильський Другий. Так я і позначу вас в журналі.

Пролунав дзвоник, ми вибігли на шкільну перерву на подвір'я. І тут один з хлопчаків у новенькому світлому костюмчику — коротенькі штанці пристебнуті гудзиками до сорочки, на шиї — голубенький бантик, - раптом гірко розридався.

- Ну чого ти? — підійшла до нього вчителька.

- Хочу до мами! Де вона?

- Твоя мама вдома. Повернеться до тебе, коли закінчатся уроки.

Згодом цей хлопчина обвикся в колективі, став доречно й недоречно проявляти свій запальний характер, за що його часто карали. А ми, коли вже почали вивчати історію стародавнього світу, прозвали його Мойрою, богинею людської долі.

Наша класна керівниця Ганна Семенівна була щиро віддана своєму покликанню — виховувати дітей. Тільки розуміла педагогіку дуже своєрідно: вона тягла нас до знань... за вуха! У прямому розумінні цього слова. Мала таку звичку: проходячи між рядами парт, зупинялася біля котрогось з учнів і смикала його:

- Чому в тебе такі криві літери? Виводь їх акуратніше!

А вже тому, хто в чомусь провинився, діставалося на всю катушку. Особливо полюбляла вона капловухих. Марат Зайда завжди повертався зі школи з буряковими вухами. Та й усі ми майже щодня відчували на собі її метод виховання. Так тривало до тих пір, поки Ганна Семенівна мало не відірвала раковину органа слуху Томові Коксу — був у нас такий низенький, непомітний хлопчик, він нічим не вирізнявся серед інших: сидів собі тихенько за партою і щось мовчки малював. Коли він повернувся додому із закривавленим вухом, його мати побігла до школи. Зчинився такий рейвах, що Ганні Семенівні довелося змінити свої педагогічні прийоми. Відтоді вона вже не тягала нас за вуха, а смикала вказівним і великим пальцями за... щоки. Дивлячись на нас, коли ми вискакували на вулицю після уроків, дехто з перехожих, певно, чудувався: чого це вони такі рум'яні?

Навчання в школі відбувалося у кілька змін, класи були переповнені, майже щомісяця з'являлися нові учні. Цілком закономірно: адже Київ ставав дедалі багатолюднішим, поверталися евакуйовані, - якщо будинки, в яких вони мешкали до війни, вціліли, їм повертали квартири; відбудовувалися заводи й фабрики, відновлювали роботу міністерства й відомства, працювати в них запрошували фахівців з інших міст, а ті мали сім'ї й дітей. Мабуть, тому навчальний заклад на Михайлівській площі через півроку переполовинили: в тому приміщенні залишили школу з українською мовою викладання, а переважну більшість учнів, у тому числі й наш клас, перевели в будинок на розі вулиць Володимирської і Десятинної, якраз напроти Андріївської церкви. До війни там була школа, після визволення міста в ній розмістили лазарет, а тепер шпиталь перебрався на Печерськ і навчальний заклад поновили. Відтак ми стали учнями 1-го «Є» класу Київської середньої школи №25 ім. В.Г.Белінського.

Ганна Семенівна вела наш клас чотири роки. Для більшості учнів вона була як матір. Майже половина класу вважалася сиротами: в когось загинув на фронті батько, хтось втратив матір...

Відчувалося, що ми діти з різних сімей, це було видно і з того, як ми вдягнені, як виховані, як готуємо уроки. З тих, що пережили окупацію, набиралося тільки троє: я, Леонов й Приймаченко. Крім мене, жоден з них не закінчив і чотирьох класів: Леонов зв'язався із злодіями, які намагалися пограбувати ошадну касу і опинилися в колонії. А Приймаченко...

Його матір працювала двірничкою, батько поліг на війні, залишивши аж трьох діточок. Приймаченко приходив на уроки завжди задріманий.

- Знов не виспався? — під'юджували його ми. — Що ж ти цілу ніч робив?

- Писав заборонений роман, - відповідав він. Цей хлопчина був, либонь, єдиний переросток у нашому класі, тому й тримався гордовито, зверхньо дивлячись на нас.

- А чому ж твій роман заборонений? — цікавились ми.

- Бо його ніколи не надрукують, він про окупацію...

Коли почався голодомор у 47-му році, Приймаченкова мати забрала дітей і подалася з ними в село, де жила її рідня.

До мене Ганна Семенівна ставилася поблажливо: смикала за щоку не так часто, як інших, та я й не бешкетував, на уроках був тишком, ходив у відмінниках, щороку отримував похвальну грамоту і взагалі вважався сразковим учнем.

Коли ми перейшли до третього класу, Ганну Семенівну обирали депутатом до районної ради. Я написав присвяченого їй вірша, і мене запросили прочитати його на зібранні виборців.

У шкільному залі було повно людей – прийшли мешканці довколишніх будинків і чимало батьків учнів нашого класу. Я дуже хвилювався, але прочитав вірша вправно, не збиваючись. В ньому були й такі рядки:

*Бажаємо нашому депутату
Мужності, як на війні,
Бажаєм труднощі долати
Ганні Семенівні!*

Зал вибухнув гучними оплесками, вчителька розчулилась до сліз, підійшла до мене, поцілувала й зауважила:

- Тільки навіщо ти згадуєш про війну, адже вона вже закінчилася.
- Так треба для рими! – щиро признався я.

Кілька днів перегода батьківський комітет розподіляв серед нужденних учнів «американську допомогу», мені дісталися вельветові штанці. Це був мій перший творчий гонорар. Мати дозволяла вдягати ці поношені бриджі тільки «на вихід».

10. Перше кохання

У піонери нас приймали урочисто. Досі ми вважалися жовтенятами й дехто носив на грудях п'ятикутну зірочку з портретиком юного Володі Ульянова. Травневого дня нас вишикували на шкільному подвір'ї, старша піонервожата щось розповідала про історію піонерської організації, а потім до кожного з нас підходив призначений із старшокласників наставник нашого загону й пов'язував на шию піонерський галстук. Галстуки мали придбати батьки, тому ці самов'язи не в усіх були однакові: в одних покупні, яскраво червоні, шовкові, в інших – простіші. Мені мама викроїла краватку з рештки старого простирадла, обстрочила окрайці на швейній машині й потім пофарбувала, тож вона була майже бурякового кольору. Піонерами стали не всі учні нашого класу, з кількома «ледачими», котрі навчалися незадовільно, вирішили зачекати, мовляв, спочатку їм треба поліпшити успішність, і вони потай заздрили нам.

Тепер ми ходили до школи із зав'язаним вузликом галстуком на шиї. А от один наш однокласник з'явився з металевою шпилькою на грудях – довгі кінці краватки були просунуті крізь квадратний металевий ромбик і затиснуті гострим важільцем. Це ж так зручно, - здивувались ми, - не треба витратити часу на запетлювання тугого вузлика: просунув кінчики крізь шпильку – й готово!

Ми оточили його:
- Звідки ця штука?
- Де взяв?

Виявляється, такі шпильки носили піонери до війни, йому подарував її старший брат.

За кілька днів до класу завітала старша піонервожата й провела з нами роз'яснювальну бесіду.

- Піонерський галстук, - пояснила вона, - це символ єдності комуністичної партії, ленінського комсомолу й піонерів. На ньому три кінці: широкий – то наша керівна сила – партія і два вузчі – ленінський комсомол та піонерія. Шпилька тільки зближує дві молодіжні організації, а міцний вузол надійно поєднує їх і підкреслює роль цих організацій у суспільстві: довший кінець – комсомол, а коротший – піонерія...

Вперше я потрапив до піонерського табору в голодні повоєнні роки. Годували нас препогано: щодня гороховий суп, а на друге – каша-розмазня або ж

горохове пюре. Дотепники склали пісню, яку ми охоче співали: на вулиці Сирецький розташований концтабір громадського харчування «Общепіт», той, хто до нього потрапляє, відразу ж утікає, бо годують у ньому тільки горохом.

І справді: з того збіговиська знедолених чимало хлопців ушилося додому, решта ж ходила неситими, якщо батьки привозили комусь продукти, їх треба було негайно з'їдати, бо інакше вкрадуть. Зголоднілі піонери цупили навіть зубну пасту й пожирали її — вона здавалася такою солодкою.

Та поступово піонерські табори перетворювалися на зразкові центри літнього відпочинку дітей.

Після четвертого класу мама відвезла мене у Ворзель. Вона перейшла працювати до картонажної майстерні, що виготовляла коробочки для ліків, тож цей табір належав київському аптечному управлінню. Їхали ми цілу годину приміським, так званим «робітничим» поїздом, він часто зупинявся й подовгу стояв на кожному полустанку. Це був єдиний вид транспорту, що сполучав столицю з довколишніми селищами.

Протяжливий гудок локомотива, рівномірний стукіт коліс на стиках рейок і гіркий запах вугільного диму, — яка романтика! А в таборі — багато знайомих облич, адже відпочивав я тут уже не перший рік.

Ще з часу війни школи були розподілені на чоловічі й жіночі. У чоловічих панував суворий закон: з санітарних міркувань учнів стригли наголо, «під нульовку». Тільки з п'ятого класу дозволялося залишати на голові невеличку чупринку, а це помітно змінювало зовнішність, хлопці ставали соліднішими, виглядали дорослішими.

Мене як давнього відпочивальника цього табору обрали головою одного з піонерських загонів. Кожного ранку ми вишиковувались на урочисту лінійку і перед підняттям прапора я рапортував голові ради дружини про готовність загону виконувати доручення. Оголошувався розпорядок дня: хто прибирає територію, хто чергує в їдальні, а хто стоїть на варті біля входу до табору. Загони формувалися за віком і були змішані — хлопці й дівчата разом. В нашій групі теж вистачало дівчат, серед них вирізнялася красуня Рита, на яку заглядалися хлопці, в тому числі і я, та вона упала за Ромкою із старшого загону; він брав активну участь у самодіяльності. Мав гарний голос, співав, танцював, — одно слово, хлопець хоч куди, в компанії — заводій, веселун, знав безліч анекдотів і розповідав їх з будь-якого приводу. Дівчата бігали за ним, та він не звертав ні на жодну уваги. А я сохнув за Ритою, писав їй вірші й, нарешті, вирішив освідчитись у своїх почуттях.

Нам з нею випало вартувати біля входу до табору. В будній день ніхто ні до кого не приїздив, тож ходити кликати дітей до батьків нам не доводилось, ми сиділи в затінку коло воріт і перемовлялися про те і се.

— Знаєш, Рито, ти мені подобаєшся, я хотів би з тобою дружити, — наважився зізнатись я.

Вона зніяковіла, співчутливо подивилась на мене й широко відповіла:

— Ні... Поглянь на себе: ти ж такий тихоня, такий незграбний, не вмієш ні жартувати, ні танцювати. З тобою нудно й нецікаво. От Рома — то справжній хлопець, недарма в нього всі дівчата закохані...

Її слова мене вразили. Я не міг заснути цілу ніч, рюмса в подушку, відчув себе таким нікчемною, що не схотілося жити. Вирішив накласти на себе руки — втопитися.

Наступного дня після сніданку непомітно вислизнув з табору й подався до ставка, куди нас водили купатися. З одного боку водоймища білів чистий пісочок, там був пляж, з другого — густі зарості верболозу.

Я заліз на крилату вербу, що росла понад самою водою, прив'язав мотузком до ноги продірявлену цеглину, щоб не виплисти на поверхню, й зістрибнув з дерева вниз, приколовши до гілочки задалегідь надряпану на сірому папірці передсмертну записку: «Прошу не звинувачувати в моїй смерті нікого».

Ставок у цьому місці виявився неглибоким. Я загруз ногами в замулене дно, вода ледь досягала мені до грудей. Не встиг отямитись, як почув з берега гнівний чоловічий голос:

— Якого біса каламутиш воду! — обурювався рибалка, котрий прилаштувався десь у заростях вербняка так, що я його й не помітив. — А нехай тобі грець, байстрюче неладний! Розігнав усю рибу! Ану геть звідси під три чорти!

Мені стало соромно, я нагнувся, відв'язав од ноги мотузок з цеглиною й почвалав до табору, ховаючись під деревами, весь промоклий і брудний. Утопленик — невдаха. Йшов і плакав...

Тоді я твердо вирішив: стану зовсім іншим — говірким, балакучим, дотепним, як Рома. Годі бути потихонею!

У школі мої манери викликали здивування: раніше сидів на уроках суворно, був слухняний зразковий учень. І раптом...

Я намагався бути дотепним, та мої репліки звучали недоречно, а жарти сприймалися настільки дурними, що з мене сміялися. За порушення дисципліни мене покарали — у табелі з'явилася четвірка з поведінки й маму вперше викликали до школи...

11. Дворовий гурт

Нижня частина нашого двору виглядала ніби околиця верхньої, більш престижною. Фасад головного будинку, з високими стелями й просторими вікнами, межував на вулиці з таким же красенем-велетнем, а в середині - перпендикулярні до нього невеличкі прибудови з манюсінськими віконцями завершували нижню частину двору.

Таких споруд було три: цегляний триповерховий будиночок, що виступав недовгим рогом трохи вперед, за ним у глибині виглядав двоповерховий і завершувала цей невеликий кварталчик одноповерхівка, яка нагадувала сільську хатину. Ця частина споруди спиралася на стіну будівлі, що відділяла наш двір від сусіднього. Якщо вулиця круто збігала вниз на площу Калініна, то внутрішня, незабудована її частина — двори — сходила долу довгастими терасами.

В одноповерхівці мешкала родина двірника. Передувала їй простора веранда під дахом. З веранди вели сходишки в підвал, де теж містилася квартира, тільки в нашому дворі вона вважалася підвальним приміщенням, а в сусідньому — бельетажем, бо віконця проглядали над землею.

Двірник у нас був примітною особою: темно-рудий невисокий чоловік з каштановими кучерями й довгими закрученими вусами. Виглядав він років на п'ятдесят з гаком, працював тут ще з довоєнних часів і виконував свої обов'язки, певно, непогано, вірно служив усім владам, тому й тримався так довго на своєму місці: у дворі завжди було прибрано, на вулиці перед будинком панував лад, та й мешканці будинку дотримувались дисципліни — у дворі нечасто виникали гучні сварки й пиятики, хіба що в перший повоєнний рік, коли після відвідин Тоськи зчіплювалися в бійках між собою фронтовики, переважно інваліди війни, серед яких був і двірників первенець, котрий служив на флоті, де втратив руку. Але ті часи минули...

Мав двірник і найменшого сінка — Пилипка. Молодший за нашу компанію, він проте тяжів до нас. По-дворовому його кликали Упкою. Невисоке худорляве хлоп'я, світло-руде, як соняшник, з вилупленими блакитними очима, в яких приховалась цікавість, а вії на очах — наче пелюстки відцвілої кульбаби, що нерухомо завмерли в очікуванні найменшого подиху вітерцю, аби розлетілися докіль. Коли він стояв на веранді коло

свого будиночка, його обличчя нагадувало негатив фотоплівки — майже прозорі волосся, очі й вії.

Упка любив спілкуватися з дівчатками дошкільного віку, меншими за себе. Грався з ними в «тата й маму», викрадав у батька ключі від горища й пекучими літніми днями переносив ігри під дах — там вони обладнували «квартири» для ляльок, ходили «сім'ями» одне до одного в гості. Невдовзі з'ясувалося, що Упка виявляє нездоровий інтерес до анатомії дівочого тіла. Якось, граючись на горищі в «тата й маму» з симпатичною донечкою однієї з найзаможніших мешканок елітного будинку — її чоловік посідав відповідальну посаду в міністерстві, був головним бухгалтером, - Упка зняв з неї трусики і вивчав найпотаємнішу частину її тіла. Ввечері дівчинка розповіла про це мамі. Назривав скандал. Та коли мати відвела доньку до лікарки і та не виявила на тілі дитини будь-яких слідів насильства чи ушкоджень, справу владнали мирно. Двірник добряче надрав чуба своєму надто допитливому вихованцеві, обійшов усі горища, щільно позамикав їх, а ключі надійно сховав. Відтоді дитячі розваги під дахом припинилися.

У нижньому подвір'ї, навпроти підворіття, містилася господарська будівля: громадський туалет на дві кабінки і поруч — просторий смітник, де стояли великі металеві ящики й верейки з непотребом, сюди зносили дрантя, мотлох, усяку негідь. Час від часу двірник усе це спалював, як правило, вдень, коли люди були на роботі. Але спочатку відбувалася цікава церемонія — показове винищення... щурів! Двірник наш терпіти не міг мишоподібних паразитів, його так і прозвали: «Смерть щурам!». Та в смітнику вони не переводились.

Перед тим, як палити сміття, двірник виносив металеву клітку із спійманим напередодні пацюком, обливав його гасом, кидав у клітку запалений сірник і випускав бранця на волю. Перелякана тварина кидалась передусім до своєї нори й незабаром звідти вихоплювався весь виводок гризунів — і великі пацюки, й щуренята, вони бігли навсербіч, рятуючись від смертельної небезпеки. Біля виходу із смітника на них уже чекали колеги нашого двірника з інших дворів, озброєні гострими сапками й вилами. Винищити всіх щурів, звичайно, не вдавалося, частина з них ховалася в довколишніх сараях і в закутках двору, але обжиті місця в смітнику вони на певний час облишали, принаймні, на тиждень — два, а вже потім нові покоління потроху знову заселяли двірникові володіння.

...В горішній частині двору Толян грався «в ножичка» - цілився начоточеним гостряком у клаптик «чужої» землі, щоб, влучивши в нього, приєднати до «своєї» території. Ми з Партизаном мовчки споглядали за ним, коли десь узявся Упка.

- Хлопці, - захекався він, - там батько того... збирається щурів нищити... Гайда подивимось!

Ми спілкувалися між собою російською мовою, тільки в деяких сім'ях удома розмовляли українською, зокрема і в родині двірника, тому Упка вживав і російські й українські слова. Толян не все розумів українською, тож перепитав:

- А «щури» - це що?
- Пацюки, - посміхаючись, пояснив Партизан.
- А...таргани-прусаки, - збагнув по-своєму Толян. — Нещікаво.
- «Щури» означає російською «крысы», - уточнив я.

І ми дружно подалися на виставу.

Біля смітника на лаві вже урочисто всілися Борис Мулько з меншим братиком Ігорком. Це були хлопці з дуже бідної родини: батько загинув на фронті, а мати, проста селянка, яку доля закинула в місто, щоб прогудувати синів, бралася за будь-яку роботу: і прала, й вантажила, працювала різноробом на будівництві, аби тільки заробити копійчину. Та незважаючи на це, брати Мульки завжди ходили напівголодні, виглядаючи, де б щось урвати або вкрати. Вони мешкали на другому поверсі першої прибудови до великого будинку в нижньому дворі, вхід до якого був одразу ж за недогим виступом триповерхівки.

Разом з Мульками проживала і їхня тітонька, мати сестра, молоденька Ганя. Після визволення Києва вона працювала в ОРУДі, «Отделе регулирования уличного движения», - таку назву мала попередниця ДАІ, носила міліцейську уніформу, що їй дуже личила, та згодом перевдяглася в цивільне, хоч, як і раніше, щоранку вирушала кудись на службу, тільки поверталася додому тепер значно раніше і часто приводила з собою попутника, той не піднімався слідом за нею в квартиру, а прилаштувався на лаві біля підворіття й чекав, поки Ганя подасть йому знак із вікна. Ми, дворова шпана, яка все помічає, запитали Бориса: що то за чоловіки провідують його тітоньку.

- Вона навчає їх правилам дорожнього руху, - непевно пояснив він.
- А чому вони тебе щораз виганяють з кімнати?
- Аби не заважав...

Ми примостилися на лаві біля Бориса, очікуючи, коли нарешті почнеться винищення пацюків, аж тут Борис пошепки запропонував Партизанові, який був серед нас найдорослішим і вважався «паханом»:

- Хочеш подивитись, як навчаються правилам дорожнього руху? Я оце був зачався у шафі і таке побачив крізь шпарину! Мало не вмер! Уявляєш: вони по справжньому є...! — Він ужив брудне російське слово.

- Та ти що! — не повірив Партизан. — То, значить, вона шльондра?
- Не знаю, як це зветься, але жени рубля — і сам усе побачиш!

- Аж цілого рубля? Ого! — обурився Партизан. — Квиток на футбол і той коштує всього п'ятдесят копійок!

- Але ж то — вхідний квиток, без зазначеного місця.

- Можна подумати, що в тебе там урядова трибуна! За шпариною... І взагалі це мене не цікавить.

Так вони ні про що й не домовились. А от вухастий Упка підслухав їхню розмову, й невдовзі вони з Борисом кудись зникли.

...Вже й Ганя повернулася додому, і її черговий супроводжувач погостював у неї й подався собі далі, а Упки все не було й не було. Нарешті він вилетів з парадного, наче корок з пляшки. Збуряковілий і весь заляпаний мильною водою, нікому нічого не сказавши, миттєво сховався у двірниковій хатині. І тільки через кілька днів по тому ми дізналися, що з ним трапилося...

«Навчання правилам дорожнього руху» закінчилися. Ганьчин клієнт розпрощався з нею і пішов. Жінка нахилилася над мискою з водою й повільно милася. Упка втомився сидіти в шафі навколішки біля шпаринки і спробував підвестися. Тітонька Ганя почула підозріле шерехтіння й різко розчахнула стулку. Звідти на неї мало не випав переляканий Упка.

- А це що за наглядач?! — обурилась вона. - На губах ще материнське молоко не обсохло, а воно вже теж туди! Бачте, і йому цікаво! Чого ж ти втупився очима в підлогу?! Ось, дивись, якщо ще не нагледівся крізь шпарину! - вередувала над ним і безжально шмагала мильною рукою по обличчю. — Тьху на вас, жеребці ненажерливі!

Так Упка за п'ятдесят копійок побачив «закриту» виставу, а заодно ніби побував і в лазні...

Ганя невдовзі зникла з нашого двору. Казали, ніби вона підхопила «хворобу кохання» і її запроторили в лікарню кудись на Теличку. До Мульків звідти не повернулася. Певно, до старшої сестри дійшли чутки про те, чим вона займалася, і та відмовила їй у житлі — адже у самотньої матері-трудівниці було двоє ще неповнолітніх дітей. А може, міська влада виселила гулящу жінку із столиці — заборонили проживати ближче, ніж за сто кілометрів від Києва, існував тоді такий закон...

Єдиним джерелом поповнення скромного бюджету братів Мульків залишалося здавання краденого посуду.

Вулиця Мала Житомирська, що паралельно з нашою Михайлівською збігала до площі Калініна, була на кілька метрів нижчою, тому двір нашого дому звисав над сусіднім своєрідною терасою, підпертою високою цегляною стіною. З того боку наш двір завершався довгим рядом дерев'яних сараїв і якраз на межі верхньої і нижньої частини подвір'я між сараями був непомітний вузький проміжок, глухий кут, що упирився в металеву загорожу. Звідти можна було споглядати, що відбувається у внутрішньому дворіку сусіднього будинку на Малій Житомирській. А там, у закутку, схожому на глибокий колодязь, був розташований пункт приймання скляного посуду, зви-

чайних пляшок з-під «Жигулівського» пива (інших марок цього напою тоді не існувало). Ця точка працювала майже щодня. Підстаркуватий чоловік невідомого віку, завжди з червоними очима, приймав у населення використану тару, розставляв пляшки у дерев'яні ящики й нагромаджував їх височезними рядами вздовж стіни, що підтримувала терасу нашого двору. Гора ящиків з тарою не досягала кількох метрів до металевої огорожі. Тож, влаштувавшись на краю проміжку між сараями, можна було насобачитись виволікати з ящиків пляшки.

Таке полювання на скляну тару й організували брати Мульки. Займався цим менший — Ігорок. Коли в приймальному пункті нікого не було, він закидав «вудку» — недовгу палицю з кількометровим мотузком, на кінці якого була велика петля. Майстерність «рибалки» полягала в тому, щоб накинути петлю на шийку посудини, затягти її і легенько висмикнути з ящика. Ігорок годинами просиджував над своєю «лункою», і йому вдавалося таким чином виловити до десятка пляшок. Борис мив їх під краном біля нумера в нижній частині двору й ніс здавати за гроші в той самий пункт приймання.

Це тривало досить довго, допоки отому підтопаному дядькові, що приймав склотару, не спало на думку збудувати над ящиками з посудом дах, мабуть, вирішив таким чином захистити свій товар від дощу й снігу. Надійний дерев'яний навіс, оббитий бляхою, зробив пляшки для братів Мульків недоступними...

12. Новачки

Ганна Семенівна протримала нас у залізному кулаку чотири роки. На п'ятий рік навчання учнів поменшало, і наш клас на кілька літер посунувся вперед, хоча все одно залишався за абеткою останнім: був четвертим «Є», а став п'ятим «Г». Змінився й класний керівник, замість Ганни Семенівни прийшов Степан Степанович.

Це був надто урівноважений чоловік літнього віку, він не смикав нас за шoki, але теж мав «недолік»: грав на скрипці. Степан Степанович організував хор і розучував з нами пісні. Всі пісні були глибоко патріотичні — про Сталіна, про партію, про комсомол...

Починаючи з п'ятого класу, коли кожний предмет викладав інший вчитель, у нас з'являлися вільні години: то хтось із викладачів захворіє й не прийде на урок, а то ми просто «сачкуємо». Найчастіше прогулювали фізкультуру, звичайно, не всі, але таких назбирувалося чимало. Теплої пори року — восени й навесні — ми збиралися навпроти школи на майданчику, де були кам'яні рештки фундаменту колишньої Десятинної церкви, і грали «у кінноту». Найміцніші хлопці були «кіньми», а найменші на зріст — «вершниками». «Коні» сунули один на одного, а «наїзники», що сиділи в них на плечах, хапали супротивника, намагаючись скинути його на землю.

Взимку ж, коли надворі стояла холоднеча, ми залишалися в класі й використовували вільний час змістовніше: слухали перекази цікавих художніх творів, які, на жаль, не всі встигли прочитати. Визнаним оповідачем вважався Алик Мухін, котрого чомусь прозвали Мухаммедом. Здебільшого прозвища школярів походили від їхніх справжніх прізвищ: Кузя (Кузьмич), Потап (Потапенко), Шуля (Шульженко), однак до когось з однокласників прижились зовсім несподівані прізвиська: Граф, Мойра, Мухаммед...

Алик був дуже скромним хлопцем, не пустував, справно виконував домашні завдання, мало з ким спілкувався, але багато читав. Складалося враження, ніби ця дитина з заможної інтелігентної родини. Лише згодом, майже по двадцяти роках, я випадково довідався: він, як і багато хто з нас, зростав сиротою, далекі родичі взяли його на виховання ще безпомічним немовлям у зловісному тридцять сьомому році, коли батьків новонаро-

дженного забрала служба НКВС, і тоді мені стало зрозумілим, чому цей здібний хлопчина не зміг закінчити школу: після сьомого класу він вступив до технікуму й відтак подався працювати аж у Сибір...

Мухаммед знайомив нас з оповіданнями Конана Дойла про Шерлока Холмса, романами Ільфа і Петрова про витівки Остапа Бендера, а іноді навіть читав вірші Сергія Єсеніна, за що в той час могли виключити зі школи. По деякі з цих книжок ми ставали в чергу: Конана Дойла, Олександра Беляєва, Миколи Трублаїні... А романи про Остапа Бендера були тоді заборонені. Так само не вивчали ми згодом і Федора Достоєвського, Михайла Булгакова, Сергія Єсеніна, Олександра Олеса й багатьох інших. Вони вважалися провідниками буржуазної моралі.

Впоратися з нами Степану Степановичу було важко, й дисципліна в класі погіршувалась. До того ж у нас оновилися майже третина учнів: хтось змінив місце проживання й перейшов до іншої школи, а хтось із різних причин не зміг продовжити навчання.

Льонька Бакай був сином державного діяча, котрого перевели на роботу до Києва. Його родину поселили в будинку для обранців у Рильському провулку. Батьки хлопця не виховували, він тримався незалежно, дозволяв собі всілякі витівки. Його посадили за одну парту з Томом Коксом. Льонька під час уроку заганяв свого сусіда на підлогу й подовгу втримував у себе під ногами. Бува, вчитель робить перекличку, доходить до прізвища Тома:

- Кокс!

- Його немає, - відповідає Бакай.

- В мене впала на підлогу ручка, - виправдовується згодом Кокс.

Їхня парта стояла біля вікна, що виходило на Десятинний провулок. Навпроти, через дорогу, містилося Українське радіо. Якось під час перерви, розважаючись, Льонька Бакай жбурнув з вікна горщик з квітами. Важка посуди-на ледь не влучила у відомого артиста Амвросія Бучму, який саме повертався з радіо після запису вистави. Вазон із землею хряпнувся перед ногами актора. Влагодити гучний скандал удалося тільки завдяки тому, що Льоньчин батько обіймав високу посаду.

Траплялося, що ми зривали уроки. Географію нам викладала жінка, яку старшокласники прозвали «сучком». Вона була заслуженою вчителькою України, нагороджена орденом Леніна — на свята приходила до школи з цією відзнакою на грудях. Але страшенно не любила свого прізвиська. Якщо нам хотілося вивести її з себе, зробити так, щоб вона не викликала нас до дошки (не приготували домашнє завдання або просто не було настрою знову слухати нудну розповідь про меридіани й паралелі, бо вже втомилися), тільки-но вона прочиняла двері, ми починали сичати:

- С-с-с-с...

Її обличчя враз багрянило, вона швиргала на стіл скручену в дудку величезну географічну мапу, хапала дерев'яну указку й заходилась бігати по класу, вичитуючи нас:

- Що, ледацюги, набридло навчатися?! Ми з вами маленькі гвинтики великого механізму — держави! Так сказав наш геніальний керманіч Йосиф Віссаріонович. І кожен з нас повинен виконувати свою справу: я навчаю, а ви мусите засвоювати знання, щоб потім сповна служити рідній Батьківщині!

Так тривало недовго. Якщо ми переставали сичати, вона кінець-кінцем заспокоювалась і видавала нам нове домашнє завдання, якщо ж і надалі бешкетували, «географічка» збирала свої речі й вискакувала з класу, грюкнувши дверима. Урок було зірвано, про це доповідали завучу й починалося... Тому ми намагалися вчасно припинити знущання з учительки-орденоноски й розставатися з нею по-мирному.

Після зимових канікул до класу завітав наш керівник Степан Степанович.

- Знайомтесь: наш новий учень Карлуша Дубов, - відрекомендував він новачка. Невисокого скромненького на вигляд Дубова ми одразу ж прозвали Карликом.

Першим уроком того дня була українська мова. Вчителька зробила перекличку й звернулася до новоприбулого:

- Тебе перевели з іншої школи? — поцікавилась вона.

- Нет, привез папа из Норильска, - відповів Карлик російською мовою. Він трохи затинався, але не дуже помітно.

- А де ти народився?

- У Києві.

- Отже, українську мову вивчатимеш чи ні?

- Вив...чатиму, - кивнув він головою.

- Добре, - похвалила його викладачка. - А ти її хоч трохи пам'ятаєш?

Ну, скажи, як буде українською «стол»? — спитала вона.

- Стіл, - відповів Карлик.

- Правильно.

Вчителька обвела очима кімнату.

- А «окно»?

- Вікно, - справно переклав новачок.

- Стул? — І надалі допитувалась вона.

Карлик на мить замислився, і Вальдемар, який сидів у нього за спиною, - він теж недавно перейшов до нашого класу, але вже встиг зарекомендувати себе відмінником і дотепним жартівником, - пошепки щось підказав йому.

- Підсрачник, - повторив за ним Дубов.

Зчинився такий регіт, що аж затремтіли стіни.

- З тобою все зрозуміло, сідай, - закінчила опитувати його вчителька.

Після уроків зустрічати сина прийшла його мати, - певно, він ще не запам'ятав шлях із школи додому. Я поглянув на неї і мало не зомлів — одразу ж упізнав: це була «пані» Аллочка, фольксдойч, яка в роки окупації поселилася на третьому поверсі будинку в Михайлівському провулку, де ми тоді мешкали, й подарувала моєму брату Вітькові кольоровий портрет Гітлера. То вона не втекла зі своїм коханцем, німецьким офіцером, а залишилася в Києві!

Глибоко вражений цим, я вдома розповів про все мамі. Вона вислухала мене й суворо наказала:

- Мовчи! Де ти знайдеш тепер свідків того, що було за окупації? Та й хто повірить неповнолітній дитині? Можуть ще й звинуватити в наклепі.

...Одразу по війні в Києві стався схожий випадок. Повернувся з Німеччини полковник, його красуня-дружина не встигла евакуюватися й, поки чоловік воював, розгулювала тут з фрицями, її не раз бачили в казино на Печерську. Яюсь на вулиці їх зустріла колишня сусідка й виклала полковникові всю правду про його супутницю.

Той вихопив пістолет.

- Сволото! Як ти смієш оббрівувати мою вірну дружину, яка ледве вижила в окупованому місті, дожидаючись мене! - І застрелив її.

Чутки про це повзали по всьому Києву...

Дубов проживав зі мною на одній вулиці, в будинку навпроти, й ми не раз ходили разом до школи. Дорогою він часто розповідав про свого батька: моряк, капітан другого рангу, служить на Північному флоті... Напередодні війни вони всією сім'єю поїхали в Норильськ до батькової матері. Потім ненюка повернулася до Києва, згодом сюди тато мав привезти й сина, та настало 22 червня... Карлові довелося залишитися у бабусі. Там він і пробув усю війну, і тепер батько доправив його нарешті додому...

На свято Перемоги я бачив їх удвох: Карлик гордовито ступав поруч із батьком, той був у білому кітелі з кортиком при боці. Перехожі з цікавістю поглядали на них: моряків-офіцерів у парадному вбранні в Києві зустрінеш нечасто.

Карлик провчився у нашій школі недовго. Його батько несподівано виїхав з міста, хлопець яюсь прохопився, що тато з мамою розлучилися. А згодом зник і Карлик. Казали, нібито втік з дому. В місті його більше не бачили...

Навесні до нас прибув ще один новачок — Фіма Капустянський. Худорлявого, скромненького на вигляд хлопчика посадили за партою у крайньому лівому ряду, біля стіни, яка відділяла кімнату від коридору. Новенького відразу ж прозва-

ли Капустою. Попервах він тримався трохи осторонь від усіх, справляв враження «матусиного» синка. Та згодом потроху вписався в нашу громаду, хоч у зухвалих хлоп'ячих витівках, що траплялися у нас дедалі частіше, участі не брав.

Хтось із наших почув по «безпроводовому» радіо, що Фіму Капустянського перевели до нашої школи на вимогу його матері — він нібито «не знайшов спільної мови» з однокласниками, та ми спочатку не зважили на те. На вигляд, хлопець як хлопець, вчиться непогано, не відмінник і не двієчник, такий же, як більшість із нас. Ну, а що, буває, підлещується до вчителів, то це, мабуть, через те, що мало знайомий з ними, хоче справити на них гарне враження.

У ті роки на екранах Києва час від часу демонстрували «трофейні» фільми: «Серенада сонячної долини», «Індійська домовина», «Багдадський злодій», «Дівчина моєї мрії»... Вони мали величезний успіх. На відміну від тогочасних вітчизняних стрічок, більшість з яких були аж надто ідейно-патріотичними, як-от «Іван Никулін — російський матрос», «Підводний човен «Т-9» та інші, «трофейні» картини сприймалися як романтичні розповіді про невідоме нам яюсь казкове життя. А люди прагнули відпочити від щоденних турбот нелегкого сьогодення, бодай на кілька годин забути про жахи минулої війни.

І ось чергова сенсація — багатосерійна побрехенька про Тарзана. До кінотеатрів не підступити: черги по квитки займають удосвіта. На вулиці і в транспорті лише й чути про мужнього Тарзана, врятовану ним дівчину-красуню й дотепну бешкетницю мавпочку Чіку. Вечорами у скверах і парках лунають гучні протяжливі юнацькі голоси, тотожні мелодійним вигукам Тарзана: «О-го-го, го-го!».

Мати капловухого Марка Зайди працювала призвідницею у дитячому кінотеатрі імені Чапаєва, що містився біля Сінного ринку. Зранку і вдень перед початком сеансів влаштувала розваги з учнями молодших класів, вони хороводили, співали, танцювали. А вечорами артистична жіночка підробляла в кінотеатрі «Комсомолец України», на вулиці Прорізній. Там у фойє біля входу до Великого залу грали музики, втішаючи публіку, що приходила на вечірній показ стрічок. У супроводі оркестру вона виконувала сучасні пісні — треба було годувати двох дітей — виховувала ж їх сама, без чоловіка.

Звісно, Марко одним з перших переглянув «трофейник» про Тарзана й захоплено розповідав нам про пригоди відважного господаря таємничих джунглів.

Наш класний заводій Шива яюсь у перерві притиснув Зайду до стінки й суворо попередив:

- Скажи своїй матері: хай дістане нам кілька квитків на «Тарзана»! Бо інакше... - І погрозово показав йому кулак.

За кілька днів Зайда радісно сповістив:

- Є чотири квитки на завтра, але на денний сеанс!.. Хто піде — вирішуйте самі, бо доведеться прогуляти уроки...

Учні середніх класів – з п'ятого по сьомий – навчалися в другу зміну. Та незважаючи на це, охочих подивитися «Тарзана» виявилось чимало. Один квиток забрав собі Шива, решту ж чесно розіграли.

Наступного дня перший урок вів наш класний керівник Степан Степанович. Він зробив перекличку й здивовано проказав:

- Щось сьогодні багатьох немає... Чи, бува, не захворіли? Ніхто не знає?

Всі мовчали. А ж тут вихопився Капуста:

- Та вони ж пішли в кіно, на Тарзана.

На останні два уроки прогулянки встигли, але Стьопа, як ми називали позаочі класного керівника, забрав у них щоденники й зробив відповідний запис: прогуляли півдня без поважних причин.

Шива зібрав «своїх» хлопців і громадою було одностайно вирішено: донощика покарати, влаштувати йому «темну».

Це сталося не зразу – перегода кілька днів.

Надворі стояла рання весна, тож останній урок проходив уже при електричному освітленні. Щойно пролунав дзвоник і викладач вийшов із класу, всі кинулись до вішалки забирати свої пальта. Капуста ж залишився сидіти за партою, пораючись із портфелем. І раптом згасло світло. На голову стукача вмиль накинули пальто, Лянька Бакай міцно вхопив його за голову, а хлопці почергово гамселили Капусту і тут же вибігали в коридор. Все відбувалося мовчки, не пролунало жодного звуку. Що й казати, «операцію» здійснили майстерно.

Це була перша й остання «темна» розправа над «зрадником» у нашому класі за всі десять років навчання.

Того ж вечора про побиття Капустянського вже знав наш класний керівник – він мешкав неподалік школи, тож до нього прибігла скаржитись мати постраждалого. А ще за день з цього приводу скликали батьківські збори. На ці збори запросили й нас, піонерських активістів, – мене як голову ради піонерського загону й членів ради загону.

Я був уперше присутній на батьківських зборах, мене вразило те, що, крім Степана Степановича, у класі сиділи самі жінки: матері й бабусі. Жодного чоловіка! Майже половина учнів нашого класу зростали напівсиротами...

Звичайно ж, встановити винуватців розправи над Капустянським так і не вдалося. Ми в один голос стверджували, що нічого не бачили – у класі несподівано не стало світла й ми відразу ж подалися додому, а що там коїлося потім, поняття не маємо...

13. Яшко Фая

Час збігав, ми дорослішали, змінювались наші інтереси, з'являлися нові друзі, і дворовий хлоп'ячий гурт повільно розпадався. Гарик Партизан подався навчатися до технікуму, став зовсім самостійним і тепер ходив в оточенні таких же, як і сам, зухвалих парубків; Толян вирішив серйозно зайнятися спортом і вступив до спортивної школи, а брати Мульки щось невдало поцупили й потрапили під пильне міліцейське око працівників кімнати нагляду за неповнолітніми злочинцями.

Процес зближення з однокласниками відбувався по-різному.

З Фаєю нас звела... «громадська робота». Мене обрали головою ради піонерської дружини, а йому доручили оформляти стіннівку. Яшко добре малював, тож ми часто залишалися після уроків випускати чергове число газети. Фая був настільки здібним, що навіть намалював портрет самого товариша Сталіна – у маршальській формі, з люлькою в руці. Портрет усім сподобався, і ми вирішили повісити його в класній кімнаті. Та назавтра прийшов завуч і довірливо повідомив нам, піонерському активу:

- Дуже вдалий малюнок, але виставляти на публічний показ портрети наших вождів мають право тільки визнані митці, в яких є на це дозвіл. Хай хлопчик забере свій твір додому й тримає його там.

Яшко так і зробив: прилаштував портрет генералісімуса на стіні десятиметрової кімнатки в багатосімєйній комуналці, де тулилися він, бабуся і його старший брат з вагітною дружиною. Поруч висів ще один Яшків шедевр: оголена Венера, до якої ластився білокрилий голуб. Однак полохлива бабуся вночі зняла зі стіни патріотичний витвір свого онука й обачливо кудись його запроторила. А спокуслива Венера прикрашала їхнє житло ще досить довго.

Яшко Фая мешкав біля Володимирської гірки, на вулиці Жертв революції. Піднімаєшся на другий поверх і опиняєшся у довжелезному коридорі. Ліворуч безліч дверей, між ними – кухонні столики з примусами й кєрогазами. Колись у цих конурах мали притулок православні монахи, це була територія Михайлівського монастиря.

Одну з таких келій обіймала Яшкова родина. Батько його загинув, матері теж на той час не було: коли почалася боротьба з «космополітами», її кинули за ґрати й тільки багато років перегода реабілітували, тому внуки

перебували на утриманні бабусі, а вона не цуралася будь-якої роботи, аби лише заробити на хліб. Невдовзі старший закінчив ремісниче училище й пішов працювати на будівництво, - сидючи в кабіні підйомного крана, зводив нові будинки на Хрещатику. Звичайно, це стало відчутною підтримкою для бабусі, та він дуже швидко одружився й привів у маленьку кімнатку ще й юну руденьку красуню. Відтоді бабуся присвятила себе виключно вихованню найменшого улюбленця Яшка.

Це був талановитий хлопчина: і малював, і співав, і акомпанував на гітарі, яку позичав у сусіда. Одну ваду мав з раннього дитинства – затинався. Але наполегливо працював над собою: говорив наспівуючи, намагався постійно контролювати своє дихання, щоб воно було ритмічним і глибоким, і згодом таки подолав цей дефект, навіть став естрадним конферансьє.

Він умів згуртувати довкіл себе хлопців. То щось незвичне запропонує, то дотепно пожартує, розповість новенький анекдот.

А ще ми з Яшком співали в хорі, який організував наш класний керівник Стьопа. Ми стояли в ряду поруч, бо були однакові на зріст.

Репертуар наших пісень був обмежений. Спочатку виконували під акомпанемент скрипки тодішній неофіційний шкільний гімн:

*Піснею про Сталіна починаймо день,
Кращих ми не знаємо на землі пісень...*

Далі величали орла, що летить «із-за гір, із-за високих...» і так далі. Згодом Степан Степанович вирішив розширити репертуар, і ми розучили новий «шедевр». Там були такі слова:

*Споём, товарищи, споём,
Споём, веселье подруги,
Споём на празднике своём
О самом лучшем нашем друге,
О нашем Сталине споём!*

Усе ніби правильно, та коли в залі чоловічої школи, де сиділи учні – самі хлопці, звучали слова «споём, веселье подруги», дехто посміхався, навіть реготав. Стьопа звернув увагу на таку реакцію слухачів і переробив цей рядок. Тепер ми співали: «споём, веселье друзья...». На те, що порушувалися ритм мелодії і віршована рима, ніхто не зважав...

З таким репертуаром наш клас виступав на кожному шкільному виступі зібранні. Степан Степанович вистроював нас у три ряди, сам ставав попереду із скрипкою в руках, і ми співали. Всі збори з нагоди державних свят відбувались однаково. Виконавши пісні, ми йшли перевдягатися й знову виходили на сцену, в трусах і майках. Насамкінець – спортивна піраміда, яку готував викладач фізкультури. Тепер уже під акомпанемент піаніно ми крокували по арені, відтак зупинялися, маршируючи на місці. Фізкультурник командував: «Раз!» - і кілька найвищих на зріст «спорте-

менів» присідали. Після команди «Два!» трохи нижчі хлоп'ята – їх було вже менше – підходили до них і здіймалися їм на коліна. «Три!» - і з лави, що стояла позаду, на плечі учнів другого поверху піраміди вибиралося двоє найлегших однокласників, вони бралися за руки, підносячи вгору червоний прапорець, й вигукували:

- Слава товаришу Сталіну! Слава ВеКаПеБе!

В залі всі підводились і гучно аплодували.

Хор п'ятого «Г» класу під орудою скрипаля-аматора існував цілий рік. Потім класного керівника у нас змінили...

А Яшко Фая після сьомого класу вступив до технікуму. Хоч оплату за навчання у старших класах уже скасували, залишатися в школі він не міг. У брата підросла донечка, а бабуся, на жаль, старішала, працювати на кількох роботах їй було важко, і Яшко вирішив, що настала пора йому поступово виходити на шлях самостійного життя.

Час від часу ми й надалі зустрічалися з ним. Він одержував стипендію, брав активну участь у самодіяльності і, як і раніше, захоплювався спортом.

Якось ми здибалися біля його будинку.

- Я поспішаю, – сказав він. – Може, проведеш мене до стадіону й по дорозі поговоримо?

Я не став заперечувати.

- Але спочатку заскочимо на хвилю до мене додому: треба перевдягнутися. Вдома хазяйнувала його бабуся.

- Куди це ти знову намастив салом п'яти? – обурилась вона, побачивши, що внук нашвидко перевдягається. – Посидь хоч трохи, перепочинь.

- Не можу, на мене вже чекають!

- Хай почекають, а ти кинь щось у рота. – І поставила на стіл каструлю з їжею.

- Певно, ти вже стала недочувати. Я ж тобі виразно сказав: не маю часу, на мене чекає тренер!

- Ой, Яшко, дай Боже, щоб у моєму віці ти так далеко пісяв, як я тебе чую! А якщо на тебе чекає тренер... - Вона уважно подивилась на нього, - ...то йди...

Ця історія мала продовження.

Наступного дня, почувши, що внук знову кудись поспішає, старенька назирці рушила слідом за ним: її дуже зацікавив той загадковий «тренер». Прощмигнула на стадіон «Динамо», де навчався грі в теніс Фая, зачекала віддалік, поки завершиться ця процедура, і, коли всі розійшлися, наблизилась до стрункої жіночки, яка тренувала хлопчаків.

- Здрастуйте, я - Яшкова бабуся.

- Дуже приємно, - здивувалась жіночка несподіваній гості. – Яшко – сумлінний учень, на майстра спорту він не тягне, але добре гратиме в цю популярну нині гру. Ви до мене в якійсь справі?

- Ні, вибачайте. Просто мені дуже приємно, що в мого внука такий гарний тренер – жінка!

Потиснула їй руку й задоволена пішла.

Згодом Яшко пояснив мені, чому бабуся так зацікавилась його тренером. Вона народилася й виросла на Поліссі в єврейському середовищі, де розмовляли виключно мовою ідиш, тому й досі часом плутала російські і єврейські слова. Тож, коли Яшко сказав їй, що на нього чекає т р е н е р, подумала, що у онука об'явився к о х а н е ц ь (такий приблизно зміст цього слова на ідиш), і вирішила перевірити, якої ж статі той «тренер».

Так вона й надалі піклувалася про свого улюбленця.

14. Пустун мимоволі

У класі навчалися хлопці з сімей різних матеріальних достатків: і заможніші, і бідніші. Це було помітно і з того, у що ми були вдягнені, які мали підручники – новенькі чи затерті, з пожмаканими сторінками, минулих років видання, і в чому носили шкільне причандалля: в сумках, портфелях чи заплічних ранцях. Та найбільше це розшарування впадало в око під час великої шкільної перерви, коли учні збиралися групами й підготовувалися тим, що їм давали з собою батьки.

Марлен Лірник був із забезпеченої сім'ї, батько – учасник громадянської війни, заслужена людина, обіймав відповідальні посади. Звісно, мати готувала синові смачні бутерброди з шинкою чи ковбасою. А Ньома Литвак майже жебракував, не мав навіть власної чорнильниці, під час письмових робіт бігав між рядами сусідніх парт, щоб умокнути перо своєї ручки в чийсь каламар і заразом зазирнути, що там написав у зошиті сусід. Батько його не повернувся з війни, матері ж несла було утримувати його, доньку та ще й двох племінників, котрі сиділи в неї на шиї.

Якось Ньомі випало чергувати по класу разом з Марленом. Усі вийшли на перерву, а вони лишилися прибирати приміщення. Марлен розгорнув свій пакетик з їжею і почав снідати.

- Марлене, - звернувся до нього Наум, який ставився до всіх дуже чемно й трохи полохливо, - ти не міг би... той... відламати мені манюсінський клаптик бутерброда, він так смачно пахне...

- Будь ласка, - охоче погодився Марлен. – Бери половину, я ще не дуже проголодався.

Про цей випадок Марлен прохопився вдома.

- Та ти що! – здивувалась мати. – Дитина ходить напівголодна, де це бачено!.. Відтепер я даватиму тобі два бутерброди, а ти, ніби між іншим, пригощай його, тільки так, щоб не принизити: мовляв, посмакуй-но, що мені сьогодні приготувала мати!

Відтоді вони з Наумом влаштовували «таємні» сніданки. Це зблизило їх, Ньома став вірним товаришем Марлена й допомагав йому чим міг при нагоді... Зрідка, але теж пригощав Марлена: на єврейські свята ханука й песах, коли вони з мамою обходили своїх родичів і ті щедро обдаровували знедолену дитину.

Наум був щирий хлопець, але надто простакуватий, що часом шкодило йому. ...Хтось із учителів захворів, і у нас раптом виникло «вікно», вільні 45 хвилин. А наступним уроком була фізкультура, тож її можна було прогуляти, і класний заводій-бешкетник Шива запропонував:

- Хлопці, гайда в кіно! У «Чапаєві» показують такий гарний фільм! Мерщій ходімо!

Кінотеатр на Сінній площі був найближчий від нашої школи, і ми часто відвідували його.

- І я з вами! — приєднався до нас Ньома Литвак.

- Ти погуляй! — насмішкувато зреагував на його заяву Шива. - Сьогодні на дурняка не вийде. У тебе ж ніколи немає грошей!

- А от і є! — похвалився Наум. — Аж троячка!

- Дивина та й годі! — не повірив Шива. — Звідки ж вона в тебе?

І Литвак через свою наївність виклав усе як було.

... На нашій Михайлівській, унизу, там, де мешкав у напівпідвалі Наум Литвак, у їхньому ж дворі проживав і такий собі дивак — дядечко Аркаша, сивоголовий чолов'яга, який удавав з себе франта — ходив у зеленому капелюсі, носив смугастий світлий піджак і такі ж панталони, з широкими штанинами, що нижче колін застьобувались на гудзики. Перебував самотою і займався... чищенням одягу. Його знали всі місцеві пожилці, і коли на одязі з'являлась пляма, що її не могли вивести в жодній хімчистці, звертались до Аркаші: той був у цьому неперевершений майстер.

Якось Аркаша зустрів Ньому й запросив його до себе.

- Ходімо подивися, як я живу.

Вдома наказав Наумові зняти штани, поглянув на його крайню плоть і проказав:

- Ну, що ж, нормальний єврейський хлопчик.

І нагородив його трьома карбованцями.

Клас гучно реготав.

А Шива серйозно зауважив:

- Тепер ти маєш надійний шанс заробляти гроші: показав Аркаші свою чоловічу гідність — і в кишені трояк! Де б і собі знайти такого глядача? Тільки домовся з ним, коли тобі краще приходити до нього: зранку чи ввечері!

- Привіт, шнурки! — забіг до нас під час перерви Партизан. Він теж навчався в нашій школі, на два класи старше. Зі мною вітався підкреслено чемно й церемоніально:

- Не маючи на голові капелюха, знімаю перед вами свій німб! — І вклонився. Партизан здавна опікав наш клас не тільки через те, що в ньому навчався я, а й тому, що мав перед нами провину. Кілька років тому він вирішив продемонструвати свою майстерність стріляти з рогатки. Наш

однокласник Солома розгорнув газету, стоячи від Партизана на відстані десяти кроків, і той заявив, що влучить у заголовок. Він таки влучив, але дротяна скобка прорвала папір і поцілила в ліве око необачливому хлопчикові. З тих пір Солома став погано бачити — на оці утворилося більмо. Щоб хоч якось залагодити свій гріх, Партизан узяв над нами шефство.

Цього разу він приніс новину.

- Так от, шнурки, послухайте сюди, — мовив він.

- Слухаємо уважно, шановний черевиче! — у тон йому відповів Шива.

- Сьогодні вам приведуть нову «підшову», викладачку з англійської.

Дівчина — те, що треба, тільки-но закінчила інститут. Тож глядіть не знеславтеся перед нею, вона ще зовсім юна й гарненька з виду!

Аліна Іванівна зачарувала нас з першого ж погляду: струнка, миловида, з розкішним довгим світлим волоссям. І прізвище в неї таке незвичне: Зайчик. Ми вже подорослішали, поводились, як парубки, почали задивлятися на дівчат, наші голоси зазвучали басовитіше, — одно слово, старшокласники! Тому й каверзи наші стали грубішими.

... Перед уроком англійської мови кілька кремезних пустунів на чолі з Шивою схопили Ньому Литвака — він був боязкий хлопчина, всього лякався й тому знущалися з нього кому тільки не ліньки, — прив'язали ремнями до вчительського столу й зняли штани. Він лежав напівголий...

Прочинилися двері й молоденька викладачка ввійшла до класу. Всі сиділи незворушно й мовчали, наче набрали в рот води. Аліна Іванівна спочатку нічого не зрозуміла, а коли, нарешті, отямилась, обличчя її стало буряковим, вона грюкнула дверима й вибігла геть. Що вона казала завучеві, не відомо. Певно, скаржилась на нас, та, мабуть, правди не розповіла, бо той, переступивши поріг (а в класі вже панував порядок, Ньома встиг одягтися й сидів на своєму місці за партою), почав вичитувати нас, як завжди, спокійним тоном:

- Як же вам не соромно! Молода вчителька перший рік працює в нашій школі і замість того, щоб підтримати її, ви вчинили такий гармидер, що мало не зірвали урок! Щоб мені більше такого не було! Інакше розмовлятимемо з вами серйозніше.

Подальші наші пустоці на уроках Аліни Іванівни стали значно стриманішими: іноді перед її приходом малювали на дошці зайчика або пучок моркви (зазвичай це робив той самий Шива, котрий був небайдужий до неї), але вона не сердилась, посміхалася й веліла черговому витерти дошку. А згодом ми подружилися з нею — якийсь час Аліна Іванівна була нашим класним керівником, і ми зверталися до неї, як до старшого товариша, зі своїми проблемами.

І тільки викликаючи до дошки Ньому Литвака, Аліна Іванівна соромливо відводила очі, та й він почувався перед нею незручно: адже вона бачила його на столі без штанів...

15. Наші вчителі

Не можна сказати, що наш клас був розбишакуватий, але доводити до розпачу вчителів ми вміли. Особливо вільно поводитись на уроках креслення. Ася Марківна добре знала свій предмет, могла й зрозуміло викласти тему, проте, як то кажуть, зовсім не володіла аудиторією. Варто було їй відвернутися до дошки й почати щось креслити, як у класі виникав безлад: хлопці підхоплювалися з місць, бігали від парти до парти, а, бувало, й і чубилися. Колись хтось із бешкетників склав паперового голуба, вмокнув його носиком у чорнильницю й запустив «креслярці» в обличчя. Вчителька підбігла до столу й прийнялася оскаженіло тарабанити по ньому величезним дерев'яним трикутником, супроводжуючи свої дії істеричними вигуками. А ми зайшлися гучним сміхом.

Іншим разом вона пояснювала, як зобразити в трьох проекціях болт і гайку, а Бакаї, котрого вже пересадили в перший ряд, за звичкою загнав свого сусіда Тома Кокса під парту й утримував його ногами.

- Що ви там робите? – здивовано запитала вона Кокса.

- Він шукає на підлозі болта! – відповів за нього Бакаї.

Ася Марківна була доброю людиною й мала мінливий характер: вибухне гнівом і вже за мить усміхається. Почуття гумору їй теж не бракувало.

- Тоді заодно хай знайде й гайку, - відпариувала вона, - щоб не лізти під парту вдруге!

Астрономію викладав у нас старенький дідусь. Він був майже сліпий, і тому на його уроках ми дозволяли собі свавілля, що межувало з відвертим знущанням.

Він викликав до дошки виключно за алфавітом. Знаючи про його ваду, учень ставав біля першої парти, розгортав підручник і переказував текст своїми словами.

Спершу ми сиділи тихо: знали, що тоді «астроном» виставить усім п'ятірки. Коли ж третина учнів була вже опитана, починався гомін і вчитель виводив у журналі четвірки, не залежно від того, як хто відповідає – самостійно чи підглядає в підручник, розуміє щось чи просто визубрив текст. Ну, а вже ті, чий прізвища починалися на останні літери, могли розраховувати тільки на трійки, бо на уроці стояв суцільний галас. Поліпшити оцінку можна було двома способами: або йти в учительську кімнату й вести розмову

з «астрономом» сам на сам, або ж... викрасти журнал і виправити цифру на «п'ять». Звичайно, ми віддавали перевагу другому способу, тим більше, що «трійку» дуже легко переробити на «п'ятірку».

Дехто взагалі не готувався до уроку з астрономії. Приміром, викликає вчитель Наума Литвака, а замість нього виходить Вальдемар. Він був відмінником і легко відповідав на будь-яке запитання, змінивши голос. Підсліпуватий викладач, який завжди всідався біля вікна, мовчки вислуховував його й малював у журналі трійку. Бувало, Вальдемар відповідав за двох, а то й за трьох «середнячків», іноді починав заїкуватися, аби вчитель не впізнав його голосу, і ми ледве стримувалися, щоб не розреготатися. Можливо, «астроном» і здогадувався, що його дурять, бо одного разу неоднозначно зауважив:

- А надворі то сонячно, то хмарно, все залежить від пори року... В театрі теж співають і тенори й баритони, дивлячись, яка арія... На сьогодні досить співати... Решті ставлю «задовільно».

Кумедні випадки траплялися й на уроках з військової підготовки. Була в нас і така дисципліна, вів її круглолиций, ще досить молодий на вигляд чоловік, але вже зовсім лисий, на прізвище Ойхман. Крім розповідей про історію радянських збройних сил, він ще навчав нас швидко розбирати й складати затвор гвинтівки. Варто було комусь нібито ненавмисне проказати: «ой!», як Ойхман виставляв винуватця за двері. Цим часто користалися ті, кому хотілося піти додому раніше, якщо це був останній урок.

Навчатися марширувати нас виводили на подвір'я. Ойхман прямо з порога класу командував:

- Шикуйся за взводним і – кроком руш!

Взводним було призначено мене. Я з війни накульгував, намагався це приховувати, однак того дня забив ногу й моє шкутильгання було помітно.

Ми вийшли в коридор, першим за мною крокував наш дотепник Шива і з точністю копіював мою ходу. Поступово до нього приєдналися і всі інші. Хтось із учителів минав повз нас і голосно розсміявся.

- Що це у вас сьогодні всі стали інвалідами? – звернувся він до Ойхмана. Той озирнувся і наче оскаженів.

- Стояти! – вигукнув він. – Тепер маршируємо на місці!

Ми так затупотіли по підлозі, що повідчинялися двері сусідніх класів, викладачі обурились:

- Ви заважаєте нам працювати!

Ми рушили строем надвір, але всі й надалі ступали накульгуючи. Ойхман аж сполотнів від злості.

- Припиніть фіглярвання! – накинувся він на Шиву.

- Я не фіглярую, просто спіткнувся і в мене болить нога, - пояснив він. Взвод зареготав. На цьому наше заняття завершилося.

А моя «військова кар'єра» обірвалася трохи перегодом.

...Я чергував по класу, наступний урок мав бути з військової підготовки. Перед приходом Ойхмана я витер дошку і в кутку маленькими літерками вивів: «Ой...». Тут підскаочив Шива і величезними буквами дописав: «ХМАН». Я збирався все стерти, як прочинилися двері й до класу ввійшов викладач. Ми з Шивою миттєво всілися на свої місця. Ойхман зиркнув на дошку й просичав:

- Хто це дозволив собі зробити таку капость?

Усі мовчали.

- Я повторюю: хто це зробив?

Ані звуку.

- Тоді вважатиму, що ви сьогодні зірвали мені урок і кожному другому ставлю в журнал двійку, завтра винесу це питання на педраду й вимагатиму, щоб вам зменшили оцінку з поведінки.

Я підвівся й тихо проказав:

- «Ой» написав я, а хто далі — не знаю.

Того ж дня мене позбавили звання командира взводу.

Проте були й вчителі, яких ми поважали й навіть боялися.

Математику спочатку викладала Тетяна Самсонівна, сувора жінка з громовим басистим голосом, якщо, бувало, гримне на когось, то чути на всіх поверхах. Симпатизувала вона Бакаю, ставилась до нього по-материнському, завищувала оцінки, часто розпитувала про батька й переказувала йому вітання, - в роки війни вони разом працювали десь на Уралі, а в нашій школі вона очолювала партком. Хоч у принципі це була кваліфікована й справедлива вчителька.

У старших класах її замінив Анатолій Іванович Скоробагатько. Низенький, худорлявий дядечко з байдужими очима на закам'янілому обличчі, він заходив до класу й здалеку жбурляв на стіл важкий порепаний портфель. Що він у ньому носив — не відомо. Переклички не робив, викладав матеріал монотонним хрипким прокуреним голосом і ніколи не всміхався. Отримати п'ятірку в нього було майже неможливо. Якщо ж таке траплялось, про це знала вся школа. Старшокласники розповідали, начебто колись він заявив:

- На відмінно математику знає сам Бог, я тягну на четвірку, ну а вам більше трояка не світить.

Тому коли ми в класі виконували письмову роботу з алгебри, переважна більшість мріяла одержати двійку з плюсом: це означало, що в журнал він поставить трійку. Анатолій Іванович дуже пишався тим, що в нього навчався Полугаєвський, який згодом став відомим шахістом. І, виводячи зрідка комусь у щоденнику найвищу оцінку, скептично зауважував:

- Звичайно, вам далеко до Полугаєвського, та все ж як виняток поставлю вам сьогодні відмінно.

Оригінальністю відзначався й Семен Борисович Брайман. Він теж був невисокого зросту, носив військовий кітель без погонів, а зовні скидався на

японця: під круглими окулярами ховалися трохи розкосі оченята. Брайман читав курс радянської літератури. Голос гучний, трохи зі східним акцентом, слова вимовляв різко, кожна фраза звучала категорично:

- Про Маяковського не можна говорити спокійно, це була не ординарна, запальна людина і в творчості, і в особистому житті.

Так само на піднесенні розповідав він і про Максима Горького, і про Бориса Лавренєва, і про Федора Гладкова. А коли його запитали про Сергія Єсеніна, дипломатично відповів:

- Цього поета ми за програмою не вивчаємо, дізнатися про нього можете в енциклопедії.

Рішучий в оцінках літературного процесу, він був так само різкий, а часом і дотепний у своїх репліках щодо поведінки деяких учнів.

Писати в школі дозволялося тільки ручкою з металевим пером, здебільшого це було перо із зірочкою і номером 86, воно виводило літери каліграфічно, з натиском. Учням доводилось носити з собою довгий пенал, де зберігалися ручка й олівці, й чорнильницю-невиливайку, таку собі невеличку кругленьку пляшечку з грубого скла, наповнену фіолетовим чорнилом; щоб воно не вибризувалося, горличко її було зроблено у формі вулканічного кратера отвором долу. Невиливайку ховали в ганчіркову торбинку, що вгорі затягувалась шворкою. На парті було спеціальне заглиблення, куди ставили чорнильницю, в яку постійно вмочували перо ручки, коли доводилося щось записувати в зошит або щоденник. Проте не всі учні користувалися своїми чорнильницями: то хтось забув невиливайку вдома, а в когось скінчилося чорнило, - такі нехлюї раз за разом підхоплювалися з місця й бігли до когось із сусідів умочити ручку. Дехто робив це навмисне, щоб під час виконання у класі завдання з математики чи письма, зазирнути в зошит іншого учня, котрий навчається краще за нього.

Таким коником-стрибунцем зарекомендував себе, зокрема, наш Ньюма Литвак. Тож Семен Борисович охрестив його ім'ям відомого в той час французького політика:

- О, і в нас об'явився свій Жюль Мок.

Клас наш був інтернаціональний. Це видно хоча б з прізвищ: Альшиць, Бакаєв, Кожух, Марцинкевич, Семенець, Усов, Чечельницький, Янкевич... Ми ставились один до одного приязно, часом навіть не знаючи, хто якого роду. Мова про національність зайшла тільки один раз, і завела її тодішня класна керівниця Вероніка Степанівна, хитрувата жіночка, яка прагнула догодити батькам, котрі могли їй за це добре віддячити. Скажімо, прикріпила учня-відмінника до такого, що відставав з української мови; той допомагав неробі, готував з ним домашні завдання, а вона, зрештою, виставила в таблиць відмінникові четвірку, хоч він ішов на медаль, а своєму підопічному — п'ятірку: хлопець був із заможної родини!

Перед видачею атестатів зрілості кожен з нас мав заповнити анкету, де, зокрема, був і п'ятий пункт: «національність». Проглядаючи запитальник, що його подав син скрипаля, Вероніка Степанівна відпустила шпильку:

- Як це виходить, шановний Вальдемар: ваш батько, відомий музикант, за національністю – єврей, мати, відома акторка, – росіянка, а ви записані українцем?

Дотепний Вальдемар, який добре знав собі ціну, зневажливо відповів:

- Тепер ви, шановна Вероніко Степанівно, нарешті знатимете, звідки походять українці.

Вальдемар ставився до всіх дещо зверхньо й поводився зухвало: ходив з підстриженою наголо головою і майже ні з ким не дружив. Якимось нам дали домашнє завдання – написати твір на тему: ким ти хочеш стати? Вальдемар зухвало признався: «Хочу посісти місце померлого Сергія Івановича Вавилова – стати президентом Академії Наук СРСР».

16. Вечірні променади

У старших класах ми перейшли навчатися в першу зміну і після уроків, бувало, ходили один до одного в гості. Звичайно, ті, хто більш-менш приятелювали.

Нечасто, але в мене теж збиралася невеличка компанія: мій друг Ед, Женька Чечель, Вовик Фофа і, звісно ж, бешкетник Шива.

Є така категорія людей: підбурює довколишніх учинити якусь капость, а коли це викликає загальне обурення, удає, ніби він тут не при чім. Діяв Шива іноді приховано, щоб ніхто не бачив: непомітно підкладе на стілець учителеві кнопку, а потім разом з усіма обурюється – хто це таке заподіяв! А іноді чинив привселюдно, щоб усі бачили, який він дотепний пустун. Скажімо, висить на стовпі оголошення: «Зніму кімнату» або «Зніму квартиру». Шива підходить з олівцем і дописує: «а також штани» або «а також спідницю». За його прикладом деякі відчайдухи наважувалися й на значно небезпечнішу шкоду. Займалися цим, коли вешталися без діла шкільними коридорами, прогулюючи уроки: насипали в цупкий папір трішки марганцівки й додавали кілька краплин гліцерину (все це можна було вільно придбати в аптеці), одразу ж, не гаючись, міцно скручували пакетик і, прочинивши на мить двері класу, де йшли заняття, жбурляли його в кімнату. За кілька секунд у паперовому пакетіку через відсутність кисню відбувалася теплова реакція, суміш вибухала й папір спалахував. А бешкетник тим часом вже встигав утекти на інший поверх.

Розважати однокласників у мене вдома не було чим: я не мав ні патефона, ні радіоприймача, ні тим більше магнітофона. Ми могли тільки, не криючись, викурити по цигарці, пограти в карти, послухати нові анекдоти. Ну, а Шива, звісно, і тут не обходився без своїх не завжди дотепних жартів. Одного разу, вийшовши в туалет, чапав довгими коридорами нашої комуналки, та, побачивши навпроти нужника прочинені двері кімнати, в якій проживала Луїза Миронівна, справив малу нужду прямо за поріг її помешкання і швиденько повернувся назад. Ми сиділи за замкненими дверима, затамувавши подих, і ледве стримувалися, щоб не розреготатися, коли обурена сусідка бігала по коридорах, намагаючись з'ясувати, хто це міг таке скоїти. Мені ж було соромно...

Відтоді я більше не приводив до себе хуліганистого Шиву.

Найчастіше ми збиралися у Женьки Чечеля.

Женька мешкав у новій квартирі на площі Калініна. Там недавно звели шестиповерховий будинок. Це була одна з перших нових споруд у зруйнованому під час війни центрі Києва, - обличкована світлими плитками, з просторими лоджіями в стіні. Більшість з нас тулилася в комуналках, і такі хороби здавалися нам казковими палацами.

Батько Чечеля обіймав високу посаду. У вітальні квартири висів великий фотопортрет: він стоїть поруч з тодішнім керівником України — першим секретарем КПУ Микитою Хрущовим. Вже це викликало почуття урочистості й поваги до покійних домівок в кожного, хто переступав її поріг.

Та нас приваблювало інше. У Чечеля можна було постояти біля парасюти лоджії, милуючись краєвидом оновлюваного Хрещатика, де стриміли будівельні крани, й послухати платівки Петра Лещенка. Його пісні, особливо «Тоска по родині», були тоді дуже модні. Недавні фронтовики з нашого двору розповідали, як радо Петро Лещенко вітав радянських воїнів у Бухарешті, влаштував для них прийом в невеличкому ресторані, де співав популярні у нас ще до війни ліричні пісні. Солдатів, звичайно, на такі зустрічі не запрошували, та офіцери переказували, ніби в гостях у співака побував навіть відомий радянський маршал. Щоправда, присутніх попереджали, щоб вони досить стримано сприймали виступи артиста, не виявляли особливого захоплення й не влаштовували йому гучних овацій. Петра Лещенка чомусь вважали втікачем-емігрантом, хоч він нікуди не втікав — залишився там, де народився, у тій частині Молдови, що згодом відійшла до Румунії.

Батько Чечеля привіз з окупованої Німеччини мініатюрний патефончик і багато платівок Петра Лещенка відомої фірми «Колумбія». Ми крутили їх і з насолодою слухали улюблені мелодії: «Чубчик», «Анікуша», «Студенточка», «Прощай, мой табір!», «Ах, эти чёрные глаза...» та інші. Слухали й підспівували, передаючи один одному запалену цигарку.. І навіть гадки не мали про те, що в цей час Петро Лещенко перебуває на засланні в сталінських таборах у Сибіру, куди його разом з дружиною запроторили пильні служачки «СМЕРШу».

Платівки Петра Лещенка можна було купити й на базарі в Києві, - записані на «ребрах», використаних рентгенівських плівок, їх розповсюджували нелегально, але досить вільно. Я теж придбав кілька таких саморобок. Тільки ж вони були недовговічні, прокручували їх, поклавши на справжню платівку і встромивши в мембрану притуплену патефонну голку, бо гостра могла продірявити плівку..

Ставши старшокласниками, ми частенько виходили на вечірні «променади» на Хрещатик. Центр столиці вже давно розчистили від руїн, вулицю заасфальтували, й натовпи молоді прогулювались тротуарами, які були чітко

розмежовані: з правого боку - від площі Сталіна й до універмагу - «променадом» швендала міська «інтелігенція»: вичепурені хлоп'ята й дівчата, тут було багатолюдніше й гамірніше, а на протилежному — від тодішнього головпоштамту й до Бессарабки - «гапкінштрассе» бродили парами сільські дівчата, які наймалися до заможних киян хатніми робітницями або доглядати дітей, бо селянам у ті роки паспортів не видавали, тож і постійної прописки в місті вони не мали. Біля них крутилися молоденькі солдатики, котрі проходили службу в столиці й відлучалися вечорами у звільнення.

Виконавши домашні завдання, іноді й ми з Едом вирушали на вечірній «променад». Хотілося перед сном подихати свіжим повітрям, а, можливо, й зустріти когось із знайомих, - нам здавалося, що ми вже подорослішали (адже старшокласники!), а старша молодь вечорами збиралася на площі Калініна, звідки подавалася тинятися Хрещатиком. Як правило, я заходив по Еда додому: він мешкав ближче, ніж я, до Хрещатика — на Костьольній вулиці, і ми спускалися вниз, до Будинку вчителя, - під вуличним годинником, що висів там на розі, було заведено призначати побачення. Пошастати вулицею нас тягло ще й тому, що сидіти вдома було нудно — хіба що читати книжки, але ж треба дати відпочити й очам; телевізорів тоді ще не було, принаймні в жодного сусіда в нашій комуналці. А в сім'ї, де набували приймачі зображення «КВН» чи «Ленінград», до яких прилаштовували саморобні збільшувачі екранів - скляні порожнини у формі величезних лінз, куди заливали дистильовану воду або гліцерин, - набивалося так багато знайомих, охочих подивитися на останнє диво техніки — домашнє кіно, що хазяї були вже й не раді: така морока, що краще б і не купували цього телевізора! Добре, хоч трансляції відбувалися лише кілька разів на тиждень.

З Едом ми подружилися з першого класу: як посадила нас за одну парту наша перша вчителька Ганна Семенівна, так ми й просиділи разом до закінчення школи. Наче поріднилися: ходили один до одного додому, знали батьків і сусідів.

Ед був з міської інтелігентної сім'ї. До війни вони проживали в Мінську, під час евакуації опинилися на сході, там його батько працював в якомусь українському главку, тож після визволення від окупантів Києва вони переїхали сюди.

Звичайна радянська родина. Скромні громадяни, при середніх доходах, але дуже людяні. Якщо я приходив до них і вдома була Едова мати, балакуча й темпераментна заводійка, як більшість жінок, вона, знаючи, що я напівсирота, неодмінно мене чимось пригощала, не відпускала за поріг квартири, поки я не покуштую її страв. Особливо мені подобався приготовлений нею єврейський борщ: прохолодна бурякова, трохи підсолоджена рідина. А голова родини був мовчазний, стриманий, на вигляд ніби суворий, та коли усміхався, одразу ставало зрозумілим, що це добра людина. Я його завжди бачив біля підвіконня: він сидів на стільці й виготовляв... цигарки. Багато па-

лив і вживав тільки власне куриво. Згодом і я перейняв його досвід: придбав округлий металевий затискач, купував у магазині пачки тютюну й начиняв ним порожні цигаркові гільзи, яких у продажу було досхочу. Головне – не розірвати тоненький папір гільзи, коли виймаєш з її голівки металевий затискач. Виготовлені таким чином цигарки були значно дешевші й смачніші, я вибрав для «заправки» гільз ароматний тютюн «Моряк».

Ед нагадував свого батька: такий же небалакучий, зовні скромний, але тримався гордовито – струнка постать, твердий крок, високо піднесена голова. За це однокласники прозвали його Графом. Хоч побут у нього був далеко не графський.

Родина тулилася у підвалі. Вікна двокімнатного «житла» виходили не на вулицю, а втикалися в зацементовану стінку ями, прикритої згори бляшаним дашком, щоб у неї не потрапляв дощ. Ну справжня кротяча нора! І вдень і вночі в ній горіли електричні лампочки, в темному коридорчику господарювали прудконогі таргани, та й дихати в тому лігві було важко – повітря вогке й задушливе. Тому його мешканці намагались якнайменше часу проводити вдома. Єдиною постійною жилицею була старенька батькова мати. Коли б я не прийшов, маленька згорблена бабуся завжди сиділа усамітнено десь у закутку, втупивши очі в якусь товстелезну книгу. Окуляри в круглій оправі, зачеплені за вуха з одного боку металевою дужкою, а з другого – петлею чорної нитки. Я губився в здогадках: що ж це за книга? Літери в ній незнайомі: не кирилиця й не латиниця, та й перегортала її сторінки бабуся якимось незвично – зліва направо. Лише згодом зрозумів: то був Талмуд!

Бабуся пильно охороняла їхнє «житло». Коли, крім неї, вдома нікого не було, розмовляла з відвідувачами крізь щілинку прочинених дверей на ланцюжку. Якимось зранку я завітав до Еда. Вона зустріла мене словами:

- А Едика немає!

Я здивувався:

- Де ж він?

- Едик узяв валізку й пішов.

На завтра я знову подзвонив у двері. І почув те саме:

- Едик узяв валізку й пішов.

«Куди ж він міг податися?» - не давала мені спокою думка. Я шойно повернувся з відпочинку в таборі, ми майже місяць не бачились, а він щоранку бере валізку й кудись зникає.

На третій день мені нагодився його сусід по будинку, котрий навчався у підготовчій військовій школі (в Києві було дві такі школи: в одній готували майбутніх курсантів льотних училищ, ми називали їх «пропелерами», у другій - артилерійських, по-нашому «банани»; Едиків сусід носив уніформу з голубими петлицями, тобто був «пропелером»). Я запитав його:

- Ти не в курсі, куди це зник Ед? Уже втретє приходжу до нього, а його все немає вдома.

- Та він же в санаторії, батьки відправили його туди десь з тиждень тому.

Найчастіше ми прогулювались по Хрещатику вдвох з Едом. Часом до нас приєднувались наш однокласник Казимир Войця і Едиків сусід по дому Володя. Володя був трохи молодший від нас, але здавна подружився з нами і вважався за всідником нашої компанії. Він у дитинстві трохи шепелявив, вимовляв замість «в» - «ф», тому його дворові хлопці дражнили «Фофою». Так це прізвисько й закріпилося за ним...

Того вечора ми теж швендяли вчотирьох. Поперед нас ішло двоє дівчат. Ми пришвидшили ходу, наздогнали їх і завели з ними розмову: хотіли познайомитись, або, як кажуть, «підчепити» їх. Аж звідкись узялися незнайомі хлопці, грубо відштовхнули нас і почали обзивати дівчат непристойними словами. Фофа заступився за них, зробив незнайомцям зауваження й призупинився «з'ясовувати стосунки», а ми втрьох подалися за дівчатами далі. І раптом почули позаду різкий вигук: «Ой-йой!» Озираючись, ми побачили страшну картину: Фофа притулювся до газетного кіоска, що на розі Хрещатики й вулиці Жертв революції, і, притиснувши руку до грудей, повільно опускається на землю. Рука його вся в крові.

Хулігани мало не вбили Фофу – ніж ледве не зачепив серце. Негайно викликали «швидку», тут же збіглися міліціонери, шукали кривдників, та їхній слід захолював.

Після того випадку вечірні променади Хрещатиком стали нашим обов'язком: нам наказали шовечора тинятися вулицею і виглядати тих злочинців. А супроводжував нас переодягнений у цивільне дільничний міліціонер Василь Васильович, ще молодий чоловік, років тридцяти, хоч за віком і старший від нас, але такий говіркий, що було приємно з ним спілкуватися. Невдовзі ми навіть потоваришували, і він запропонував нам називати його просто Васильовичем.

Перший тиждень ми пильно придивлялися до зухвалих юнаків, котрі шастали довкола, потім стали виходити «на полювання» рідше – двічі або тричі на тиждень: у Васильовича виникали невідкладні службові справи, у нас – шкільні, і ми проводили час переважно у безкінечних розмовах. Про що ми тільки не говорили! Про наше навчання, про його роботу, про цікаві випадки в житті.

Одного разу я згадав про масове пограбування на київському пляжі, свідком чого стали ми з Партизаном.

- Чув я про такий випадок, - зауважив Васильович. - А чи відомо тобі продовження цієї історії?

- Ні.

- Тоді слухай.

І він розповів про подальшу долю дівчини, котра тоді прогулювалась голяком по пісочку.

То була завсідниця вечірніх променадів Майка Блонд. Її часто бачили на Хрещатику в супроводі стильно вдягнених молодиків, вони врочисто крокували від Бессарабки, де вона мешкала в будинку прохідного двору, що з'єднує площу Толстого з вулицею Малою Васильківською, і завершували свій маршрут в ресторані «Динамо» - там збиралася «золота» молодь.

Звинуватити красуню-блондинку в причетності до пограбування на пляжі не змогли, вона доводила, що впливла на берег, аби «прогулятися на сонечку». Тоді їй інкримінували дрібне хуліганство й дармоїдство й виселили з Києва на перевиховання аж у Бровари — хай там попрацює у радгоспі. Випешені ручки міської нероби не звикли до такої праці, і вона майже щодня «хворіла». Коли решту ледарок вивозили на поля, Майка підхоплювала простирадло й вибиралася на дах барака, в якому їх поселили, - «приймала сонячні ванни». Засмагала за звичкою роздягнена. А навпроти барака були казарми військової частини. Юні вояки божеволіли, дивлячись на оголене дівоче тіло. І один офіцер безтямно закохався в київську вродливицю, принагідно освідчився їй у своїх почуттях і невдовзі побрався з нею. Того ж року його перевели служити на Далекий Схід, Майка поїхала з ним.

- Мій знайомий військовослужбовець, який частенько буває там у відраженні, каже, що тепер це зразкова сім'я, - закінчив свою розповідь Васильович.

Так у Києві поменшало на одну «окрасу» Хрещатика п'ятдесятих років — Майку Блонд...

Літньої пори маршрут наших променадів подовжився. Вечорами на Хрещатику не спадала задуха, й гурти молоді прямували далі — на Петрівську алею. Але ми спочатку робили невеличкий «гак» - завертали ліворуч на танцювальний майданчик біля філармонії, який називали «Жабою», мабуть, тому що звідти вечорами вихоплювалися гучні мелодії, нагадуючи кумкання болотних ропух.

- А в приміщенні колишнього Купецького зібрання, - прохопився я, показуючи на філармонію, - за часів окупації був німецький офіцерський клуб...

Васильович переїхав до Києва з Харкова й тому не дуже знав столицю, її історичні місцини. При нагоді ми «просвіщали» його.

До Петрівської алеї ми прямували, перетинаючи площу Сталіна. Біля входу до Першотравневого саду зупинилися і я проказав:

- Це могила Шолуденка, танк якого першим прорвався в Київ у день звільнення міста від німців. Тут він загинув. А ще недавно поруч стояв і його підбитий танк. Ми з дворовими хлопцями залазили на нього, розглядали, обмацували броню руками...

- І що: пробиралися в середину? — поцікавився Васильович.

- Ні, люк був наглухо зачинений. Ми проникли в інший танк, що залишився біля колишнього інституту шляхетних дівчат, на Інститутській вулиці. Будинок зруйновано, танк понівечений — з нього повитягали все, що могли. Я теж викрутив якусь трубку, хоч вона мені так і не знадобилася...

На Петрівській алеї відчувалась якась святковість: працювали літні ресторани й доквіл лунала музика. В «Рив'єрі» співав юнак, якого чомусь прозвали Пломбіром, а поруч, в «Кукушке», грали скрипалі — угорці з Закарпаття. В репертуарі Пломбіра були й неаполітанські пісні, і він ніжним тенором виводив: «О, соло міє...». Заслухавшись, перехожі зупинялися і оплесками вітали його. Угорці ж тішили слух протяжливими мелодіями, від яких теплішало на душі.

Звісно, ми до ресторанів не заходили, то було не з нашою кишенею, про- стували далі, в бік Звіринцю, аж до новозбудованого Зеленого театру, де вечорами демонструвалися кінофільми. Згодом, вже будучи студентом, я слухав там концерт Олександра Вертинського. Стрункий худорлявий дідусь під акомпанемент фортепіано виконував давні романси, відомі нам ще з довоєнних платівок, що якимсь чином потрапляли до нашої країни з Прибалтики.

...Сонячний травневий день. У театрі небагатолюдно, переважно інтелігентні дами, деякі з цигарками, трохи й молоді, - більшість прийшла просто з цікавості: подивитися на підстаркуватого маестра. Слабеньким голоском він виспіває в мікрофон свої давні шедеври про маленьку балерину, чужинські міста, рожеве море, любих донечок... Розводить руками, хитає голівкою. Дами в залі тужно зітхають, витираючи носовичками сльози на очах. Для них це хвилюючі спогади про далеку молодість. А на нас, юних, концерт не справив враження.

...Невдовзі Фофу виписали з лікарні, і наші прогулянки з дільничним міліціонером припинилися, - злочинців так і не знайшли. А для Фофи той випадок, можливо, став дороговказом у житті: після закінчення школи він обрав професію правника.

17. В гостях у бабусі

Того літа я вирішив погостити у бабусі: давно не бачив її, тож провідаю, можливо, чимось допоможу, а заодно й відпочину від міського гуркоту й гамору.

Потяг призупинився на глухому полустанку. Довкіл – глупа ніч. Я вистрибнув з вагона й попрямував до вокзалу.

Дерев'яна споруда, наспіх зведена на місці спаленої під час війни кам'яниці, тепер уже не була схожа на брудний сарай, – такою здалася вона мені того повоєнного року, коли я вперше приїхав сюди. Очікуючи світанку, люди вже не валялися на дощаній підлозі, а сиділи на лавах, і головне – по закопченій стелі не повзали зграями смердючі блошиці, стрибаючи, мов парашутисти, на тіла стомлених пасажирів.

Базар був поруч з вокзалом. Вранці я знайшов там бабусиною односельця, який зголосився відвезти мене до Вільхового, як тільки впорається зі своїми справами, і десь опівдні ми рушили в дорогу. До села було дванадцять верст. Я всівся на пахуче сіно, що ним був умощений віз, охлялий мерин чвалав повільно, дідок раз по раз легенько підганяв його батіжком і вів зі мною неквапливу розмову.

- І до кого ж це ти приїхав аж із самого Києва? – випитував мене.

- До бабусі.

- Це добре. Старих треба хоч зрідка провідувати... А хто ж твоя бабуся? Чи, бува, не куркуленчиха Гапка?

- Так, її звати Агафія. Тільки чому ви кажете на неї «куркуленчиха»? – здивувався я. – Тому що вона одноосібниця? Але ж...

- А ти сам розпитай її про це, – ухильно відповів дідок. – Так її у нас здавна кличуть...

До села ми дісталися вже далеко по обіді. Слідом за возом вулицею бігли дїтлахи і, тикаючи на мене пальцями, вигукували:

- Диви: у спідніх!.. Одяг підштаники!.. Ха-ха-ха!

Я гадав, що моє столичне вбрання справить тут на всіх гарне враження – вирядився в білі штани й парусинові черевики, змащені розчином зубного порошку на молоці, аби довше не забруднювались, – так одягалися влітку в Києві чоловіки. А вийшло навпаки: селюки сприйняли, наче я приїхав до

них у спідніх. Довелося заховати подалі свої «святкові» шати й не висовуватися в них на вулицю.

Бабуся навіть не схотіла розмовляти зі мною про те, чому її прозвали куркуленчихою.

- Бо люди дурні, – коротко пояснила вона.

Правду мені повідала її подруга Єфросинія, або по-вуличному Пріська, бабка-одиначка, яка сприйняла мене, наче рідного, – щедро пригощала мало не щодня, навіть яблуками (де вона їх брала, не знаю: селяни повирубували на своїх присадибних ділянках майже всі фруктові дерева, бо на них наклали податок). Особливо подобалась мені її «гусянка» – ряжанка з коричневою пінкою, яку вона іноді приносила в глечик.

... Зачалася ця історія ще на порозі століття.

Гафійка була пізньою дитиною заможних батьків. Усього мали вони вдосталь: простора хата, земля, город, на подвір'ї рохкали підсвинки, геґекали гуси, кохкали качки, у хліві мукали корови... Не дав Господь їм лише наслідника. Священик порадив жінці піти в Почаївську лавру і поклонитися в Успенському соборі чудотворній іконі Богородиці. Відтоді ошчасливлена матір щодня годинами простоювала в церкві перед образами святих, обійшла всі довколишні монастирі, збиралася і свою доню віддати служінню Богові, однак чоловік не дозволив: рішуче наполягав, щоб та продовжила їхній рід.

А Гафія виростала відчуженою, уникала подруг і розваг, не ходила на вечорниці, – тільки молилася, співала з матусею акафісти, читала книжки про життя святих. Та й зовні не виглядала красунею.

Як підросла, стала дівчиною на виданні, батько взявся шукати їй гідного нареченого, та ба! Сільські парубки обминали стороною багату відлюдницю.

Знайшовся один молодик у сусідньому хуторі Лісовому. Значно старший за Гафійку, але працьовитий хлоп. «Чумак» казали на нього, бо збирав гурт пічників і, як колись чумаки їздили в Крим по сіль, вирушав аж у Київ класти печі. Їхні груби чудово обігрівали взимку квартири городян, але були з «секретом»: якщо господар виявлявся скупердяєм, намагався не сповна розраховуватися з ними, – встромляли в димохід його печі птиче перо, і в кімнаті так завивало, наче там сидів домовик.

Той хлоп не був закоханий у Гафійку, – прагнув одного: обзавестися, на решті, власним хазяйством, знав бо, що за молоду дадуть добрячий посаг.

Подався Олексій у прийоми й потроху ставав газдою. Сподівався на первенця-сина, та народилася донька, майбутня моя мати, наділу на неї не дали, тому не злюбив він її. А далі один за одним пішли хлопці: Федір, Семен, Андрій. Згодом віддали Богові душі тесть з тещею, і став Олексій Оксентійович повновладним господарем. Самому впоратися з таким хазяйством було не під силу, тож наймав помічників...

Після жовтневого перевороту ледащоги й нероби оголосили його куркулем, хоч був він звичайним селянином-трудівником, любив землю, звик працювати, не гуляв, не пиячив, сповна віддавався праці. За це його люди поважали.

Бабуся ж моя, його дружина, проживала при ньому як нахлібниця, він на неї не звертав уваги: хай собі молиться, хай робить, що хоче, аби тільки не совала свого носа в його діла. І вона днями пропадала в церкві. Єдиним улюбленцем Олексія Оксентійовича був кінь з кличкою Розумник. Господар сам доглядав його, в неділю запрягав і виїздив з подвір'я. На вулиці на нього вже чекали сільські дітлахи. Вони набивалися у віз і з задоволенням каталися за маршрутом: село Вільхове — хутір Лісовий, мала батьківщина Олексія, де він народився й жив до одруження.

У 30-ті роки почали зганяти селян у колгоспи й до «куркуля» завітали «уповноважені з центру» вилучати, тобто забирати в колективне господарство најкраще майно.

- Беріть усе, - не став чинити опору він, - тільки свого коника не віддам.

- То ми його силоміць рекувізуємо, - погрозив «представник центру», з новоспечених партійних діячів, у шкірянці й хромових чоботах. І попрямував до хліву.

- А спробуйте! — визвірився Олексій і замахнувся на нього сокирою.

Щойно «представник центру» прочинив дверцята стайні, де за яслами стояв Розумник, господар опустив колун...

«Куркуля» тут же схопили, пов'язали й поволокли в райцентр. Про подальшу долю чоловіка бабуся так нічого й не дізналася. Зате отримала прізвисько «Куркуленчиха»...

Вона не вступала до колгоспу, залишилася на все життя «одноосібницею». Батьківський зруб у неї відібрали під сільраду, натомість овдовілій «куркуленчихі» з чотирма дітьми надали стареньку мазанку, що погрузла в землю: простояла порожньою багато років, у ній ніхто не жив. Невдовзі й діти покинули напризволяще свою неньку: соромно було ходити по селу з ганебним ярликом «куркульський виплодок». Порозбігались хто куди: сімнадцятирічна дочка вискочила заміж і дременула з чоловіком у Київ, син Федір поїхав був слідом за сестрою, та потім чкурнув аж на Далекий Схід — завербувався будувати Комсомольськ-на-Амурі, а Семен подався до тодішньої столиці Харкова влаштуватися на завод. Удома зостався тільки найменшенький Андрійко — йому ще не виповнилося десяти; клопотавсь по господарству, товкся біля матусі, а її, як і раніше, не цікавило нічого, хіба що в голодні роки ходила з сином у ліс по гриби. А коли безбожна влада зруйнувала сільську церкву, «куркуленчиха» перетворила на молитовний дім свою халупу: подружки позносили до неї церковні ікони, які вдалося врятувати, й вечорами збиралися в її оселі, таємно справляли богослужіння...

Андрійко зростав кмітливим хлопчиком, під час кампанії «лікнепу» пішов до школи, навчався охоче, а коли, траплялося, хтось здіймав його на глум через «куркульське» походження, намагався не реагувати на це, - таку вже мав вдачу. За два роки до початку війни його мобілізували...

- Завтра встанемо раненько, - напучувала мене бабуся, - кажуть, цього року рясно вродили губи, прогуляємося й ми в ліс.

Я здивувався: скільки просив її піти по гриби, та вона відмахувалась: мовляв, нема часу, а тут раптом сама пропонує...

Ми рушили втриох: бабуся, я і її подруга Пріська. Грибів і справді було багато, - наповнили корзини біляками, красноголовцями й лисичками, а я ще й назбирав козубець сиріжок; хоч у цьому лісовому краю їх за гриби не вважали, проте я пам'ятав, які гарні салати робила з них мама, й вирішив здивувати такою стравою тутешніх аборигенів.

Уже можна було вертатися додому, однак мої супутниці чомусь не квапились. Багатозначно презирнулися й бабуся завважила:

- Мабуть, заночуємо на хуторі...

На хуторі Лісовому мешкав далекий родич колишнього бабусиноного чоловіка, «куркуля» Олексія. Він байдуже зустрів нас і загадково проказав, дивлячись на мою бабуся:

- Знову прибігла до мене ховатися від позики?

Повечеряли смаженими грибами, смакувати приготовлений мною салат із сиріжок місцеві «гурмани» відмовились.

- Таким добром у нас хіба що свинею годують, та й то спочатку це зілля треба добряче проварити, - пояснив дідок-господар. — А в мене, як бачиш, навіть підсвинка немає.

Перш, ніж лягти спати, жінки поставали на коліна перед іконами в кутку хати й почали молитися, а ми з дідусем вийшли на свіже повітря. Денна спека спала, було приємно сидіти на сухій колоді. Десь на болоті кумкали жаби, небо палахкотіло зорями. Дідусь скрутив цигарку з самосаду й зачадив гірким димом.

- А від якої це позики ховається моя бабуся? — поцікавився я.

- Звісно, від якої — від державної. Отої, що кожного року нам нав'язують. Баба сплачує гроші, тільки ставити підпис боїться, каже: всі документи з печатками — то рука диявола. Навіть пенсію за сина Андрія відмовляється одержувати, бо на відомості теж диявольська печатка... Щораз, як приходить поштарка, тікає в ліс або до мене... Така вже вона, твоя бабуся... Не дарма на неї кажуть «піп у спідниці»...

- То вона й Стокгольмську відозву не підписала? — не повірив я.

- О, коли з району приїхали уповноважені збирати підписи, твоя бабуся десь переховувалась аж цілий тиждень.

Звернення Комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру до народів світу обговорювали навіть у нас у школі, і я, на той час уже комсомолец, виступав на тому мітингу. А моя бабуся, мати загиблого партизана...

Я був глибоко обурений і, повернувшись до хати, накинувся на неї:

- Як ти могла, бабуся, як ти могла?! Невже ти хочеш, щоб знову спалахнула війна, щоб на нас падали атомні бомби?! — не вгамовувався я.

А вона тільки посміхалася.

- Господи, і твій глузд теж затьмарений сатанинськими повчаннями. Як Усевишній повелить, так і буде! А подарує він нам те, що ми заслуговуємо... Ваші царі – і леніни, і сталіни, - всі вони безбожники. І розмовляти про це з тобою, запроданцем дияволу, я не бажаю!..

Невдовзі на побивку до села прибув якийсь собі дядько Феодосій. У війну він партизанів, німці винищили всю його рідню, нікого в селі не залишилося, тож проживав тепер у Москві, на малу батьківщину наїздив вряди-годи, щоб покласти квіти на мамину могилку.

Принагідно я зустрівся з ним і попросив розповісти про мого дядька Андрія, якого мені не випало побачити, а вони ж разом партизанили.

- Не лише партизанили, а й пішли разом на останнє завдання. Бачиш, я став Героєм Радянського Союзу, єдиний Герой на весь наш район, Андрія ж схопили німці, довго катували, а потім привселюдно повісили... ще й догори ногами. Сумно мені згадувати про те, однак, якщо вже так наполягаєш, - слухай...

Ми сиділи в бабиній халупі – відступаючи, німці спалили геть усе село; по війні дехто вже встиг звести нові житла, дерев'яні зруби, а бабуся-одноосібниця ледве спромоглася зліпити собі маленьку мазанку, де й мешкала самотньо. Дядько Феодосій, як завжди, привіз матері партизанського побратима скромний подарунок – оселедців, а для себе прихопив пляшку «Московської».

Він налив собі цілу склянку, бризнув трохи й мені.

- Що ж, пом'янімо твого дядька й мого бойового товариша – Андрія...

Ми мовчки випили. На очах у нього виступили сльози, він витер їх рукавом піджака. На грудях дядька Феодосія сяяла Золота Зірка.

- Можна, я її помацаю? – не стримався я.

- Це не золото, - дублікат, - признався він, - справжню не влягаю, лежить удома в Москві...

- Так, - провадив далі дядько Феодосій, - Андрій був вродливий хлопець, усі дівчата впадали за ним... Під Одесою потрапив у полон, утік звідти й причалавав до рідного села. А тут – облоги: фриці вивозять молодь у Німеччину. Просидів Андрій кілька днів у погребі й підбив нас тікати в ліс... Там і переховувались... Згодом на нас вийшли ковпаківці, озброїли, і стали ми партизанами... Звідси до лісу – як рукою подати, тому в селі встановилося двовладдя: вдень господарюють німці, а вночі приходимо ми. Німці боялися висовувати носа з райцентру, щойно темнішає – на мотоцикли й геть з села, слідом за ними драпав і сільський староста. Як тільки нам стало відомо, що він виказав германцям наших рідних, котрі залишалися в селі, ми підстерegli його й «кокнули». Та трохи спізнилися: гітлерівці вивезли наших матерів на хутір, загнали в сарай і збиралися розстріляти. Серед них були моя ненька й твоя бабуся... Вони всю ніч молилися, так співали, що навіть молоді фриціки, котрі охороняли їх, плакали... Мою матусю і ще кількох стареньких розстріляли першими...

Дядько Феодосій зробив паузу і знову наповнив свій гранчак.

- А як же вижила моя бабуся? – не стерпів я.

- Хіба вона тобі не розповідала? – здивувався він. – Каже, що Бог почув їхню молитву, зглянувся на них, доніс ту мольбу до Андрія... Справді, під ранок ми вихопилися з лісу, перебили вартових і врятували тих, кого німці не встигли стратити... Забрали з собою в ліс.

- А потім?

- Потім... Потім німці оточили нас, випалили частину лісу: їм було наказано будь-що викурити партизанів, - дуже ми їм заважали... Москва прислала по нас літаки. Андрій вивів на галявину хворих, поранених, жінок і партизанських матерів. Сказав: «Зараз прибуде літак. Сідайте в нього, він доставить вас у глибокий тил». А твоя бабуся запрячалася: «Ніколи не посмію піднятися в небо на твоєму диявольському ераплані. Господь поселив людину на землі, а собі вибрав небо». – «Що ж, тоді за годину сюди прийдуть німці з вівчарками й заберуть вас».

Так і сталося. Літак злетів у небо, решта загону на чолі з Андрієм рушила виконувати останнє завдання – нам було наказано підірвати залізничний міст, а твоя бабуся, «піп у спідниці», і ще восьмеро жінок – увесь її приход – залишилися на галявині. Незабаром загавкали собаки, німці оточили жінок, вишукали в колоні й погнали замінованим полем, що межувало з лісом. Нещасні полонянки тримали в руках ікони, а в торбах за спинами несли церковні книжки. Ступлять крок – і вимовляють молитву. Подолали кілька кілометрів і вийшли на битий шлях. Слідом за ними сунув табунець коней: ми не могли забрати їх із собою, тому й покинули, - а у хвості колони волочилися фриці з собаками. Підірвалася тільки одна старенька – кажуть, знепритомніла і впала на міну, й сліпа кобила... От і спробуй тепер довести твоїй бабці, що їх врятував не Господь Бог... А ти агітуєш її підписувати якісь папірці. Нічого з цього не вийде! – закінчив свою оповідь дядько Феодосій.

Ми просиділи з ним допізна, - в селі померла якась жінка, й бабуся разом з подругами цілу ніч відправляли похорон над нею. У нас точилася довга розмова, говорили і про те й про се. Дядько Феодосій виявився дуже балакучим, промовляв і філософствував, як професор, мабуть, через це й прозвали його в селі «Лохвесором».

...А нам таки вдалося переконати бабуся в тому, що пенсію за Андрія їй треба отримувати: хай удасть, ніби неписьменна й, замість підпису, ставить у відомості хрестик, адже хрест – це символ християнства. І вона погодилась.

Гроші за замученого гітлерівцями сина-партизана вона справно збирала й кожної зими приїздила до нас у Київ, ішла до Андріївської церкви й полишала їх там, аби цілий рік щодня поминали його за упокій душі...

18. «В бананово-лимонном Сингапуре»

Травень тільки-но розпочався, а надворі вже панувало справжнє літо. Запашна зелень чарувала своєю свіжістю, безмежна блакить чистого неба манила до себе веселі зграйки пташок і верхів'я помолоділих дерев. Здавалося, міське життя перемістилося тепер з будинків і кімнат назовні, - в чотирьох стінах не сиділося, душа прагнула простору, природи.

Ми домовилися з однокласниками Едом і Казимиром Войцею під кінець дня зустрітися на Володимирській гірці. Там на горішній алеї з боку вулиці Костьольної встановили динамометр, вимірювач сили людини. Береш за ручку запресований у каучук широкий товкач і з усього маху заціджуєш ним у невеличке кругле ковалло. Стрілка на вертикальній шкалі, що перед тобою, підстрибує вгору і фіксує позначку, якої ти спромігся досягти. Після наших ударів стрілка переважно не піднімалась вище цифри 60-70. А вчора Казимир зумів вибити аж 100 кг. Стрілка сягнула найвищого показника шкали й пролунав гучний дзвінок: це означало, що силак має право на додатковий, безплатний удар! Казимир змушував динамометр дзвеніти двічі!

Не можна сказати, що Войця був таким уже силаком — любляв спорт, мав накачані м'язи... Але щоб дуже...

- Треба знати закони фізики, - розтлумачував він нам на шкільній перерві «секрети» свого успіху. — Під час удару товкачем центр ваги має бути зосереджений в одній точці. Ось зустрінемося сьогодні, і я вам покажу...

Я вже був зібрався іти, замкнув двері й повісив ключ у коридорі на стіні, за столиком з розколотою мармуровою плитою. Ключ від кімнати ми ніколи не носили з собою, він був у нас єдиний і мав постійне місце зберігання. Аж тут прочинилися двері сусідки навпроти — пані Котвицької, і на порозі виникла молода вродлива жіночка. Це була племінниця пані Котвицької. Старенька не так давно серйозно захворіла, її відвезла «швидка» до Жовтневої лікарні (сусіди називали лікарню по-старому — Олександрівською), донька Ліна Вітольдівна була по горло зайнята шкільними справами, а хвору треба було щодня відвідувати, доглядати за нею, готувати їжу, тож на допомогу Ліні Вітольдівні з Харкова прибула її менша двоюрідна сестричка. Побачивши її вперше, я не повірив, що природа може

бути такою несправедливою. Здавалося б, рідні люди, сестри в перших, а які різні! Ліна Вітольдівна приземкувата, з великим озадям, та ще й косоока, а харків'яночка — справжня красуня: струнка, довгонога, з лебединою шиєю, а в розкосих темних очах — такий загадковий блиск!

- Молодий чоловіче, чи не допоможете ви мені викрутити перегорілу лампочку? — тихеньким голоском проспівала вона. — Скляна груша залишилася у мене в руці, а металевий цоколь застряг у патроні, і тепер я не знаю, що робити... Ви на цьому розумієтесь?!

- Зараз зробимо, - неохоче погодився я. «Хлопці нікуди не дінуться, хай трохи зачекають, я швидко впораюсь», - промайнула в голові заспокоїлива думка.

А на електриці я знався ой як добре! Шість років тому мене мало не вбило високою напругою...

Після закінчення війни в Києві розпочалося масове зведення додаткових поверхів над житловими будинками, що витримали бомбування. Це були надійні споруди, на них можна було розраховувати. До того ж надбудувати поверх значно дешевше, ніж ставити новий дім. Так наше верхнє подвір'я зазнало чергової реконструкції. Колись на цій землі росла картопля, потім вирощували соняшники, захаращували погребями й сараями, і ось, нарешті, вона перетворилася на будівельний майданчик.

Надбудову здійснювала якась контора під назвою «Укррибвод», тому складське приміщення було ще забито й смердючими діжками з солоною тюлькою, якою вдень годували робітників, а увечері рештки риби дешево розпродували мешканцям нашого будинку. Словом, пахощі довкола стояли такі, що, незважаючи на літню пору, на ніч доводилось зачиняти вікна.

Лебідку спочатку крутили вручну, потім до складського приміщення підвели лінію спеціальної електрики, встановили потужний трансформатор, а від нього зі стовпа до двигуна лебідки перекинули кабель високої напруги — 380 вольт.

...Була неділя. Будівельники не працювали, і дворові хлопці, ті, кому не пощастило виїхати на літній відпочинок за місто, зібралися на подвір'ї. Вночі хлющив рясний дощ, під ногами ще де-не-де блищали калюжі. Щоб не марнувати час на зайві балачки, ми вирішили пограти в піжмурки. Заплющувати очі випало мені. Порахувавши до десяти, я «вирушив шукати». Між доколишніми сараями навряд чи хтось сховається, вирішив я, тут усе на видноті. Й подався до складського приміщення, там зависла драбинка, якою легко забиратися на дах, а звідти — зістрибнув на землю й дістався до фінішу: «Тра-та-та за себе!»

Щойно я простяг руку до коліна металевій труби з електричним кабелем, щоб підтягнутися до драбини, як долоня моєї правиці намертво прилипла до

труби, а ліва нога до землі, і я відчув: крізь мене — від долоні й до ступні тече потік струму. Мене прикувало до місця, і я не міг поворухнутися.

- Допоможіть! — шодуху заволав я. Голосив так гучно, що було чути, мабуть, аж на вулиці.

Довкруг ураз скупчилися хлопці й завмерли, не знаючи, як зарадити мені. Найближче стояв Упка.

- Подай же руку, рудий! Я не можу відчепитися від труби!!!

Упка вже зібрався ступити крок уперед, як звідкілясь вибіг напіводягнений чоловік, мешканець сусідньої прибудови, й погрозово загорланів:

- Не смій торкатися до нього, бо вб'є!

Упка посунувся назад.

Моя мати саме мила в кімнаті вікно, що над ганком біля «чорного» входу в нашу квартиру. Почувши мої крики, вона зістрибнула з підвіконня і, розхристана, з мокрою ганчіркою в руці, кинулась босоніж до мене. На щастя, не встигла — сусід випередив її, вимкнув рубильник мережі, й мати підхопила мене на руки, коли я вже падав на землю.

Лікар визначив у мене глибокий нервовий розлад. Майже тиждень я пролежав нерухомо в кімнаті. Настільки жахався електрики, що мати не вмикала світла. Я боявся дивитися на розетку, вимикач і електричну проводку на стіні. Згодом, виходячи на вулицю, обминав стовпи на тротуарі, не підводив очей на ліхтарі, а, забачивши тролейбус, притискався до будинку, боячись, що на мене відскочить штанга.

Так тривало майже місяць. Затим поступово страх минув...

Я розібрав патрон, витяг з нього металевий цоколь і натомість вкрутив нову лампочку.

- Готово! — проголосив я і зібрався вирушати у своїх справах.

- Ні, зачекайте! — перепинила мене біля дверей харківська красуня. — Кожна праця має бути винагороджена. Ви ж не дуже поспішаєте? Зараз я пригощу вас чаєм з печеням. А поки що посидьте на канапі, - запросила вона й прикрила розстелену канапку, що стояла біля столика, легенькою ковдрою, аби не було видно великих латок, що проступали на матраці.

Я присів і оглянувся довкола. Досі я не бував у цій кімнаті. Сусіди — сусідами, але в гості ми одне до одного не ходили, кожна сім'я жила своїм життям.

Чисто прибрана кімната з високою стелею. У нас теж висока стеля, та вона вся подовбана, де-не-де навіть обвалилася штукатурка: над нами розташована ванна й кухня квартири прокурора Безпалька. Вони люди не дуже акуратні, раз по раз заливають нас, а на ремонт у кербуда завжди немає грошей... Які квартиронаймачі — таке й ставлення до них. Були б ми з мамою заможнішими, на наші скарги реагували б по-іншому... А тут стеля гладенька, наче яєчко, з ліпними прикрасами в кутках. Широкі білі мармурові

підвіконня і що найбільше вразило мене: в головах канапи, зовсім поруч, стримить майже на два метри вгору справжня зелена пальма! На підлозі стоїть схожа на бутон квітки дерев'яний кадовб, і з нього росте пальма! Три довгі листки розчепірили свої лискучі зелені долоні.

Гостя з Харкова виставила на круглий стіл, вкритий теж зеленою оксамитовою скатертиною, дві чашечки з чаєм, блюдечко з варенням, печиво і дві маленькі гранчасті скляночки із запашною вишневою наливкою.

- Отже, дякую за швидку і якісну роботу. — Вона показала на помаранчевий абажур над столом, в якому вже горіла нова лампочка, й опустила на канапку біля мене. — А що ви ще робити вмієте? — поцікавилась.

Я зняковів і чомусь похвалився:

- Пишу вірші...

- То ви — поет! Може, присвятите й мені вірш?!

- Це так просто не робиться, - пояснив я. — Ми ж з вами зовсім не знайомі... Я навіть не знаю, як вас звати...

- Що ж вам розповісти про себе?... - замислилась вона. — Студентка... Навчаюсь на лікаря... Заміжня... - Багатозначно подивилась на мене. — Мабуть, цього й досить... А як мене звать?... Пам'ятаєте у Пушкіна: «Что в имени твоём, поэт?..»

І раптом спалахнула:

- Хай залишуся для вас незнайомкою! Є така картина відомого російського художника.

- ... Крамського, - підказав я, - і назва її — «Невідома».

- О, то ви цікавитесь і малярством! - вразилась вона.

У Київському музеї російського мистецтва працював клуб любителів живопису, і я щонеділі відвідував його. Зовсім недавно нам саме розповідали про творчість Івана Крамського, от я й запам'ятав його «Невідому».

- Ви що ж, закінчили школу й збираєтесь вступати до вузу? — Йі надалі випитувала мене незнайомка з Харкова.

- Ні, я тільки перейшов у десятій...

- Все одно в такому віці вже можна й чарочку пропустити, - нарешті підсумувала вона й запропонувала: - Ну ж, будьмо! За ваші золоті руки!

Ми випили, і я одразу відчув себе трохи розкутим. Красуня підвелася й витягла звідкись старий патефон. Накрутила пружину й поставила платівку. Знайома мелодія немов зіграла мене: співав Олександр Вертинський!

«В бананово-лимонном Сингапуре...»

- Може, потанцюємо? — підбила вона мене. - Ви ж вмієте танцювати?

- Трохи... - відповів я і теж підвівся.

Хто міг навчити танцювати нас, учнів чоловічої школи? Рік тому в сусідній 97-ій жіночій школі відкрився для старшокласників гурток сучасних танців, і ми з хлопцями записалися туди. Але «сучасними» виявилися французькі баль-

ні танці на зразок «па де грас»... Нас вишиковували парами – юнака й дівчину, і ми, задерши голови, гордо ступали з піднятими руками, пропускаючи повз себе таких саме недолугих танцюристів, з яких намагалися зробити придворних дам і кавалерів. А ми ж прагнули іншого – романтичних рухів в обіймах з партнеркою: танго і фокстротів! Однак у ті часи навіть ці слова були вилучені з ужитку, дозволяли тільки вальс, повільний і швидкий танці...

І от я переступаю з ноги на ногу, притиснувшись до молодої жіночки, відчуваю кожний вигин її тіла!.. Помаранчевий абажур, круглий стіл, вкритий оксамитовою скатертиною, і крона справжньої пальми... Заплющив очі, і здалося, наче я опинився в тому «бананово-лимонном Сингапуре», де теж ніколи не бував...

В голові у мене затьмарилось...

- Жарко, - прошепотіла моя напарниця й непомітно клацнула ключем у замку дверей. Наблизилась до канапи, розстебнула блузку й з-під неї визирнула біла грудь... Ліфчика на тілі не було!

Мені стало дурно. «Негайно тікати звідси!» - промайнула думка, та ноги наче прикипіли до підлоги.

- Відпочинемо, - наказала чарівна незнайомка, опустила на канапу й повабила мене за собою. Я не чинив опору.

Ми спорожнили ще по скляночці вишнівки, я теж розстебнув сорочку і геть втратив голову – заходився цілувати свою подругу, губи блукали по її тілу, наче мандрівник у піщаній пустелі, я лашив її плечі, груди..

- Бідний хлопчику, невже ти досі ніколи не обіймав жінку? – дивувалась вона, не стримуючи мене. – Ну зачекай, зажди!

Вляглася на матраці канапи й притиснула мене до себе.

Я був геть незграбний, не знав, що мені робити. Жіночка вправно допомогла налагодити контакт, і я поринув у рай. Неначе лечу за хмарами, відчуваючи кожною клітиною тіла жіночу ніжність. «Ось воно, справжнє щастя! – свердлила мозок тепла думка. – Ось, заради чого Бог сотворив людину, - щоб пізнала це благо!»

Невідана досі снага заповнювала моє ество, приємна солодкість запононяла кожну порину. І раптом з вулкана вивергнулась вогняна лава. Кілька миттєвостей – і я знов повернувся на грішну землю. А жадалося ж, щоб те блаженство тривало вічно!

Я отямився і з відчаю, від такої, здавалося, гіркої несправедливості, заплакав. Краплини сліз скочувалися з очей на пружке жіноче тіло.

- Хлопчику мій, заспокойся!.. Вперше так буває завжди... Лягай поруч, відпочинь, і я навчу тебе любитися з жінкою... - Промовляла вона, занурюючи пальці в моє волосся...

Невдовзі спала темрява. На вулиці спалахнули нічні ліхтарі, один з них, ближчий до вікна, нахабно зазирає у кімнату, висвітлюючи листя пальми.

- Час збиратися, - тихенько проказала моя незнайомка. – Скоро повернеться Ліна Вітольдівна.

Підвелася, постояла біля дверей, дослухаючись, чи немає кого в коридорі, й подала знак: можна йти. Я випурхнув, наче рання пташка з гнізда.

... У нашій кімнаті вже світилося, мати прийшла з роботи й поралася на кухні. Тишком пробрався до свого ліжка, роздягся і вкрився з головою ковдрою, удав, ніби сплю.

Вранці, коли мати вже побігла з дому, я сів за стіл і каліграфічним черком вивів на клаптику паперу зі шкільного зошита віршовані рядки:

В тій кімнаті, під пальмою,

На канапі розстеленій

Ми удвох цілувалися

І лунав тихий спів.

Ви махали погрозливо,

Не пручаючись, пальчиком,

Та, на це не зважаючи,

Я робив, що хотів...

Ви, красуня заміжня,

Спокусились на хлопчика.

П'яний блиск чарівних очей

Мені рай обіцяв...

В тій кімнаті, під пальмою,

На канапі розстеленій

Із хлопчини-незайманця

Я мужчиною став.

По обіді, зачувши, як у коридорі навпроти замикають двері, - то Ліна Вітольдівна йшла проважати на вокзал свою двоюрідну сестру: мати вже одужала, і її мали привезти з лікарні додому, - я вишмигнув із кімнати і, обминаючи жінок, непомітно засунув у кишеню жакета харків'янки свій поетичний опус. Так і не знаю, прочитала вона його колись чи ні.

А кілька місяців перегода виїшла заміж Ліна Вітольдівна. Нареченого підшукали їй у нашому ж дворі, він мешкав у підвальній кімнаті під двірничовою оселею; сім'я невелика: стара непривітна жінка, схожа на циганку, вона рухалась якимось бочком, завжди замотана у довгу хустину, і двоє її синів. Менший Адам мав скоро йти служити в армію, тож підробляв, розвантажуючи машини, що привозили товар у продуктовий магазин на нашій же вулиці, у вільний час бавився з нами, дворовими хлопцями, хоч за віком був значно старший, та ми уникали спілкуватися з ним: від нього смерділо потом, він заводив з нами якісь дурні ігри і завжди вигравав, а нас нагороджував за це болячими циглями й гулями на голові. А ще він дуже брудно лаявся. Первісток Павло, високий здоровань зі смолянистим

волоссям, працював ковалем на заводі, в нього були прокурені коричневі зуби й неприємно пахло з рота.

Пані Котвицька була не в захваті від свого зятя, та що подієш: донька вже давно засиділась у дівках. Як і ведеться, через рік у них з Павлом народилася дівчинка Тоня. Непомітно підросла і, коли я вже став студентом, подружилася зі мною. Без стуку забігала до нас у кімнату й, побачивши мене за столом над книжками, щораз перепитувала:

- Знову малюєш свої «конфетки»? – Так вона тлумачила на свій лад слово «конспекти», пов'язуючи його з більш зрозумілим для неї поняттям – «конфети».

У вільний час ми з Тонею гралися в дитячі ігри, я читав їй книжки, розповідав казки, і вона щиро любила мене. Якось на кухні привселюдно заявила сусідам:

- Запам'ятайте: це мій наречений! Як підросту, ми поберемося! Дай слово, що чекатимеш на мене!

Відступати було нікуди, і я запевнив її:

- Звичайно, Антоніно Павлівно, ждатиму на вас!

- Усі чули? – цілком серйозно проказала вона й попередила: - Тож готуйтесь до весілля.

Розумне було дівчисько, та доля склалася в неї нещасливо. Щойно їй виповнилося п'ять років, як раптово померла Ліна Вітольдівна. Отак ні з того, ні з цього: лягла спати і не прокинулася. Чоловіка вдома не було – працював у нічну зміну. Злі язики подекували, ніби тут не обійшлося без її злої свекрухи, яку дворові вважали чаклункою: влітку вона зникла з міста, блукала по селах, шукаючи якісь загадкові трави й корінці, потім сушила їх, а куди вони дівалися далі, ніхто не знав. Наша сусідка «люмпен-пролетарка» Дуся стверджувала: та баба – відьма, знається з «нечистою силою», але казала це пошепки, висловити свою думку вголос не наважувалась.

Ліну Вітольдівну поховали похапцем, слідом за нею відійшла на той світ і її матуся – пані Котвицька, не витримала кончини єдиної доньки. І Тоня залишилася напівсиротою. Доглядати за нею батькові не було коли, він постійно пропадав на роботі, та й, мабуть, не мав особливого бажання перетворюватися на няньку. Тож дівчину вирішили забрати до себе харківські родичі померлої бабусі. По Тоню приїхала тітонька по матері, двоюрідна сестра Ліни Вітольдівни, ота загадкова харківська незнайомка. Я її відразу ж упізнав, хоч не можна сказати, що вона не змінилася: така ж вродлива, тільки очі в неї стали іншими: зник отой загадковий чарівний блиск, який щось обіцяв.

А мене вона не впізнала. Або вдала, ніби не впізнає. Та й навіщо було повертатися в минуле? Збігло чимало часу, тим більше, що то була для неї, можливо, тільки мить забуття... Гріх молодості.

Тоня постукала до мене у двері, зайшла попроситися.

- Я ненадовго від'їжджаю до другої бабусі, - проказала майже дорослим голосом. – Однак не забувай, що я твоя наречена... Чекай на мене, я скоро повернуся...

У Києві Тоню більше не бачили...

Невдовзі Павлові родичі прописалися в його кімнаті й перебралися жити до нього. Передовсім зробили ремонт, оновили меблі.

Я бачив, як брати витягли на подвір'я стареньку канапу й прямо перед моїми вікнами почали її трошити. Розрізали гострим ножом матрац і повитягали з нього сталеві пружини, - це було найцінніше, того літа майже щодня приходили майстри і перетягували у дворі мешканцям нашого будинку матраци, бракувало тільки пружин. Мотлох, що залишився, Павло і Адам згорнули в клунок і викинули на смітник – двірник готувався у черговий раз палити непотріб і винищувати щурів.

«Цікаво, що вони зроблять з пальмою?» - не давала мені спокою гадка. А у вухах линула знайома мелодія:

В бананово-лимонном Сингапуре,

В бурю,

Когда поёт и плачет океан...

19. Сімейна таємниця розкривається

Була у мами подруга Маргарита Іванівна Свінаїдзе. Позналились вони в черзі по борошно в останній рік війни, коли ми поселилися на Михайлівській вулиці. З тої пори вона час від часу приходила до нас у гості. Траплялося таке не часто, але, як кажуть, раз та гаразд. Якщо вже завітає, то засиджується допізна.

Маргарита Іванівна теж рано овдовіла. Перед приходом німців її чоловіка мобілізували копати шанці в Голосіївському лісі, а він був хворий на серце – через це і в армію не взяли, тож там, у Голосієвому, й помер. Сина ж розстріляли вже за часів окупації – упіймався на крадіжці... Так вона й жила самотою. Хоч була ще жіночкою середнього віку, котрій не завадило б надібати собі постійного супутника. Та де його знайдеш, коли після воєнного лихоліття чоловіків полишилося один, другий, та й усі.

Вона працювала десь у конторі, стежила за собою, намагалася виглядати гарно, вдягалася не модно, але, на скільки могла, пристойно. Взимку носила потерту муфточку з лисячого хутра й білу плетену хустину з довгими китицями.

Одного разу навідалася до нас у новому капелюшку.

- А поглянь-но, Марусю, яку я крисанечку купила! Іду оце до тебе з Хрещатика і всі на мене озирються. Гарний капелюшок, чи не так?

- Авжеж, капелюшок тобі личить, а озиралися на тебе тому, що ти налягла його на голову разом з ярличком.

І справді, на шию Маргарити Іванівни з крисаньки звисала на мотузку картонна етикетка з ціною... Ото сміху було!

До мами вона приходила поговорити, відвести тугу від серця. Подруги пили чай, співали тужливі пісні про нелегку жіночу долю. А завершувалась кожна така зустріч... ворожінням. Маргарита Іванівна виймала з обшарпаного ридикюля колоду затертих карт, розкладала їх на столі, віщуючи мамі майбутнє: мовляв, трефовий король от-от прибуде, - адже випадають шістки, а це – дорога!

Маргарита Іванівна народилась у Грузії й обожнювала свого земляка – Йосифа Віссаріоновича Сталіна. Щораз, коли обирали Верховну Раду СРСР, вона одержувала відкріпний талон у нашому виборчому окрузі, бо в ньому традиційно висували до вищого законодавчого органу країни товариша Молото-

ва, й бігла туди, де голосували за Сталіна. На бюлетені виводила слова щирої поляки вождеві за щасливе життя й з гордістю потім розповідала про це всім.

Аж ось 5 березня 1953 року помер наш керманіч...

Увечері до нас пришкандибала Маргарита Іванівна. Її було не впізнати: зарюмсана, знагла постаріла, з розпущеним волоссям, ледь стоїть на ногах.

- Ой, Марусенько, що ж це знамитепербуде!? Як ми житимемо без нього?! Я завтра ж лечу до Москви на похорон... І за які гріхи наші послав нам Бог таке лихо?!

Мати намагалася утішити її, спокійним голосом проказала:

- Не побивайся, Маргарито, що сталося, те сталося, вже нічого не вдієш... -

І пошепки додала: - Так йому судилося. Всі помирають.

- Як ти можеш таке говорити! – обурилась Маргарита Іванівна. – Сталін – безсмертний! Він завжди житиме в серцях людей! – І впала в істерику.

Я вийшов з кімнати...

Так, на вулицях теж можна було побачити зажурених людей, але всенародної скорботи не відчувалося, - скоріше на обличчях була тривога: а що далі?

Мати вирушила проваджати Маргариту Іванівну й кинула мені:

- Я загляну до церкви – пом'яну твого батька, його теж не стало п'ятого березня... шістнадцять років тому.

Саме так і сказала: не «помер», а «його не стало».

Тоді я не звернув уваги на її слова...

А через три роки, коли вже навчався в університеті, нас, комсомольський актив, ознайомили з доповіддю Микити Хрущова на закритому засіданні ХХ з'їзду партії про «темні» справи вождя всіх народів. Тоді ми вперше почули вислів «культ особи»...

Вдома за вечерею я розповів мамі про почуте на тих зборах і руба запитав:

- Скажи мені чесно: мого батька теж розстріляли у тридцять сьомому? Я з дитинства чую від тебе, Вітька й Любки, що він помер від сухот. Але чому саме у тридцять сьомому році? І чому ми ніколи не були на його могилі? Ти якось прохопилася, що він не «помер», а «його не стало»... Це випадково чи ви щось від мене приховуєте?

Мати довго мовчала. Нарешті сумно проказала:

- Даруй, синку, але інакше було не можна... Так, твій батько – «ворог народу». Люба й Вітя набагато старші від тебе, тому я суворо попереджала їх, щоб вони ніколи не пробовкнулися про цю сімейну таємницю, аби ти ріс нормальною дитиною, без комплексів і боязні... І ти був зразковим учнем, відмінником, піонером, комсомольцем... Ось і тепер... Нам, простим людям, тієї доповіді не читали, а вам...

І вона заплакала.

- За що ж його взяли? В чому звинуватили?

- Звідки мені знати? Одні казали, буцімто він був троцькістом, інші –

буржуазним націоналістом... Тільки який же він «буржуазний», коли родом — з робітників!.. Та й мені було не до того: квартиру відібрали, залишилася в маленькій кімнатці з трьома дітьми, без роботи... Вас хотіли забрати в спеціалізаційні центри... А ти був ще немовлятком, годувала тебе груддю, а молока враз не стало... Трохи підріс — і відвезла в село до матері... А старші... Вітько втік з дому, не з'являвся більше тижня... Одно слово...

- Яка ж його подальша доля?

- Хто зна... Я зверталась до ворожок, вони в один голос стверджують, що Семен живий... Може, відсидів строк і поселився десь на засланні... А спілкуватися з сім'єю заборонено... От і Маргарита Іванівна як не розкладе карти на тріфловому королі, випадає, що він думає про нас і от-от об'явиться... А там, Бог його знає...

Зненацька пригадалися всі, на перший погляд, здавалося б, дрібні деталі, які тепер набувають великого значення.

...Мені виповнилось шістнадцять, настав час отримувати паспорт.

- Мамо, - кажу, - в метриці зазначено, що батько — українець, отже, я теж пишу в графі «національність» - «українець».

- Ні в жодному разі! — сполошилась вона. — Тільки — «росіянин»!

- Чому? — дивуюсь.

- Так треба, синку... Всі ми росіяни. Запам'ятай це й ніколи на запис у метриці не посилайся. — І після паузи тихенько додає: - Якщо хочеш вижити в цьому світі...

Ще один спогад.

...Нарешті після війни додому повернулася Любка. Якимось вони з мамою розглядають дві поживклі світлинки, - єдиний спогад про дитинство Любки й Вітька.

...Брат і сестра стоять удвох, причепурені, мов на свято, в однакових темних костюмчиках з широкими комірами зі світлими смужками... І друга — вони на пляжі, всіміхнені, засмаглі, лежать на пісочку...

- А чому ніде немає фотографії тата? - запитую я.

Любка з мамою презираються, й, наче між іншим, мама скоромовкою кидає:

- Він не любив фотографуватися...

Я підвів на неї очі.

- Мабуть, тому й не залишилося жодної фотки?

- Під час обшуку геть усе вилучили: і знімки, й документи, й нагороди...

- Ні, - рішуче заявив я, - далі мовчати не можна! Треба діяти!

- Як? — здивовано поглянула на мене. — І навіщо? Я все життя приховувала правду про твого батька, намагалась, аби ніхто не знав, що ми сім'я «ворога народу», хоч сама ніколи не вірила в це. Твій батько був чесною людиною...

- Я писатиму в усі інстанції. Від твого імені. Хочу, нарешті, все знати про нього!

- Роби, як знаєш... Ти тепер у нас грамотний, - проказала вона й вийшла з кімнати.

20. Останній квартирант

Наближалась студентська сесія, і я допізна засиджувався в бібліотеці, готувався до іспитів. Приходив додому втомлений і, повечерявши, відразу ж лягав спати. Та цього разу мати раптом завела зі мною трохи дивну розмову.

- Як ти ставишся, синку, до того, щоб ізнову взяти квартиранта?

Її слова мене приголомшили: навіщо? Мізерні сталінські подачки, коли кожної весни знижували ціни на деякі товари й продукти, припинилися, та все одно дихати стало легше. Я отримував підвищену стипендію, влітку підробляв у піонерських таборах, працюючи там вожатим, а восени студентів посилали на село ламати кукурудзу або копати картоплю, де нас теж підготовували. Одно слово, на скромний прожиток нам удвох з мамою вистачало, тому квартирантів ми вже давно не тримали. І раптом... Певно, у мами були якісь свої міркування з цього приводу, і я вирішив детальніше розпитати її.

- І хто ж цей квартирант?

- З реабілітованих...

Мені все стало зрозумілим.

На кожному етапі розвитку нашої країни з'являлися нові слова й терміни, пов'язані з подіями в житті суспільства: «червоні» й «білі», «комуни» й «колгоспи», «неп», «троцькіст», «ворог народу», «космополіт»... З приходом до влади Хрущова лексика збагатилася поняттями «культ особи», «відлига», «реабілітація»... Реабілітовували, тобто поновлювали добрі імена мільйонів знеславлених людей, тих, хто вижив, а здебільшого — посмертно невинно страчених.

З таборів почали випускати політичних в'язнів. Їх повернення сприймалось не однаково: хто ставився до цього схвально, а хто з насторогою: хоч і реабілітовані, та все ж... Згідно із законом їх мали забезпечити житлом позачергово, але вільних квартир бракувало, тож доводилось чекати. А здавати їм «кутки» наважувалися далеко не всі: хто зна, як воно далі обернеться?

Я не став заперечувати.

...Це був уже літній чоловік: середнього зросту, мовчазний, худорлявий, зморщене обличчя нагадувало пожмакану промокашку, хрипкий прокурений голос; палив він багато: коротенькі сигарети «Новые» крізь бурштиновий мундштук, в який устромляв «антинікотин», - жмутик жовтенької вати.

Звали його Ізмаїл Григорович Ейдельман. Перегодом, коли ми ближче познайомились, я звертався до нього просто: «Григорович», він же, бачачи, як до мене любовно відноситься моя мама, величав мене «культмо особи».

До арешту Григорович працював у Києві бухгалтером житлового управління. Роботу свою виконував сумлінно, в громадському житті колективу активної участі не брав, на зборах сидів скромненько, «не висовувався», хоч, звичайно ж, перебував у профспілці й справно сплачував членські внески. Настільки справно, що, повернувшись після ув'язнення, передусім подався в ЦК профспілок, щоб з'ясувати: де і з якої суми він має розрахуватися за минулі двадцять років, аби поновити профспілковий стаж. Там на нього подивились як на дивака, але в спілці поновили, а от як бути зі стажем, вирішити не могли: документи про його колишнє членство, на жаль, не збереглися...

Хто міг настукати на нього наклеп у тридцять сьомому, Ізмаїл Григорович навіть уявити собі не міг. І тільки двадцять років перегода, коли його реабілітували, слідчий повідомив:

- Така собі Циля Львівна. Це ім'я вам знайоме?

- Авжеж, - відповів вражений Ізмаїл Григорович. — Ми з нею зустрічались, але ... побрався я з іншою.

«І чого тільки не буває в житті!» — сумно зітхав він, згадуючи про «тріхи» молодості.

Циля працювала друкаркою в НКВС і добре знала, як помститися колишньому залицяльнику, котрий зрадив її. Але ж наклеп підтвердила й молода дружина! Циля настрочила в органи про те, нібито у нього вдома зберігається передавач, за допомогою якого він підтримує зв'язок із закордоном, а дружина під час першого ж допиту засвідчила це.

«Невже вона могла так учинити?» — не міг повірити Ізмаїл Григорович.

...Він прийшов у будинок на Володимирській вулиці, звідки двадцять років тому його вночі вивіз «чорний воронок». Ті самі сходи, тільки стіни парадного перефарбовано, та сама сходовая клітка, а двері — нові... І на дверях — дзвоник, раніше його не було — стукали.

Відчиняє незнайомий чоловік у піжамі.

- Даруйте, тут проживала Берта Зіновіївна...

- Вона й тепер тут проживає. Це моя дружина... Проходьте, будь ласка, - чемно запрошує. — Берто, це до тебе! — гукає. — А ви ж хто такий? — знов до нього.

- Я ...- зам'явся, не знаючи, що відповісти, - я... колишній її чоловік.

- Ізмаїле?! Ти?! — долинув з кімнати переляканий жіночий голос. Вискочила й завмерла на порозі, схопилась за серце й опустила на канапу. — Вжив... Повернувся...

Але до нього не підійшла, не обійняла, навіть не подала руки.

- Вибач... - опустила долу очі. — Такі були часи... - прошепотіла винувато - Познайомтесь... Це... - показала на свого нового чоловіка.

- Семен Наумович, - відрекомендувався той і простяг руку.

Ізмаїл Григорович ніяк не зреагував: стояв мовчки, спершись обіруч на ціпок.

- Я теж був трохи причетний до вашої справи, - вів далі новий господар квартири. - Працював тоді слідчим і допитував вашу молоду дружину. На мій погляд, вона повелася розумно, це я напоумив її так зробити. Інакше б... пішла слідом за вами...

Ізмаїл Григорович відвернувся й подався геть. Спускаючись сходами, нічого не бачив перед собою, у голові затьмарилося, у горлі застряг гіркий клубок...

Постояв біля будинку, трохи відлягло від серця, й рушив далі.

Пригадалась та липнева ніч...

...Стукали довго, наполегливо. Він підхопився з ліжка, відчинив двері. Їх було четверо. Пройшли в коридор, підштовхуючи його, й наказали:

- Збирайтесь! Вас заарештовано.

- За що? — не міг второпати Ізмаїл.

- Підете з нами, там усе пояснять.

- Швидше! У вашому розпорядженні десять хвилин. — І відразу ж приступили до обшуку: порозкривали стулки шаф, тумбочок, виймали з полиць і кидали на підлогу книжки.

Берта стояла напіводягнена посеред кімнати й перелякано дивилась на них.

- Не хвилюйся, любя, - заспокоював її Ізмаїл, - це якесь непорозуміння. Я за кілька хвилин повернуся!

Поцілував у щічку й поквапився в супроводі двох чоловіків до автомобіля, що чекав на нього біля парадного. Був переконаний: це випадкова помилка, й навіть не взяв з собою нічого з речей — ні рушника, ні миля, ні бритви. Проте, коли в Лук'янівській тюрмі його примусили витягти з штанів ремінь, а з черевиків — шнурки й здати все це вартовому, впевненість трохи послабшала, а коли запхали в підвальну камеру, вщент забиту людьми, й зовсім звітрилася.

Вранці почали викликати на допити. Звідти поверталися пригноблені, закривавлені, не здатні вимовити й слова, дехто не тримався на ногах, - таких просто штурхали в спину, й вони падали на цементну підлогу.

- Ейдельман! — нарешті дійшла черга й до нього.

Затремтіли руки й ноги. Вибіг у коридор.

- Руки за спину! — наказав вартовий. — Ступай уперед, не озираючись по сторонах!

У кабінеті слідчого стояв пригвинчений до підлоги стілець.

- Сідай, фашистський шпигун! — накинувся на нього чоловік в гімнастерці з червоними петлицями.

- Це якесь непорозуміння! — спроквола проказав Ізмаїл. — Я працюю бухгалтером у...

- Ах, то ти ще й бухгалтер, мати твою...! — обірвав його слідчий і уперіщив по голові широким ремнем з важкою мідною пряжкою.

Ізмаїл втратив свідомість...

Отямився на холодній підлозі в камері. Провів рукою по обличчю — кров. У роті солонуватий присмак. Металеві двері прочинилися і всередину штурханом запхнули літнього сивоголового чоловіка. На ньому не було живого місця — весь у побоях, замість обличчя — криваве місиво. Полежав, опритомнюючи, відтак прохрипів опухлими губами:

- Я сидів у тюрмах ще за царату... але такого не було... В країні стався заколот... Сталін про це не знає... Ми мусимо вижити, щоб розповісти йому... Визнавайте все, що вам шиють... Підпишіть, не вагаючись... Головне — вижити!.. Повірте мені, більшовику з дев'ятого року!.. В країні заколот..

Ізмаїл дослухався до його слів. Не чинив жодного опору, нічого не заперечував, з усім погоджувався...

- А куди ж ти, сволото, подів свій радіопередавач? — допитувався слідчий.

- Викинув у вікно перед приходом ваших людей...

Вигадував усе, на що тільки був здатний. Та його однаково дубасили, хоч уже не так, як під час першого допиту. І насамкінець вирок: стаття 58, шпигунська діяльність на користь Німеччини, 10 років ув'язнення, після чого ще 10 років заслання.

...Сибір... Тайга... Лісосіка...

Ізмаїл виріс у місті, ніколи не тримав у руках ні пили, ні сокири. А тайгу треба рубати — прокладають магістраль. Новак не розрахував траєкторії падіння зваленої ялиці, і вона хряпнула прямо на нього. Постраждалого витягли з-під стовбура, бригадир, з кримінальників, схилився над ним, лягнув долонею по щоці й процідив:

- Житиме! Підводься, підеш вантажити колоди...

Страшенно боліла нога, та, незважаючи на це, Ізмаїл якось тримався й допрацював зміну. Взавтра нога розпухла, ледве ступав, але в тайгу погнали знову, - «політичних» у таборі за людей не вважали, - верховодили кримінальники.

На щастя, «єжовщина» скінчилася, НКВС очолив Берія, і в деякі табори прибули перевірочні комісії. Сталося так, що інспектори зазирали саме в той барак, де згасав Ізмаїл: він уже не підводився, лежав на нарах, чекаючи смерті. Його наказали перенести до табірної лікарні. Хоч як це дивно, там він став видужувати, однак зостався калікою на все життя. Дізнавшись, що цей «політичний» до арешту працював бухгалтером, його залишили при лікарні: допіру помер рахівник, також з ув'язнених, а замінити не було ким. Так Ізмаїл і добував строк на цій посаді. Тут же, в лікарні, він зустрів Юленьку.

...Джулія Кремер була німкеня. Чоловіка її, німецького комуніста, побратима Тельмана, обрали членом виконавчого комітету Комінтерну (був такий орган міжнародного комуністичного руху) й 1935 року вони переїхали до Москви. Обидва вивчили російську мову, тож могли спілкуватися

з людьми, бачити, як живуть у «найдемократичнішій країні світу». Поселили їх у готелі «Красная Москва». Номер — люкс, гарне харчування, відпочинок на морі, музеї, театри, концерти... Вони були в захопленні: яка багата історія цієї країни, яке грандіозне будівництво відбувається в ній, яка культура мистецтва! Але впала в око й «диктатура пролетаріату» в дії: поневолене село, «закриті» розподільники для високих партійних керівників, свавілля органів НКВС...

- Навіщо нам створюють такі розкішні умови, коли народ живе набагато скромніше?! — не раз обурювався її чоловік, коли вони залишалися наодинці. — Мені соромно. Хіба це демократія? Хіба за такий соціалізм у світі ми боремося?!

На жаль, німецьке подружжя не зважило на ще один бік радянської «демократії» (не могли й подумати про таке!): усі їхні розмови... підслухувались. І одного дня по члена Комінтерну прийшли люди в цивільному. Його мовчки провели до машини, й відтоді Джулія більше не бачила свого чоловіка. Що з ним сталося, ніхто їй відповісти не міг. Коли ж спробувала була повернутися назад у Німеччину, їй ввічливо пояснили:

- Вас теж затримано згідно із «спеціальною постановою».

І відправили на заслання. Без суду і слідства.

- Певно, у вашому законодавчому кодексі не передбачено такої статті: «дружина члена Комінтерну», - сумно жартувала вона. Так Джулія мимоволі збагатила свої знання з географії СРСР — опинилася в Сибіру без права зміни місця проживання «до особливого розпорядження».

«Хто не працює, той і не їсть» - це гасло соціалізму вона добре пам'ятала і влаштувалася санітаркою до лікарні ув'язнених.

Доглядати за покаліченим Ейдельманом випало їй. Вони познайомились, а згодом і подружили. У позаробочий час прогулювалися по зоні.

- То ви німецький шпигун? — здивувалась Юленька (так він її називав), коли вони зійшлися ближче й він розповів їй, в чому його звинуватили. — І скільки ж мостів ви збирались підірвати в Києві?

- На допиті я сказав, що чотири... хоч там їх стільки немає, - так само жартома відповів він.

По війні строк ув'язнення Ізмаїла закінчився, відбувати десятирічне заслання його полишили там же, й вони одружилися. Здавалось, усе складається задовільно, Ізмаїл Григорович радів, що, нарешті, влаштував свою долю — знайшов жінку, яка його по-справжньому кохає. Довколишні заздрили цій парі: завжди вдвох, завжди всміхнені, завжди милуються одне одним... Вечорами по радію передавали концерти Лемешева, Козловського... Юленька любила класику, особливо музику Чайковського, часто згадувала, як вони з чоловіком ходили до Великого театру слухати «Євгенія Онєгіна» й «Пікову даму», дивитись балети «Ле-

бедине озеро», «Спляча красуня»... Часом їй здавалося, що, попри все, ця країна стала її другою батьківщиною.

Аж ось до влади прийшов Хрушов, відбувся XX з'їзд партії, і їх реабілітували. Юленька, нарешті, дізналася, що її чоловіка ще в тридцять сьомому році розстріляли за «антирадянську пропаганду на терені СРСР».

Джулія Кремер твердо вирішила повернутися в Німеччину.

- Поїдеш разом зі мною, - наполягала вона. — Ти — мій законний чоловік, німецькою більш-менш володієш, вивчив, спілкуючись зі мною. Хоч Німеччина й програла війну, але там тепер народна влада й жити буде краще, ніж тут, я в цьому впевнена, бо у нас цінують людей...

- Ти збожеволіла! — обурювався Ізмаїл Григорович. — Лише подумай: мене звинуватили у шпигунській діяльності на користь Німеччини, реабілітували, а я подамся до Німеччини! Отже, виходить, що я справді був німецьким агентом! Краще рушаймо разом до Києва, ти ж не бачила цього красеня-міста: в ньому стільки зелені, стільки тепла!

- Так, я полюбила вашу країну, але залишатися тут не хочу!

І вони розійшлися...

У Ізмаїла Григоровича був суворий розпорядок дня: зранку вирушав до міськвиконкому, цікавився, як просувається його черга на квартиру. Щодня записувався на прийом до самого голови чи до його заступників. Там Ейдельмана вже добре знали і казали одне й те саме:

- Треба чекати, черга позачерговиків теж чимала, ви не один!

Потім він прямував до головпоштамту, де на нього кожного тижня чекала вісточка від Юленьки. Він нікому не показував ті листи, обережно складав їх у великий конверт; час від часу пізно ввечері в кутку за шафами, де стояло його ліжко, було чути тихеньке шарудіння папером — це він перечитував послання від коханої. Коли ми з ним познайомилися ближче, Григорович іноді цитував мені окремі уривки з її листів.

- «Дорогий друже, веду далі з тобою розмову, розпочату минулого разу... Я потроху звикаю до свого нового помешкання: мені пропонували кілька квартир, та я облюбувала цю — вона не зовсім у центрі міста, однак тут зелено, пахучі липи, адже сама назва Лейпцига походить від давнього «либці» (згадай російське «липи»). Броджу вулицями й милуюсь містом своєї молодості. До речі, тут, недалеко від Ринкової площі, похований Йоган Себастьян Бах...».

- Далі вам буде нецікаво, - зупинився Григорович. Перегорнув аркушик і продовжив: - Ось послушайте ще: «...Обидві кімнати я вже вмеблювала... Пенсію мені призначили пристойну... Жінка, яка обслуговує мене, навідується двічі на тиждень: прибирає в квартирі, ходить по продукти...».

Він знову зробив паузу й відклав лист.

- Як вам це подобається? У неї є навіть хатня робітниця! — Григорович поглянув на мене поверх окулярів. — А я вже третій місяць ночую у вас за шафами й не можу дочекатися, коли мені підшукають бодай кімнатку в комуналці!

Іншим разом Юленька прислала Григоровичу альбом з краєвидами рідного міста. «Не знаю, чи колись ти приїдеш до мене в гості, - писала вона, - то нехай хоча б ці фотографії допоможуть тобі скласти уявлення про мою батьківщину».

Альбом і справді справляв враження: кольорові знімки на чудовому крейдяному папері.

Григорович не хотів залишатися в боргу. Ми обійшли всі книгарні, проте альбому про Київ не знайшли. Тоді він вирішив сам виготовити такий альбомчик. Придбав у кіосках кілька листівок: чорно-білі світлини, на яких — площа Сталіна, пам'ятник Леніну, арсенальська гармата, святкова демонстрація на Хрещатику...

- Оце все, що є в продажу! — Він сумно похитав головою. Зшив ці світлини — їх не набралось й з десяток — і відправив поштою Юленьці. Як вона на це зреагувала, невідомо, принаймні, він мені нічого не казав.

Два тижні від Юленьки листів не було. Григорович ходив наче сам не свій. Ми вже захвилювалися: чи, бува, не занедужав? Нарешті він повернувся з поштамту з товстим конвертом. Юленька вибачалась за затримку — їздила до брата, котрий живе в Західній Німеччині, в Бонні.

- «Гостювала в нього два тижні, - знову читав мені уривки з її листа Григорович, - він — бізнесмен, має власні магазини, будинки й багато іншого, тобто, по-нашому, по-радянському, справжній капіталіст. Пропонував мені переїхати до нього, але ти ж знаєш, Ізмаїле, що я за переконаннями так і лишилася комуністкою, тому нізачо не погоджусь перебиратися в Бонн, доживатиму свій вік у Лейпцигу. Хоч ми - німці і на Сході й на Заході, однак тут стосунки між людьми зовсім інші...»

...Григорович одержав житло через шість місяців. Настирливо оббивав усі пороги, поки йому не запропонували кімнатку в триповерховому будиночку на Печерському узвозі.

- Вважайте, що ви переселилися у вагонне купе, - завважив я, коли він запросив на новосілля. Це була вузенька конура з віконцем. З меблів у ній вмістилися тільки модний тоді диван «Ліра», одностулкова шафа, тумбочка, маленький столик і два стільці. Пройти від дверей до вікна можна було лише боком.

Однак Григорович радів і цьому. Ванна, туалет і кухонька — все на двох: у квартирі мешкала ще й самотня сусідка.

Та сусідка і вкоротила йому життя...

- Ви роман Хурманова читали? — звернулася вона до мене в коридорі, коли я гостював у Григоровича. — Так от: кулетниця Анка — це я! Будьмо знайомі: Олімпіада Іванівна.

- Але ж... - не второпав я.

- Ім'я він вигадав, той ХурмАнов! — урвала вона мене. — Там усе брехня! Кулеметниця — це я! — наполягала вона.

Ми закрили двері кімнати, і Григорович напівголосно проказав:

- Не звертайте уваги, стара жінка, може, й справді десь колись воювала, але з віком у неї трохи той... - І він покрутив пальцем коло скроні.

Згодом ця «стара жінка» почала влаштовувати новому сусідові такі концерти, що ой-ой!..

Якось уночі постукалась до нього. Він спросоння увімкнув світло, розчинив двері й майже не впав з переляку. «Кулеметниця» стояла зовсім гола. Простягла до нього руки:

- Візьми мене, мій Чапай! Я вся твоя!

Григорович насилу виштовхав її з кімнати.

Та конфлікт цим не вичерпався.

Що там з нею сталося потім, ніхто не знає, тільки назавтра вона, закривавлена, прибігла до дільничного із скаргою: ніби сусід, «кримінальний злочинець», шойно звільнений з ув'язнення, намагаючись згвалтувати, побив її.

Справу передали на розгляд товариського суду.

Ізмаїл Григорович прибіг до нас знервований, весь тремтів. Мати ще не повернулася з роботи, тож я був удома сам.

- Допоможіть мені, прошу! Вона хоче мене знов посадити! Написала заяву, наче я намагався її згвалтувати! Уявляєте?! Та щоб у моєму віці гвалтувати таку стару бабу, треба бути не сповна розуму або ж сексуальним маніяком... Гвалтівників зневажають навіть кримінальники! А мені таке шиють...

Я заспокоїв Григоровича й пообіцяв, що прийду на засідання товариського суду підтримати його.

Смішно було дивитись, як у залі будинкоуправління зібралися літні люди, — переважно чоловіки, судячи з усього відставники, бо на піджаках у них виблискували колодки військових нагород, — щоб обговорити скаргу старої бабки про намагання її згвалтувати!

Якийсь дідок узяв слово й заходився виспівувати дифірамби «ветерану революції і громадянської війни, яка на власні очі бачила самого Чапаєва».

- Я з ним воювала! — вигукнула вона. — А мене хочуть знеславити! І хто? Якийсь зек!

Ейдельмана ніхто з присутніх не знав, він тільки-но поселився в цьому будинку, тому я попросив слова й розповів про його нелегку долю: як його за наклепом заарештували й він безневинно відсидів двадцять років, тепер після реабілітації повернувся в рідне місто, а тут проти нього висувують такі безглузді обвинувачення.

- А ви хто такий? Звідки ви його знаєте? Може, теж?.. - перебив мене тремтячим голосом сивий дідок, обвішаний медалями, наче явився на якесь урочисте засідання.

- Він прожив у нашій квартирі півроку, чекаючи, поки держава надасть йому позачергово житло. І за цей час зарекомендував себе скромною інтелігентною людиною, яка не зобидить і муху. Це можуть підтвердити всі вісім сімей нашої комуналки!

Товариський суд не виніс жодної ухвали: мовляв, свідків інциденту немає, тож хай сусіди самі лагодять між собою стосунки...

Однак таке рішення не задовольнило позивачку. Вона підхопилася з місця, почала розмахувати руками й кричати, що скаржитиметься аж у Москву, з неї знущаються і таке інше. Зрештою, впала на підлогу й забила-ся в істериці. Зчинилася паніка, викликали «швидку допомогу» і її відвезли до лікарні.

Я проводжав Григоровича додому. Він був теж збентежений: не сподівався, що все закінчиться так по-дурному. Нас перестріла жіночка, сусідка по поверху. Вона вже чула про те, що сталося в квартирі, куди перебрався новий мешканець.

- Можу вам тільки поспівчувати, - мовила вона. — Ви - не перша її жертва. Ця «кулеметниця» - психопатка, перебуває на спеціальному обліку, такі напади трапляються з нею частенько. Але запроторити її до божевільні не наважуються: все-таки учасниця громадянської війни... «бачила самого Чапаєва»... Підлікують — і випускають знову. Свого попереднього сусіда вона довела до того, що той наклав на себе руки... Щоправда, він до всього ще й добряче закладав за галстук...

Григорович теж недовго прожив у тій квартирі. Зненацька захворів, у лікарні визначили суворий діагноз — рак шлунку..

Ховали його ми втрюх: мама, я і наша сусідка Луїза МIRONІВНА.

21. Материна сповідь

Часто новини падають на голову наче сніг, зненацька. Здається, вже готовий до всього, очікуєш, та нарівно звістка видається несподіванкою.

Я відразу ж здогадався, про що цей лист: на конверті стояв поважний штамп «Военная Прокуратура СССР». Однак вирішив не розкривати його до приходу матері, хоч між нами майже не існувало таємниць. З нетерпінням чекав її повернення з роботи.

- Надійшов лист, - оголосив я, коли ми вже скромно повечеряли. — Певно, це повідомлення про батька. Лист адресовано тобі, тож розірви конверт сама.

На очах у неї заблищали сльози.

- Ні, синку, прочитай ти, - схвильовано показала мати.

На офіційному бланку було лише одне речення: «Шановна Маріє Олексіївно, за обставинами, що нині стали відомі, справу вашого чоловіка... переглянуто і він посмертно реабілітований як громадянин СРСР». І підпис Генерального прокурора.

Я прочитав це, і в кімнаті запанувало тривале мовчання. Мати тихенько схлипувала.

Обійняв її за плечі й прошепотів:

- Ну, ось, нарешті, сімейна таємниця розкрилася сповна... Поплач, розваж душу...

Вона дійшла до ліжка, впала на подушку й довго ридала.

Я присів поруч і вперше при ній закурив. Мати давно знала, що я палю, але відкрито при ній взяти цигарку я досі не наважувався. Гіркий клубок підступив до горла, однак я стримував сльози, пробував розчавити гіркоту глибокими затяжками потюнового диму. В голові в'юнилися зграйками похмурі думки. Які ж це «обставини» нині стали відомі? Останній з'їзд партії і доповідь на ньому Хрушова? А хіба раніше там, «угорі», про це не знали? Звісно, знали! І мовчали! Винищили мільйони чесних людей, котрі вірно служили цій владі! Зробили їхніх дітей сиротами... Я ніколи в житті не вимовив слова «тато», мене ніколи не погладила по голівці батькова рука, я навіть не знаю — ніжна вона чи жорстка! Мене ніколи по-справжньому не відлупцювали, не лягнули боляче по щоді за дитячі огріхи, що часом бували не зовсім безневинні. Пам'ятаю, мати схопи-

ла рушник, хотіла відшмагати за якусь серйозну шкоду, хльостала по спині, а я сміявся — було ніскілечки не боляче, вона втомилася й безпорадно заплакала...

Я так вірив цій владі! Пишався тим, що мене прийняли в піонери, з гордістю носив червону краватку, щиро виступав на комсомольських зборах, вчитував бабусю за те, що вона втекла у ліс, коли в село прибули з району вповноважені збирати підписи під Стокгольмською відозвою... У день смерті Сталіна в нашій школі цілодобово чергували комсомольці біля його портрета, я обрав собі найбільш незручний час — опівночі... А тепер виявляється, що «найкращий друг дітей» і його «вірні соратники» відібрали в мене батька, зробили сиротою...

Тієї ночі ми з мамою не могли заснути. Зігнали й рюмсали, але не перемогли ані словом. Кожен думав про своє.

Наступного дня я прийшов до секретаря партбюро факультету й показав йому листа з прокуратури, - так нас виховали: про все доповідати «у вищі інстанції». Він співчутливо подивився на мене й відправив до начальника спецвідділу університету. Піднявся на поверх — і остовпів: до кабінету полковника вишикувалась черга! Отже, серед тих, хто, вступаючи до престижного вузу, приховав «компрометирующие данные из своей биографии», був я не один...

Виклавши письмово на аркушику паперу, чому я приховав «компрометирующие данные» - просто не знав про «сімейну таємницю»: старші брат і сестра мене про це не проінформували, - я наслідився поцікавитись у полковника: куди можна звернутися, аби ознайомитися з судовою справою батька. Не підводячи на мене очей, він похмуро проказав:

- Архіви НКВС засекречені. Про те, що вам належить знати, вас уже сповістили...

У залізничному депо (останнє місце роботи батька) мені видали його дво-місячну зарплатню за новим посадовим окладом, однак людей, котрі пам'ятали б його, там уже не лишилося. Відтоді збігло стільки часу — репресії, війна, окупація... А трохи згодом я отримав ще одну довідку — про те, що батько помер у таборах ув'язнення 1938 року. Місце поховання зазначено не було.

Тепер ми з мамою засиджувалися допізна. Я купував пляшку вина «шатоикем» (жартівники розшифровували цю назву так: «Шановні товариші, ідіть к...» і так далі), влаштувався біля столу й слухав материну сповідь. До цієї розмови я її примусив:

- Розкажи мені, нарешті, про батька все, що пам'ятаєш. Годі тримати мене в невіданні! Я не бачив його ні в житті, ні на світлинах.

І вона розповідала.

Познайомилися вони у волосному центрі на ярмарку. Мати була вже дівчиною на порі й восени, коли люд з довколишніх сіл збирався на ярмарок, де шумували торги з веселощами й розвагами, прагнула й собі потрапити туди. Життя в неї не було солодким — в родині ставились до доньки погано. Батько не злюбив її від народження, а мати... Її, крім церкви й моління, ніщо більш

не цікавило, вона не лащила дитину, не співала їй пісень, бо й сама жодної не знала. Єдиною відрадою для дівчини була сільська школа, але й там провчилася недовго, забрав її батько звідти, мовляв, їй освіта ні до чого, хай краще опановує жіночу справу — господарює на кухні й народжує дітей. І велів... пасти худобу. Тому вона незносила батьків, а улюблені дідусь із бабусяю давно відійшли в кращі світи...

Хлопець був на п'ять років старший від неї, звали його Семен. Він рано залишився напівсиротою, тому змалку звик заробляти собі на хліб — працював і чоботарем, і слюсарем, і механіком, а як виповнилося дев'ятнадцять років, його мобілізували у військо. На ярмарку опинився випадково, - приїхав провідати неньку, котра мешкала у волосному центрі, там він і здивав мою майбутню маму. Бачились нечасто, але відразу ж сподобались одне одному.

- Хіба можна залишатися в такому оточенні?! — обурився Семен, почувши про те, як ставляться до дівчини її батьки. — Часи пригнічення минули! Я допоможу тобі вирватись на волю! Мене невдовзі демобілизують, і ми з тобою поберемося!

Справді: громадянське протиборство в країні скінчилося і, коли Маруся проводжала бронепоезд свого судженого в останній рейс, Семен запевнив її, що за місяць — другий повернеться назавжди.

Збігали дні, тижні, місяці... Минуло півроку, а від коханого - жодної звістки. Тим часом норовистий батько вирішив позбутися нелюбої дочки — її зухвала поведінка сиділа йому в печінках. Маруся бігала на «революційні» зібрання, виступала на мітингах з дерзкими закличками: «Геть багатіїв! Геть попів! Геть експлуататорів!»

- І це в моїй сім'ї виросла така бусурманка! — гнівався батько. — Ні, треба покласти край цьому свавілля! Де це бачено, щоб дівки лізли в політику, ганьбили батьків і святу церкву!

Побити доньку він не наважувався — за нової влади це могло викликати скандал, тому замкнув її в погребі й суворо попередив:

- Звідси вийдеш тільки під вінець з нареченим, якого я сам тобі оберу!

А обрав він мірошника з сусіднього села: той мав водяний млин, добрячу господу й заробляв непогані гроші. А що був значно старший за Марусю, то це не вада: сім'єю керує чоловік, а жінка — народжує дітей.

Зі сльозами на очах ішла до вінця Маруся. Не тішили її ні співи дівчат, котрі супроводжували її, ні гуки церковних дзвонів. Батьки настояли, щоб молоді вінчалися, як це здавна заведено в їхньому роду, і їй було соромно перед «революційними» подругами: ще недавно вона разом з ними вигукувала гасла проти «гнобителів і попів», а тепер справляє весільний обряд.

І тут сталося диво. Перед входом до сільської божниці шлях нареченим раптом заступила трійця вершників. Одним з них був... Семен! Він підскакав до весільного гурту, підхопив молоду на руки й посадив перед себе на коня.

- Даруйте, - театралью схилив голову перед присутніми, - але це моя обранка. Я дав їй слово, що одружуся!

І помчав з нею в супроводі друзів у волосний центр.

Виявляється, Семен тільки позавчора повернувся з війська. Друзі розповіли йому, що його наречену батько заточив у погребі й випустить звідти лише на весілля, що відбудеться за два дні.

- Та ви що! — не повірив Семен. — І за кого ж її видають?

- Силоміць засватали за мірошника з сусіднього села.

- Не бувати цьому! — твердо заявив Семен.

І вони з друзями вирішили викрасти молоду прямо під час вінчання. Позичили в комуні коней і стрімголов - у Вільхове...

- То був мій найбільший гріх перед Богом, - плакала мати, згадуючи свій відчайдушний вчинок. — Втекти з-під вінця!.. Господь не пробачив мені цього й карає все життя... Рідна неня прокляла й заборонила переступати поріг її хати... Так я жодного разу й не приїздила до неї аж до тридцять сьомого року...

- А що ж тебе змусило... - вирвалося було в мене, та одразу ж замовк, зрозумівши, наскільки безглузде це запитання — адже того року забрали мого батька.

- Що змусило? — гірко перепитала мама. — Змусив ти... Від пережитого в мене пропало молоко. Годувати тебе змушена була в лікарні на Печерську. Бувало, несучи тебе Маріїнським парком над Дніпром і точить думка: а чи не краще кинутися разом з тобою туди вниз, у холодні хвилі... А ти, ніби вгадуєш мій намір, і ще міцніше обхвачуєш рученьками мене за шию... І спливають у пам'яті слова твого батька: коли виводили його з квартири, він схилився до тебе, поцілував і наказав мені: «Збережи, Марусю, дітей... Якщо зможеш... Це єдине, що залишається після мене». Відчував, що вже не повернеться... То були його останні слова, і я мусила виконати його заповіт. А в мене ж грозилися забрати тебе, як виживеш, до інтернату для дітей «ворогів народу». Тож мала врятувати. І тоді зринула гадка: гайнути до матері, там тебе навряд чи знайдуть... Восени подалася в село, впала навколішки перед ненькою, виклала їй своє горе, благала пробачення.

- І що ж вона? — підвів на неї очі.

- Мати є мати... Сказала, що це мені кара Божа за сподіяне, порадила вимолювати гріхи перед Всевишнім. А тебе залишила в себе...

- І скільки ж часу я пробув у бабусі?

- Три роки, аж поки вдома все трохи вгамувалося: я влаштувалася працювати на фабрику, НКВС нібито перестало «клопотатися» про мене і моїх дітей... Тоді баба й привезла тебе в Київ... Я не мала грошей навіть на квиток, та й закони були дуже суворі: спізнився на роботу на п'ять хвилин — і віддають під суд, відлучатися було не можна ні на хвилину... Ось такі справи, синку... Що тобі ще розповісти про твого тата?

- А який він був на вигляд? Високий? Худорлявий? Рудий?

- Рудим у дитинстві був у нас тільки ти. В кого вдався, сама не збагну. Хіба що в діда Олексія, мого батька, його колись теж дражнили Рудим... А в твого тата, Семена, волосся було темне, трохи хвилясте, очі – карі... Стрункий, не гладкий. А от на зріст не вийшов. Мені завжди подобалися високі чоловіки. Бувало, йдемо з Семеном вулицею, а я заглядаюся на рославих, думаю: «От би мені такого!..» Та згодом звиклась... На жаль, мало нам випало побути з ним разом... А ще батько твій любив носити чоботи, вони в нього завжди були наквацьовані до сліпучого лиску. До їжі ставився невибагливо, як усі українці, віддавав перевагу борщу, вареникам, квашеній капусті, полюбляв також смажену картоплю і яєчню на салі... Таким залишився в моїй пам'яті твій татусь, царство йому небесне... Ми не прожили з ним і тринадцяти років... Покинув мене з трьома дітьми на руках, та, незважаючи на все, я виконала його наказ: виростила дітей... Присвятила все своє життя вам.

- Мамо, а фотографії... Невже ніде не збереглося жодного знімка? У нього ж були родичі? Може, я розшукаю бодай когось із них?

Вона витерла сльози, помовчала, потім відповіла:

- Були родичі: двоє братів і сестра... Старший брат загинув під час революції. Де і за яких обставин, не знаю. Казав Семен, ніби його вбили на Донеччині... А менший... Він був військовим. Коли у тридцять сьомому Семена забрали, він відмовився від нього... Якось побачив мене на вулиці – й перейшов на протилежний бік, щоб не зустрітися... Він теж мав сім'ю, двох діточок... Дехто з батькових родичів навіть змінив прізвище... Бог їм суддя! Такі були часи... Ну, а мати... Гарна жіночка, вже в літах, кілька разів приїздила до нас у Київ. Пам'ятаю, так уже піклувалась про своє здоров'є! Побачить якісь ліки – мікстуру чи порошки, приховає – і тихенько ковтає, щоб ніхто не бачив... Жила з донькою Оксаною в тому ж волосному центрі. Заздалегідь подбала, аби її красиво поховали, коли помре: замовила собі труну, тримала її на горищі. Казали сусіди: як прийдуть до неї подруги, старенькі бабусі, то, бувало, лягає в ту труну й хизується – «Гарно виглядатиму, коли Бог до гурту покликає, хіба не так?». Аж тут настав голодомор...

Голос у мами затремтів і вона провадила далі, ковтаючи гірку слину:

- У тридцять сьомому привезла я тебе в село до твоєї бабусі, й мені розповіли, як помирала моя свекруха – благала: «Киньте мені в рот бодай шматок кізця!» Та в селищі вже не полишилося ні корів, ні коней, ні кіз. Навіть собак і котів люди поїли... Так вона й витяглася з голоду десь під тинном... Закопали її без труни в загальній ямі разом із дочкою... А щодо світлин, то їх у батька твого було небагато, їх геть усі позабирали енкаведісти під час обшуку... І світлини, і документи, і якийсь орден, що ним нагородили Семена, й персональний наган ще з громадянської війни... Не дай Боже, пережити вам те, що випало на нашу долю!

І мати знову зайшлася сльозами...

22. У пошуках батька

Мені пощастило зустріти багато цікавих людей, котрі суттєво вплинули на моє виховання й становлення як особистості. Такою була й родина письменника Євгена Антоновича. В молодших класах ми навчалися разом з його сином. Мати хлопчика брала активну участь у роботі шкільного батьківського комітету й тому добре знала нас, його однокласників; щоб синок швидше обвикався до колективу, обрала для нього коло друзів, до якого входили, зокрема, й ми з Яшком Фаєю. На Новий рік, Першотравень та інші свята вона запрошувала нас до себе додому й там відбувалися захоплюючі дитячі розваги: ми грали в попсований телефон, декламували вірші, танцювали, співали... Євген Антонович, крім того, що був літератором, мав ще й фах режисера, тож усі забави проходили весело й дотепно. Так, коли ми розважались з фантиками, суддею-розпорядником призначали його. Дружина зав'язувала йому очі, ставала в нього за спиною й, узявши в руку чийсь фантик, запитувала: який «штраф» має сплатити його власник. Євген Антонович безпомилково вгадував схильність «винуватця» і призначав «покарання», що припадало тому до душі: Яшкові Фаї – заспівати, мені – прочитати власного віршика.

Найчастіше сюди приходили ми з Яшком. Мати нашого однокласника запрошувала нас після уроків і пригощала смачним обідом. Мене ж, бувало, залишала аж до вечора, знаючи, що поспішати мені нікуди – мати моя допізна на роботі, й ми сідали з її сином готувати уроки. Перед нами на столі завжди стояла ваза з цукерками – звичайнісіньке монпансьє здавалося мені таким делікатесом, що, розповідаючи мамі про цю родину, я зауважував:

- Вони такі заможні: на столі стоїть ваза з льодяниками – їж досхочу! Коли я виросту й стану заробляти, теж купуватиму тобі такі солодощі!

Насправді ж ці люди жили досить скромно. Вони мешкали в письменницькому будинку, але... в напівпідвалі. Вікна кімнат виходили на Тимофіївську вулицю якраз на рівні тротуару, крізь них було видно тільки ноги перехожих. Часто я дивився на рух кінцівок киян, що проминали за вікнами, й дивувався: наскільки одноманітні взуванки: калоші, валянки, чоботи й зрідка – лискучі черевики. З того, як узуті ноги пішохода, можна визначити

і його стать, і його соціальний стан. Ось протопали кирзові чоботи – це солдат, телюшаться валянки в калошах – дідусь або бабуся, плинуть коричневі напівчобітки «румунки» – модна дамочка, повільно ступають лискучі черевки – обережний інтелігент...

Гостювали ми в цій родині здебільшого лише восени і взимку – під час шкільного навчання. А влітку господарі виїздили на весь сезон за місто, в Ірпінський будинок творчості письменників.

Перед цим приходила хатня робітниця й робила в квартирі капітальне прибирання. Всі меблі – шафи, ліжка, диван, столи й стільці вкривали білими полотнинами, щоб не збиралася пилюка, телефон відмикався, і помешкання три місяці стояло осиротілим...

Син Євгена Антоновича провчився в нашому класі недовго, потім перейшов в іншу школу, ближчу до місця проживання, проте я настільки «прижився» в цій родині, що вчашав сюди й по тому.

Євген Антонович походив з роду давньої київської інтелігенції. Його батько викладав в університеті святого Володимира, мати вчителювала, згодом і сам Євген Антонович навчався в цьому ж університеті й театральному інституті. Демократичні перетворення в країні, як і більшість інтелігенції, сприйняв схвально, приєднався до гурту революційної молоді, знався з футуристами, як режисер здійснював модні театральні постановки, що неоднаково сприймалися публікою, зустрічався з Лесем Курбасом, Михайлом Семенком, Володимиром Маяковським... Останній, перебуваючи в Києві, присвятив місту над Дніпром відомий вірш, рукопис якого подарував «однодумцеві Євгену», він переклав його українською мовою і опублікував у місцевій пресі. А потім настали часи сталінського терору: пішли з життя Скрипник і Хвильовий, почалися масові арешти творчої інтелігенції, а одної ночі забрали й батька Євгена Антоновича. Довелося «залягти на дно» – він відійшов від громадської діяльності й зайнявся виключно перекладацтвом. Хвала Богові, виріс у сім'ї, де володіли кількома мовами, тож перекладав з російської, польської, німецької, французької, італійської і поезію, і прозу, й лібрето опер...

У скромній квартирці подружжя можна було зустріти багатьох відомих людей – письменників, художників, акторів... Іноді й мені випадало бачитися з ними. Траплялося, що я до пізньої ночі засиджувався у Євгена Антоновича, слухаючи захоплюючі розповіді неперевершеного оповідача Іраклія Андронікова, знавця античності Бориса Тена, художника Зіновія Толкачова, актриси Євгенії Опалової...

З роками Євген Антонович і його дружина стали для мене мов рідні, тож, коли прийшла довідка з Москви про посмертну реабілітацію мого батька, я, звісно, показав їм її. Якимось до них прийшов відомий письменник-фронтвик, який очолював одну з республіканських газет. Дружина Євгена Антоновича розказала йому про нашу «сімейну таємницю».

- Уявляєте: хлопець ніколи не бачив свого батька, не може знайти його друзів, не збереглося жодної фотографії...

Він вислухав її і звернувся до мене:

- Завітай-но до мене в редакцію, можливо, я тобі чимось допоможу.

В кабінеті я виклав йому все, що почув про батька від мами.

- Отже, він був залізничником... – замислився господар кабінету. – Спитай у нені, чи не працював він ще на якійсь станції, крім київського депо. А раптом там і досі лишилися люди, які знали його? – висловив він припущення.

- Мені нема чого питати її про це, – відповів я. – У 1934 році він обіймав якусь посаду на станції Рудня, і вони всією сім'єю недовго проживали там.

- Тоді ось що я тобі пораджу, – запропонував редактор. – Оформи в університеті академвідпустку, а я зарахую тебе позаштатним кореспондентом газети й мотнешся туди на розвідки... А що, як пощастить?..

Я так і зробив. Став позаштатним кореспондентом, написав до газети якісь інформації, з'їздив у кілька відряджень і, нарешті, дістався до невеличкої станції на Вінниччині.

Блукав привокзальною вуличкою, згадуючи розповідь сестри Любки про те, як того далекого спекотливого літа вони мешкали тут у батька, і вона з братом Вітьком, обстригаючи сусідське собаченя, щоб тому не було так жарко, випадково поранила йому вушко... Цікаво: чи збереглася та галявина? Навряд чи... Та й господарі того цуценя, певно, теж давно вже померли...

На жаль, відшукати залізничників, які б пам'ятали мого батька, не вдалося. На нічліг мене прилаштували в будиночку неподалік від станції, де мешкала родина обхідника колій. Увечері за чашкою чаю розповів їм про свої пошуки, аж раптом вже літня господиня зауважила:

- А знаєте, тут поруч проживає чоловік, котрий до війни, здається, працював на залізниці. Він повернувся з фронту калікою і майже не виходить із дому. Зайдіть до нього, може, він вам чим зарадить.

На ранок я вже був у того чоловіка. Сивоголовий інвалід на милицях вислухав мене, помовчав, відтак на обличчі в нього засяяла усмішка, й він стиха проказав:

- Оце вже такий дорослий синок у Семена... Найменшенький... А він же чекав дівчинку, навіть ім'я вибрав – Юленька... Життя багате на сюрпризи... Знав я твого татка, часто бачилися з ним у роки непу, а в тридцять четвертому я замінив його тут, у Рудниці... В громадянську ж ми разом служили на бронепоезді...

Пробалакали ми з колишнім батьковим другом аж до ночі. Розповів він мені й про партійні збори, на яких заарештували мого батька.

... До Києва прибув Каганович, він закликав залізничників наслідувати приклад Стаханова – різко пришвидшити рух поїздів. Батько виступив

на тих зборах із застереженням, мовляв, поки що це небезпечно, бо й за теперішніх швидкостях дуже часто трапляються аварії, спершу необхідно замінити колії і шпали, а вже потім...

Його тут же вивели із зали.

- Тоді «стахановський рух» нав'язували в усіх галузях господарства, - став надто відвертим зі мною мій новий знайомий. - Але все то було липовим: так званий «рекорд» Стаханова готували десятки гірників, а приписали його одній людині. До речі, а чи відомо тобі, що у Стаханова навіть ім'я липове? Замітку про його «рекорд» опублікувала «Правда», але ім'я «рекордсмена» назвали неправильно. Коли про це доповіли в ЦК, там сказали: «Газета «Правда» ніколи не помиляється». Стаханову негайно обміняли паспорт і всі документи, так він став Олексієм... Раніше про це мовчали, але тепер, нарешті, нібито можна говорити правду...

У колишнього залізничника з Рудні збереглася й фотокартка, подарована йому моїм батьком ще в двадцять шостому році. Знімок зроблено у фотоательє. На тлі невеличкої пальми стоїть молодий чоловік, у начищених чоботах, галіфе й косоворотці, обіперся рукою на стілець, де сидить зовсім юна моя майбутня матуся й тримає на колінах свою первістку-донечку Любоньку, з кумедним бантиком на майже безволосій голівці: їй тоді ще не виповнився й рочок.

Я перезняв ту світлину, старшу від мене на десять літ, збільшив батькове обличчя, зробив його портрет і повісив у рамці на стіні над маминим ліжком...

23. Замість післямови

Всі таємниці врешті-решт колись розкриваються, дай Боже лише дожити до того часу. Мені пощастило: після проголошення самостійної України архіви НКВС почали потроху розсекретувати. Доти ж куди я тільки не звертався з проханням дозволити ознайомитися з судовою справою батька, відповідали однаково: заськи! І ось...

Мене запросили до давньої споруди в центрі міста, що простяглась аж на цілий квартал, - колишньої губернської установи, названої ще за царя Присутственими місцями.

Ми зустрілися зі слідчим на ганку біля входу в будинок на площі Богдана Хмельницького й рушили довгими коридорами до його кабінету. Я ступав і серце в грудях калаталося: з цією будівлею стільки пов'язано в минулому! Під час німецької окупації Києва тут, у казармі, мешкав колега по «гешефту» мого старшого брата Вітька маляр Андріяш, який приходив до нас у квартиру в Михайлівському провулку, садив мене собі на коліна, ніжно гладив по голівці, шепотів «малий кіндер» і насвистував плакучі угорські мелодії, певно, згадуючи свого синопька, котрий залишився десь там далеко за Дунаєм... А на другому поверсі, мабуть, і досі є та кімната з вікнами на Володимирську вулицю, навпроти яких просиділа в скверіку півгодини моя матуся, чекаючи сигналу від нашого загадкового сусіда Василя Пилиповича Барановського: кивне він їй головою, щоб кинула йому під ноги залишений ним клунок, коли його виводитимуть надвір, чи повернеться до неї спиною - тоді вона може спокійно йти додому...

А тепер і я потрапив у це непривітне приміщення - довідатись про останні дні мого батька...

Слідчий присунув до письмового столу стілець, запропонував мені сісти й поклав переді мною грубезну папку з підшитими паперами.

- Це справа вашого тата, - мовив. - Можете ознайомитись. Сторінок, що затиснуті канцелярськими скріпками, торкатися не бажано, - там свідчення невідомих вам осіб, прочитайте протоколи допитів... Гадаю, півгодини вам вистачить.

І вийшов з кабінету.

Те, що колись розповів мені давній батьків приятель з Рудниці, майже повністю підтвердилось. На останньому допиті батько категорично заперечував усі звинувачення, скаржився на знущання над ним слідчих, катування й нестерп-

ні умови утримання в холодній одиночці. На це не зважили. «Трійця» засудила його до найвищої міри покарання. Мене вразила остання сторінка справи – папірець з позначкою: «Вирок виконано 26 листопада 1937 року». Підпис: «В. Барановський»...

І знову спомин: той загадковий сусід у будинку в Михайлівському провулку. Я підслуховую його розмову з мамою: «Можливо, я десь і зустрічав твого чоловіка... Скільки їх пройшло крізь наші руки! Аж страшно...». Барановський – прізвище досить поширене. Але ж...

Слідчий вивів мене на ганок з протилежного боку Присутствених місць – на Михайлівську площу. Я поцікавився в нього: а де ж виконували «вироки найвищої міри покарання»? Він відповів:

-У підвалах нинішнього Жовтневого палацу... Трупні вночі вивозили в Биківню.

- Але в мене є офіційна довідка про те, що батько помер у таборах ув'язнення 1938 року, - зауважив я, коли ми з ним прощалися біля споруди, що вважається архітектурним пам'ятником «пізнього класицизму». – Як це розуміти?

Він сумно посміхнувся:

- Хрущовська влада не наважувалась сказати народу всю правду..

Я перетнув площу й опинився біля будинку на Михайлівській, де минула моя повоєнна юність. Постояв... Тужно було на душі... Матуся так і не дізналась усієї правди про батька.

...Всі таємниці вешткі-решт колись розкриваються.

ЗМІСТ

Шпана з Євбазу.

Розповіді про окупований Київ 1941-1943 років

1. Погорільці.....	5
2. Спогад про дитинство.....	13
3. Сестра.....	17
4. Брат Вітько.....	20
5. Примусний майстер.....	23
6. Йоселе.....	25
7. Новосілля.....	30
8. Полювання на «бички».....	37
9. Повернення Любки.....	40
10. Батистові хусточки.....	45
11. Міняйли.....	49
12. Людожери.....	54
13. Тіні у вікні.....	57
14. Двічі хрещений.....	60
15. Мишко Приблуда.....	63
16. Загадковий сусід.....	69
17. Несподіване продовження.....	75
18. Вітькова любов.....	78
19. Остання подорож.....	84
20. Хлоп'ячі розмови.....	96
21. Образа.....	102
22. Кишенькові злодії.....	106
23. Антін Іванович.....	110
24. Постріли, що уривають життя.....	114
25. Пророцтво Великого Сліпого.....	123
26. Прощання з Андріяшем.....	128
27. У тітки Віри.....	130
28. Людина з того світу.....	132
29. Дядько Оникій.....	135
30. «Грибники».....	136
31. Матуся повернулася.....	139
32. Контузія.....	141
33. Дорога додому.....	143

Комуналка.

У повоєнному Києві

1. Будинок на Михайлівській	148
2. Зброя оживає	160
3. «Єврейський панцерник»	165
4. Небезпечні розваги.....	168
5. Пограбування	180
6. Квартиранти	188
7. «Партизан» Гарик	194
8. Полонені	198
9. Однокласники	201
10. Перше кохання	205
11. Дворовий гурт	208
12. Новачки	213
13. Яшко Фая	219
14. Пустун мимоволі	223
15. Наші вчителі	226
16. Вечірні променади	231
17. В гостях у бабусі	238
18. «В бананово-лимонном Сингапуре... »	244
19. Сімейна таємниця розкривається	252
20. Останній квартирант	255
21. Материна сповідь	264
22. У пошуках батька	269
23. Замість післямови	273

Юрій Чикирисов – з покоління дітей війни. Народився в Києві, пережив німецьку окупацію, згодом закінчив Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка. Працював у видавництві й українських республіканських газетах. Видав більше двадцяти книжок перекладів з болгарської, сербської та чеської мов, зокрема твори Г.Караславова, Б.Райнова, Б.Крумова, П.Вежинова, М.Лалича, Т.Младеновича, О.Воїновича, Д.Калича, Н.Маринкович, Е.Фікера та інших. Виступає в періодиці як прозаїк і публіцист.

Повісті «Шпана з Євбазу» й «Комуналка» - це розповіді про життя його однолітків-киян в окупованому місті та в повоєнні роки.

